काव्यादर्शः

महाकवि श्रीदण्डाचार्य्य

पण्डितकुलपतिना

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया विवृत्या समलङ्कृतः।

द्वितीयसंस्करणम्।

कलिकाताराजधान्याम्

नारायणयन्त्रे मुद्रितः।

इं १८९०।

काव्यादर्शस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

(१-५५पृष्ठा)

द्वितीयपरिच्छेदः ।

(५६-१९४पृष्ठा)

तृतीयः परिच्छेदः ।

(१९५-२८० पृष्ठा)

ग्रन्थसमाप्तिः ।

काव्यादर्शः।

प्रथमः परिच्छेदः।

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम।
मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलाकान्तं भक्ताभीष्टफलप्रदम्।
काव्यादर्शस्य विवृतिं वितनोमि सतां मुदे ॥

किंवदन्तीयं यत् महामहोपाध्यायः श्रीमान् दण्डीनाम कविः ग्रन्थमिमं स्वयं विरच्य कमपि राजपुत्रम् अध्यापयामास इति।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामनया कविर्ग्रन्थाधिष्ठातृतया वाग्देवतायाः स्मरणरूपमङ्गलमाचरन्नाह चतुर्मुखेति। चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः मुखान्येव अम्भोजवनानि पद्मवृन्दानि तेषु हंसवधूः हंसीस्वरूपा सर्वतः सर्वावयवेन सर्वप्रकारेण च शुक्ला श्वेतवर्णा परिशुद्धा च सरस्वती वागधिष्ठात्री देवी नित्यं सततं मम मानसे चेतसि तदाख्यसरसि च रमतां विहरतु मानसे सरसि पद्मवनेषु हंसीव या ब्रह्मणो मुखकमलेषु श्रुतिरूपेण सतत विहरति सा सर्वशुद्धा वाग्देवी मम हृदये सततं वसतु इति निष्कर्षः। नित्यमित्यत्र दीर्घमिति पाठे दीर्घं सुचिरमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।
यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥२॥
इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

सम्प्रति ग्रन्थस्य अभिधेयं निर्दिशन् प्रतिजानीते पूर्वशास्त्राणीति। पूर्वेषा कवीना भरतादीनां शास्त्राणि काव्यग्रन्थान् संहृत्य सक्षेपेण तेभ्य सारमाकृष्य प्रयोगान् महाकाव्यादिषु प्रयुक्तान् विषयान् उपलभ्य समालोच्य च अस्माभि' यथासमार्थ्यं यथाशक्ति यथाज्ञानमिति यावत् काव्यस्य लक्षण स्वरूप लक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या लक्षणम् इतरव्यवच्छेदक असामान्यधर्म इति यावत् क्रियते निर्णीयते। एतेन काव्यमेव ग्रन्थस्य अभिधेय दर्शितम् ॥ २ ॥

इदानी ग्रन्थस्य प्रयोजनकथनाय वाचा व्यवहारोपयोगित्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह इहेति इदमिति च। इह ससारे शिष्टै धीरै'। तदुक्त महाभारते—न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनि । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ इति। महेश्वरादिभि' अनुशिष्टाना साधिताना प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन सस्कृताना तथा शिष्टाना जातिदेशादिविभागेन सिद्धाना प्रचलिताना प्राकृतदेशीयाना वाचामेव प्रसादेन अनुकम्पया माहात्म्येनेति यावत् सर्वथा सर्वै प्रकारैः लोकानाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाना यात्रा व्यवहार प्रवर्त्तते प्रचलति तत्रोत्तमा संस्कृतयैव वाचा व्यवहरन्ति मध्यमा' ततो निकृष्टया साधुभाषया, अधमा नीचभाषया इति। देशजातिभेदेन एवमेव भाषाव्यवहार इति फलितार्थः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥
आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इदमिति । यदि शब्द. आह्वयः अभिधानं यस्य तत् शब्द-नामकं वाङ्मयमित्यर्थः ज्योतिः तेजःप्रकाशकस्वरूपधर्मवत्त्वेन वाङ्मये तथात्वारोपः । आसंसारं जगत् अभिव्याप्य न दीप्यते न विराजते तदा इदं कृत्स्नं सर्वं भुवनानां स्वर्गमर्त्यरसातलानां त्रयम् अन्धं तमः गाढान्धकारव्याप्तमिति यावत् जायेत सूर्य्यो-दयाभावे इव वागभावे जगत् अन्धकारमयमेव स्यात् वाग्भिरेव सर्व्वेषां ज्ञानलाभादिति भावः । एतेन अस्य प्रयोजनं वाग्व्यव-हाररूपमेव कथितम् । अभिधेयप्रयोजनयोश्च परस्परं ज्ञाप्य-ज्ञापकत्वादिरूपः सम्बन्धः यथायथमवगन्तव्यः । एषाञ्च ग्रन्थादौ अवश्यवक्तव्यतोक्ता यथा,—ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ इति ॥ ४ ॥

इदानीं वाचामुपादेयत्वं दर्शयति, आदिराजेति । आदि-राजानां मन्विक्ष्वाकुप्रभृतीनां यशोबिम्बं कीर्त्तिरूपं प्रतिबिम्बं कर्त्तृ वाङ्मयं कविगणनिवद्धं काव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य तेषाम् आदिराजानाम् असन्निधानेऽपि असत्तायामपि न नश्यति न विलीयते इति स्वयं पश्य अवलोकयेति राजपुत्रं प्रत्युक्तिः । दर्पणे बिम्बपतनं सन्निहितानामेव इह तु वाङ्मय-रूपे दर्पणे असन्निहितानामपीति उपमेयाधिक्यवर्णनव्यति-

गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्य्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥
तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

रेकालङ्कार । इदञ्च पुरावृत्तवर्णितानां यशःकीर्त्तन प्रयोजनान्तरमनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

वाचामुपादेयत्व सामान्येनोक्का वाग्विशेषस्य कविप्रणीत-प्रबन्धस्य विशेषोपादेयत्वं कीर्त्तयन्नाह गौरिति । सम्यक् प्रयुक्ता गुणालङ्कारादिवत्वेन दोषराहित्येन सुनिबद्धा गौः वाक् स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रिया पुंसि गौरित्यमरः । बुधैः विद्वद्भिः सहृदयैः सुधीभिरित्यर्थः कामदुघा कामदोहिनी यथाभिलषितपूरणी गौः धेनुः स्मर्य्यते मन्यते । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति इति श्रुतेः । अपरञ्च, धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्य-निषेवणम् ॥ इति । पुनः किन्तु सा एव गौः दुष्प्रयुक्ता सदोष-त्वेन गुणालङ्कारादिराहित्येन च प्रयुक्ता निबद्धा सती प्रयोक्तुः प्रयोगं कुर्वतः कवेरिति यावत् गोत्वं वृषत्वमज्ञत्वमिति भावः शंसति सूचयति ॥ ६ ॥

तत् तस्मात् प्रयोजकस्य गोत्वख्यापनात् काव्ये अल्पमपि दुष्टं दोषः भावे क्तप्रत्ययः । कथञ्चन केनापि प्रकारेण न उपेक्ष्य न सन्तव्यं सर्वथा दोषः परित्याज्य इत्यर्थः । ननु गुणा-लङ्कारादिसद्भावे सामान्यदोषेण का क्षतिरिति चेत् तत्राह स्यादिति । वपुः शरीरं सुन्दरमपि स्वभावतः गुणादिवत्तया वा

गुणदोषान् अशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।
किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥
अतः प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः ।
वाचां विचित्रमार्गाणां निबबन्धुः क्रियाविधिम् ॥९॥

सुदर्शनमपि एकेन एकाङ्गवर्त्तिना क्षुद्रेणापि श्वित्रेण धवल-रोगेण दुर्भगं दूषितं स्यात् अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे, दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् इति ॥ ७ ॥

अशास्त्रज्ञः अविद्वान् जनः गुणदोषान् काव्यस्य उपा-देयत्वव्यञ्जका धर्मा गुणाः तान् हेयत्वव्यञ्जका धर्मा दोषाः तांश्च कथं विभजते विशेषेण बुध्यते नैवेत्यर्थः ओजःप्रसादादि-गुणानां श्रुतिकष्टादिदोषाणाञ्च काव्यपाठश्रवणमात्रेण सामा-न्यतः परिज्ञानेऽपि शास्त्रविज्ञाने विशेषज्ञानानभ्युपगमादिति भावः । तथाहि रूपाणां सौन्दर्य्यादीनां भेदोपलब्धिषु विशेष-ज्ञानेषु अन्धस्य अधिकारः शक्तिः किम् अस्ति नैवेत्यर्थः । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८ ॥

अतः कारणात् गुणदोषाणां विभागादेः शास्त्रगम्यत्वात् हेतोः सूरयः पूर्वपण्डिताः भरतादयः प्रजानां लोकानां व्युत्पत्तिं वाग्वैचित्र्यज्ञानम् अभिसन्धाय अभिप्रेत्य उद्दिश्य इत्यर्थः, विचित्रमार्गाणां विचित्राः विविधाः मार्गाः पन्थानः रीतयः गौड़ीप्रभृतयः यासां तथाभूतानां वाचां काव्यप्रबन्धा-नाम् इत्यर्थः क्रियाविधिं रचनाविधानं निबबन्धुः चक्रुः इत्यर्थः काव्यग्रन्थान् रचयामासुः इति यावत् । ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।
शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥
गद्यं पद्यञ्च मिश्रञ्च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम् ।
पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥११॥
छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चो निदर्शितः ।
सा विद्या नौस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम्॥१२॥

इदानीं प्राचीनमतवादनिर्देशपुरःसरं काव्यशरीरं निरूपयति तैरिति। तैः पूर्वपण्डितैः काव्यानां शरीरम् अलङ्काराश्च अलङ्क्रियते एभिरिति व्युत्पत्त्या अलङ्काराः काव्यशरीरशोभका गुणालङ्कारादयश्च दर्शिताः। काव्यानामिति बहुत्वं प्रकारभेदविवक्षयोक्तमवगन्तव्यम्। किं तत्शरीरमित्याकाङ्क्षायां स्वमतमुद्घाटयति शरीरमिति तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। इष्टाः हृद्या रसाद्यनुगमेन मनोहरा इत्यर्थः ये वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन विविधा अर्थाः तैः व्यवच्छिन्ना विभूषिता पदावली पदसमष्टिः काव्यस्य शरीरमिति वक्तुराशयः ॥ १० ॥

इदानीं काव्यभेदान् दर्शयति गद्यमिति। तत् काव्यं त्रिधैव त्रिप्रकारेणैव व्यवस्थितं सिद्धान्तितं प्राचीनैरिति शेषः। गद्यं छन्दोरहितं पद्यं छन्दोबद्धं मिश्रं गद्यपद्योभयात्मकम् इत्यर्थः। तत्र पद्यं चतुश्चरणनिबद्धं तदपि वृत्तं जातिरिति द्विविधम् अक्षरसङ्ख्यया निबद्धं वृत्तं मात्रया निबद्धा जातिरिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

छन्दांसि विचीयन्ते विज्ञायन्ते अनयेति छन्दोविचित्या पिङ्गलादिकृतच्छन्दोग्रन्थे तेषां वृत्तजातिप्रभृतीनां प्रपञ्चः

मुक्तकं कुलकं कोषः सङ्घात इति तादृशः ।
सर्गबन्धाङ्गरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥
सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥

विस्तारः निदर्शितः निरूपितः सा विद्या छन्दोज्ञानमित्यर्थं गम्भीरम् अगाधं दुर्गममित्यर्थः काव्यसागरं काव्यरूपमर्णवं तितीर्षूणां तरितुमिच्छूनां नौः तरणिस्वरूपा इत्यर्थः काव्यानां प्रायेण छन्दोबद्धतया तत्पाठार्थिभिः छन्दोज्ञाने अवश्यमेव यतितव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं महाकाव्यं निरूपयिष्यन् तदवान्तरभेदकथनस्य तदन्तःपातित्वादनुपयोगित्वं दर्शयति, मुक्तकमिति । अत्र इति-पदम् एवमर्थकम् । मुक्तकं श्लोकान्तरनिरपेक्षमेकमेव पद्यम् । तदुक्तम् अग्निपुराणे, मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमः सताम् इति । कुलकं पञ्चश्लोकात्मकं पद्यम् । तदुक्तं, द्वाभ्यान्तु युग्मकं ज्ञेयं त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् । चतुर्भिस्तु कलापं स्यात् पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥ इति । कोषः अन्योन्यनिरपेक्षः पद्यसमूहः । उक्तञ्च, कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानवेक्षक इति । सङ्घातः प्रत्येकपरिसमाप्तार्थकपद्यैः कथासमाप्तिः । तदुक्तं, यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सङ्घातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति एव तादृशः तथाविधः युग्मकादिश्च पद्यविस्तरः पद्यानां विस्तारः सर्गबन्धस्य महा-काव्यस्य अङ्गरूपत्वात् अवयवस्वरूपत्वात् अनुक्तः न प्रदर्शित इत्यर्थः ग्रन्थविस्तारभिया इति भावः ॥ १३ ॥

सम्प्रति महाकाव्यं निरूपयति सर्गबन्ध इत्यादिना । सर्गेण

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्॥ १५॥
नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः॥ १६॥

बन्धो यस्य स श्लोकसङ्घातः महाकाव्यं तस्य महाकाव्यस्य लक्षणं स्वरूपम् उच्यते आशीः शुभाशंसनं नमस्क्रिया नमस्कारः सापकर्षबोधकवचनं वापि अथवा वस्तुनः प्रकृतस्य तदंशस्य वा निर्देशः कथनं तस्य महाकाव्यस्य मुखम् आदिः आशीः प्रभृतीनामन्यतमं प्रथमं वर्णनीयमिति निष्कर्षः। तत्र कौमार-सम्भवादावाशीः, रघुवंशादौ नमस्कारः शिशुपालवधादौ वस्तु-निर्देश इति॥ १४॥

इतिहासेति। इतिहासानां रामायणभारतादीनां कथया उद्भूतं निबद्धं भवेत् महाकाव्यमिति शेषः सर्वत्र वा अथवा सत् सत्यभूतः वृत्तान्तः आश्रयो यस्य तादृशम् इतरत् रामा-यणमहाभारतादिव्यतिरिक्तमपि एतेन असत्यवृत्तं महाकाव्ये न वर्णनीयमिति प्रदर्शितम्। चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः स एव फलं तेन उपेतं युक्तम्। चतुरः कार्य्य-कुशलः उदात्तः महान् नायकः प्रधानपुरुषः यस्मिन् तथा-भूतम्। नायकलक्षणमुक्तं दर्पणे यथा त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही। दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्य-शीलवान् नेता इति॥ १५॥

केवलं नायकवर्णनेन कवीनां न चरितार्थता इतिहासादेः एव तज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् अतः नायकवर्णनमाश्रित्य तदानु-षङ्गिकनगरादिकमपि वर्णनीयं तथात्वे काव्यशोभाजननात्

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥
अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥

श्रोतृणामुन्मुखीकरणं स्यादित्याशयेनाह नगरेत्यादि । नगरं बहुसन्नद्धजनाकीर्णः प्रदेशः अर्णवः समुद्रः शैलः पर्वतः चन्द्रार्कोदयः चन्द्रसूर्ययोरुदयः उपलक्षणमेतत् अस्तमनमपि, एतेषां वर्णने उद्यानसलिलयोः क्रीडा मधुपानं रतोत्सवः सम्भोगशृङ्गारः तैः विप्रलम्भैः सम्भोगशृङ्गारात् पूर्ववर्त्तिभिः पूर्वरागप्रभृतिभिः चतुर्विधभावैः विवाहैः परिणयव्यापारैः कुमारोदयस्य पुत्रोत्पत्तेर्वर्णने तथा मन्त्रः परामर्शः दूतप्रयाणम् आजिः युद्धं नायकस्य अभ्युदयः जयलाभः तैः अलङ्कृतः शोभितः नगरादयो महाकाव्ये वर्णनीया इत्यर्थः । उक्तञ्च । सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगया शैलर्त्तुवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥ १६ । १७ ॥

असंक्षिप्तं सङ्क्षेपेण न वर्णनीयं सविस्तरमित्यर्थः तथा सति सहृदयहृदयङ्गमं भवतीति भावः । रसैः शृङ्गारादिभिः भावैः प्राधान्येनाभिव्यक्तैः व्यभिचारिभिः उद्बुद्धमात्रैः स्थायिभिः रत्यादिभिः तथा देवादिविषयकैः अनुरागैश्च निरन्तरं सङ्कुलं पूर्णम् इति यावत् । अनतिविस्तीर्णैः शास्त्रनियमिताष्टादिभिः तदुक्तमीशानसंहितायाम् । अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्त्तियुगिति ।

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृति ॥१९॥
न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।
यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

एतच्च प्रायिकम् आधिक्यस्यापि तत्रैव कीर्त्तनात् यथा नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोनता । त्रिंशत्या नाधिव कार्य्यमेतत् पद्यस्य लक्षणमिति । अव्यवृत्तैः दोषपरिहारेण गुणालङ्कारसंयोगेन च श्रुतिसुखावहपद्यैरित्यर्थः । सुसन्धिभिः परस्परमापेक्षैरित्यर्थ. यच्च केचित् "सन्धयो नाटकलक्षणोक्ता मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः पञ्च" इति व्याख्यात तद्भ्रान्त महाकाव्यलक्षणे नाटकीयलक्षणयोगस्य असम्भवा इति ॥ १८ ॥

सर्वत्रेति । सर्वत्र भिन्नाः वृत्तान्ता येषु ते. सर्वेषु एव सर्गे वर्णनीयविषयाणां प्रभेदादिति भावः । अथवा भिन्न पृथक छन्दसा रचित वृत्तं पद्यम् अन्ते येषां तैः प्रत्येक सर्गान प्रायशस्तथा दर्शनात् एकवृत्तमयैः पद्यैः अवसानेऽन्यवृत्तकैरि वचनाच्च यद्वा भिन्नानि पृथकछन्दोभिर्बद्धानि तैः अन्ताः रम्य तादृशैः । तदुक्तं, नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्य इति । उपेत युक्तम् । सदलङ्कृति सत्यः विद्यमानाः अथव शोभनाः अलङ्कृतयः अनुप्रासोपमादयः यस्मिन् तादृशं काव्य लोकाना रञ्जक सहृदयमनोहर सत् कल्पान्तरस्थायि चिर स्थायि चिरकीर्त्तिकरमिति भावः जायेत भवेत् ॥ १९ ॥

इत्थं महाकाव्यलक्षणमुक्त्वा खण्डकाव्यमपि निरूपयति न्यूनमिति । अत्र महाकाव्ये उक्तेष्विति शेषः यैः कैश्चित् अङ्गैः

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥
वंशवीर्य्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥
अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ।
इति तस्य प्रभेदौ द्वौ तयोराख्यायिका किल ॥२३॥

न्यूनं हीनमपि काव्यं न दुष्यति यदि उपात्तेषु वर्णितेषु विषयेषु सम्पत्तिः रचनामाधुर्य्यं तद्विदः काव्याभिज्ञान् आराधयति रसादिसद्भावेन प्रीणाति। तदुक्तं, नावर्णनं नगर्य्यादेर्दोषाय विदुषां मन । यदि शैलर्त्तु रात्र्यादेर्वर्णनेनैव तुष्यति ॥ इति यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति पाठे स एवार्थ. ॥ २० ॥

सम्प्रति काव्ये नायकप्रतिनायकयोर्वर्णनप्रकारमाह, गुणत इति वंशेति द्वाभ्याम्। प्राक् प्रथमं नायकं गुणतः उपन्यस्य गुणवत्त्वेन कीर्त्तयित्वा तेन नायकेन विद्विषां शत्रूणां प्रतिनायकानामित्यर्थः निराकरण पराजय', इत्येषः मार्गः वर्णनरीतिः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावरम्यः यथा रामायणे, रामरावणयोगुणदोषान् वर्णयित्वा रावणवधवर्णनम् ॥ २१ ॥

रिपोः शत्रोरपि वंशः कौलीन्यं वीर्य्यं पराक्रमः श्रुत शास्त्रज्ञानम् आदिना दयादाक्षिण्यादि यथायथमवगन्तव्यम्। एतानि वर्णयित्वा कीर्त्तयित्वा तज्जयात् तस्य रिपो' जयात् नायकस्य उत्कर्षवर्णनं नः अस्मान् धिनोति तोषयति। यथा किराते दुर्योधनस्य प्रजारञ्जनम् ॥ २२ ॥

पद्यं निरूपयन्नाह अपाद इति। अपादः पादः छन्दोवद्धः

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।
स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥२४॥
अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।
अन्यो वक्ता स्वयं वेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥२५॥

श्लोकचतुर्थांशः तद्रहित पदसन्तानः पदसमूहः गद्यं तस्य गद्यस्य द्वौ प्रभेदौ आख्यायिका कथा च। तदुक्त, कथाक्रां मरस वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्। क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्॥ इति। यथा कादम्बर्य्यादिः। आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनम्। अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्त गद्यं क्वचित् क्वचित्॥ इति। तयोर्मध्ये आख्यायिका नायकेनैव वाच्या नायक एव अस्या वक्ता इत्यर्थः एवकारादन्यव्यवच्छेदः। उक्तञ्च, वृत्तमाख्यायते यस्या नायकेन स्वचेष्टितम् इति। अन्या कथा नायकेन तदितरेण वा वाच्या यथा कादम्बर्य्यां चन्द्रापीडस्य नायकस्य मयाश्वेतया सलाप.। ननु नायकस्य वक्तृत्वे तस्य स्वगुणाविष्करण दोपायेति शङ्का वारयन्नाह स्वगुणेति भूतार्थ शसिन यथार्थवादिनः नायकस्य अत्र वक्तृत्वे स्वगुणाविष्क्रिया निजगुणख्यापनं दोष. न भवतीति शेषः। असत्यकथनस्यैव दोषत्वात् इति भावः॥ २३॥ २४॥

पूर्वोक्त प्राचीनमत दूषयन्नाह, अपीति। अपितु किन्तु तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यै नायकभिन्नैः उदीरणात् कथनात् नायकादन्येषामपि वक्तृत्वादिति यावत् अनियमः पूर्वमतेन विरोध. दृष्ट । कथायाञ्च अन्य' नायकभिन्नः स्वय नायको वा वक्ता इति भेदलक्षणम्· आख्यायिकाया भेदकरण

वक्त्रञ्चापरवक्त्रञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम्।
चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् प्रसङ्गेन कथास्वपि॥२६॥
आर्य्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः।
भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो वास्तु किं ततः॥२७॥

वा कीदृक् अकिञ्चित्करमिति भावः। आख्यायिकाया वक्ता नायकः अस्याश्च यदा स एव वक्ता तदानयोः अभेदत्वस्य दुर्वारत्वादित्यनुसन्धेयम्॥ २५॥

अपरञ्च भेदकरणं दूषयति वक्त्रमिति। वक्त्रम् अपरवक्त्रञ्च छन्दसी, तदुक्तं वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ इति। वैतालीयं पुष्पिताग्राश्चेच्छन्त्यपरवक्त्रकमिति च। उच्छ्वासः कथांशव्यवच्छेदः आश्वासापरपर्य्यायः तदुक्तं कथांशाना व्यवच्छेद आश्वास इति कथ्यते। तत्साहित्यञ्च भेदकं कथाया इति शेषः। एतत् त्रयम् आख्यायिकायाः चिह्नं लक्षणं चेत् कथासु अपि प्रसङ्गेन प्रस्तावक्रमेण आर्य्यादिवत् वक्त्रापरवक्त्रयोः छन्दसोः प्रवेशः किं न भवेत् इति शेषः। अपितु भवेदेव। उक्तञ्च कथालक्षणाधिकारे आर्य्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचिदिति। तस्मादुक्तभेदकरणं भ्रमविजृम्भितमेवेति भावः। लम्भः कथापरिच्छेदस्य संज्ञाभेदः आदिपदेन उल्लासादीनां ग्रहणं लम्भादि उच्छ्वासो वा भेदश्च दृष्टः कुत्रचित् कथायां लम्भपदेन परिच्छेदः कृतः आख्यायिकायामुच्छ्वासपदेन वा उल्लासपदेन कृत इत्यनयोर्भेदः वा अस्तु ततः किं संज्ञामात्रभेदो न किञ्चित्कर इत्यर्थः स्वरूपवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वेन कीर्त्तनात्॥ २६॥ २७॥

तत् कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता ।
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।
सर्गबन्धसमा एव नैते वैशेषिका गुणाः ॥ २९ ॥

इदानीं स्वमतमाविष्करोति तदिति । तस्मात् कथा आख्यायिका च इति संज्ञाद्वयेन नामभ्याम् अङ्किता न तु स्वरूपत इति भाव । एका अभिन्ना जातिः उभयोरपि गद्यमयत्वात् इति भाव । अत्रैव कथाख्यायिकयोः इत्यर्थः शेषा अवशिष्टा आख्यानजातयः खण्डकथादयश्च अन्तर्भविष्यन्ति एतयो प्रकारभेदा इति भाव । तदुक्तम् आग्नेये, आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यञ्च पञ्चधा ॥ इति ॥ २८ ॥

कथाख्यायिकयोर्भेदान्तरमपि दूषयति कन्येति । कन्याया हरणं युद्धादिना बलात् ग्रहणं राक्षसोद्वाह इत्यर्थ । तदुक्त, हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ इति । सग्रामो युद्ध विप्रलम्भः सम्भोगशृङ्गारस्य पूर्वभाव' स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्विध इति दर्पणकारः । उदयः सूर्य्यचन्द्रयो. अभ्युन्नतिर्वा नायकस्य, आदिना उद्याननगरादयो गृह्यन्ते । एते गुणा' आख्यायिकाया इति शेष' यथा आख्यायिकामुपक्रम्य कन्याहरणसग्रामविप्रलम्भोदयान्वितेति सर्गबन्धसमाः महाकाव्यसामान्या एव कथायां किमु वक्तव्यमिति भावः अतः एते वैशेषिका भेदका' धर्मा न । उक्तञ्च अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति ॥ २९ ॥

कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति ।
मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ३०
मिश्राणि नाटकादीनि तेषामन्यत्र विस्तरः ।
गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

ननु कथायां कवेर्भावविशेषो लक्ष्यते आख्यायिकायान्तु न तथेत्याशङ्क्य तदपि निरस्यति कवीति । कविभावकृत कवेः भावकृतम् अभिप्रायरचितं चिह्नं लक्षणम् अन्यत्रापि कथायाम् इति शेषः न दुष्यति यथा शिशुपालवधे सर्गशेषश्लोकेषु श्रीशब्द. किराते च लक्ष्मीशब्द. प्रयुक्तः । एवम् आख्यायिकायां प्रयुक्तं तत् न दूष्यं भवति तथाहि इष्टार्थसंसिद्धौ अभिप्रेतार्थसाधनाय कृतात्मनां सुधियां किं हि मुखं प्रारम्भः न स्यात् अपितु सर्वमेव तेषाम् इच्छाधीनत्वात् निरङ्कुशाः कवय इति भावः ॥ ३० ॥

सम्प्रति मिश्रकाव्यमाह मिश्राणीति । नाटकादीनि दृश्यकाव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितानि आदिपदेन प्रकरणादीनां परिग्रहः । उक्तञ्च नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । तथा । नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासक प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खनं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेत्यपि । अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ॥ इति । तेषां नाटकादीनाम् अन्यत्र भरतादिग्रन्थे विस्तरः बाहुल्येन प्रकाशः तद्विजिज्ञासुभिस्तत्रैव यतितव्यं ग्रन्थबाहुल्यभिया न ममात्र प्रयास इति भाव. । न केवलं दृश्यकाव्यस्य मिश्रत्वं

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशश्च मिश्रञ्चेत्याहुराय्र्याश्चतुर्विधम् ॥ ३२ ॥
संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।
तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

अगकाव्यस्यापि कदाचित् मिश्रत्वमस्तीत्याह गद्येति । गद्य-पद्यमयी काचित् वाणी इति शेष चम्पूरिति अभिधीयते आख्यायिकादौ गद्यस्यैवाधिक्य पद्यमल्पमेव इह तु उभयोरेव प्राधान्यमित्यनयोर्भेद' । काचित् इत्यनेन विरुदाख्यकाव्यव्यवच्छेद तस्य राजस्तुतिविषयत्वेन विभिन्नविषयत्वात् तदुक्त गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते इति ॥ ३१ ॥

तत् तस्मात् एतत् वाङ्मय वागात्मक काव्यशास्त्रं संस्कृत देवभाषया रचितं प्राकृत तदाख्यभाषया रचितम् अपभ्रंश. वक्ष्यमाणोक्तभाषाविशेषनिबद्धं तथा मिश्रञ्च नानाभाषामय-मित्यर्थ इति एवरूपेण आर्य्याः विद्वास. चतुर्विधम् आहु' वर्णयन्ति । उक्तञ्च भोजेन, सस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापर. । शक्यो वाचयितुं कश्चित् अपभ्रंशेन वा पुन' ॥ पै-शाच्या शौरसेन्या च मागध्यान्यो निबध्यते । द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभि. सर्वाभिरपि कश्चन ॥ इति ॥ ३२ ॥

संस्कृतादिकं विवृणोति सस्कृतमिति । दैवी देवसम्बन्धिनी देवव्यवहार्य्या वा वाक् महर्षिभि. सस्कृतम् अन्वाख्याता कथिता, प्राकृताना नीचानामिद प्राकृत तस्य क्रमः नियमः अनेकः बहुविधः तथा तद्भव. तस्मात् सस्कृतात् भवः उत्पन्न तत्समः सस्कृतसदृश. तथा देशो तत्तद्देशप्रचलित इत्यर्थ. ।

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥३४॥
शौरसेनी च गौड़ी च लाटी चान्या च तादृशी ।
याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥३५॥
आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

देशीनामपि संस्कृतसादृश्यात् द्वावेव भेदाविति केचित् । उक्तञ्च, आर्षोत्थमार्षतुल्यञ्च द्विविध प्राकृतं विदुः इति ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्राश्रया महाराष्ट्रो नाम दक्षिणापथवर्त्ती जनपदविशेषः तदाश्रया तत्सम्बन्धिनीं तत्रत्यैर्व्यवहृतामित्यर्थः भाषा प्रकृष्टम् उत्कृष्ट प्राकृत विदुः जानन्ति बुधा इति शेषः । सूक्तिरत्नानां सूक्तयः सुवचनानि एव रत्नानि सहृदयानन्दजननात् रत्नस्वरूपाणि तेषां सागरः सेतुबन्धादि सेतुबन्धः तदाख्यकाव्यग्रन्थविशेषः आदिपदेन दशमुखवधादीनां परिग्रहः यन्मयः यदात्मक महाराष्ट्रीयभाषया रचित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

शूरसेनो नाम मथुरासन्निहितजनपदभेदः गौडः देशविशेषः लाटीव कश्चित् देशभेदः तत्तद्देशप्रचलिता तथा तादृशी तत्सदृशी अन्या च देशीया भाषा प्राकृतमिति एनं व्यवहारेषु प्राकृतनामव्याहारेषु सन्निधि याति प्राप्नोति अन्या च तादृशीत्यनेन सर्वदेशीया एव प्राकृतनाम्ना कविभिर्निबध्यन्ते इत्यपि सूचितम् ॥ ३५ ॥

काव्येषु आभीरो गोपजातिविशेषः आदिपदेन कैवर्त्तचाण्डालादीनां ग्रहण तेषां गिरः वाचः अपभ्रंश इति स्मृताः

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।
आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥३७॥

अपभ्रंशनाम्ना कथिता शास्त्रेषु काव्यातिरिक्तेषु वेदादिषु तु संस्कृतात् अन्यत् सर्वं प्राकृतम् उल्लिखितमाभीरादिवचनञ्च इत्यर्थः अपभ्रंशतया उदितं कथितम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतादिकं निरूप्य तत्तल्लक्षणानि निरूपयति संस्कृतमिति । सर्गबन्धः पूर्वमुक्तः प्रबन्धविशेषः महाकाव्यमित्यर्थः आदिपदेन खण्डकाव्यादीनां परिग्रहः संस्कृतं संस्कृतभाषया रचितम् । तथाच अग्निपुराणम्, सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् । तद्भवं न विशेत्तत्र तत्समं नापि किञ्चन ॥ इति । स्कन्धकादिकं स्कन्धकं छन्दोभेदः आदिपदेन गलितकादीनां ग्रहणम् । तदुक्तं, छन्दसा स्कन्धकेनैव तथा गलितकैरपि इति । स्कन्धकादिच्छन्दोरचितं काव्यं प्राकृतं प्राकृतभाषामयमित्यर्थः । आसारादीनि आसारादिभिः छन्दोभिः निबद्धमित्यर्थः काव्यम् अपभ्रंशः । नाटकादि तु नाटकम् आदि यस्य तत् आदिना प्रकरणनाटिकादिपरिग्रहः मिश्रकं नानाभाषामयमित्यर्थः । तथाचोक्तं नाटकादिप्रस्तावे, पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥ आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥ चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका ॥ योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याहि दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ३७ ॥

कथाहि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते।
भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां वृहत्कथाम् ॥ ३८
लास्यच्छलितशल्यादि प्रेच्छार्थमितरत् पुनः।
श्रव्यमेवेति सैषापि द्वयी गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

कथा पूर्वोक्त काव्यभेद' सर्वभाषाभि' संस्कृतेन च बध्यते विरच्यते हिशब्दोऽवधारणे तथाहि कथा द्विविधा मिश्रभाषामयी संस्कृतमयी च इति भाव। वृहत्कथां तदाख्यकाव्यन्तु भूतभाषा पैशाची भाषा तन्मयी तद्रचिताम् अद्भुतार्थां विस्मयरसपूर्णां प्राहु. विद्वांस इति शेष ॥ ३८ ॥

सम्प्रति दृश्यश्रव्यत्वभेदेन काव्यस्य द्वैविध्यमाह लास्येति। लास्य शृङ्गाररसाविद्धस्त्रीजननृत्यम्। तदुक्त. लास' स्त्रीपुंसयोर्भावस्तदर्हं तत्र साधु वा। लास्यं मनसिजोल्लासकरं मृदङ्गहाववत्। देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभि. प्रयुज्यते ॥ इति। अन्यच्च. कोमल मधुर लास्यं शृङ्गाररससंयुतम्। गौरीतोषकरञ्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते ॥ इति। छलित पुरुषनर्त्तनम्। तदुक्त. पुंनृत्यं छलितं विदु इति। शल्या कपालदेशे करविन्यासपूर्वकं नृत्यं तदाह, भाले हस्तं समाविश्य नृत्य शल्येति कीर्त्तितम् इति। शल्येत्यत्र साम्येति क्वचित् पाठः तथात्वे साम्यं गीतवादित्रादिसमन्वित नृत्य रासाणरपर्य्यायमभिहितम्। आदिपदेन ताण्डवादिपरिग्रह। तथोक्तं, तल्लास्य ताण्डवञ्चेति छलितं शल्यया सह। हल्लीशकञ्च रासञ्च षट्प्रकारं विदुर्बुधा ॥ इति ताण्डवमुद्धतनृत्यं यथा, उद्धतन्तु महेशस्य शासनात् तण्डुनोदितम्। भरताय तत' ख्यातं लोके ताण्डवसंज्ञया ॥ इति। हल्लीशं स्त्रीणां मण्डलाकारेण नृत्यम्। यदुक्तं, मण्ड-

अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।
तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ ४१ ॥

स्नेन तु यत् स्त्रीणां नृत्य हल्लीशकं विदुः । तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥ तदेव लास्यादिसङ्घटितं काव्य प्रेक्षार्थं प्रेक्ष्य. दृश्य अर्थ प्रतिपाद्य वस्तु यस्मिन् तत् नटे रामाद्यवस्थानुकरणस्य दर्शनविषयत्वात् इतरत् अन्यत् दृश्य-काव्यात् भिन्नं मुक्तकादि श्रव्यमेव श्रवणमात्रविषयत्वात् । उक्तञ्च भोजराजेन, श्रव्यं तत् काव्यमाहुर्यन्नेक्ष्यते नाभिधीयते । श्रोत्रयोरेव सुखदं भवेत्तदपि षड्विधम् ॥ इति । इत्थं सा प्रभिन्ना एषा उक्तरूपा द्वयी द्विविधा गतिः काव्यभेदप्रवर्त्तक पन्था उदाहृता प्राचीनैरिति शेष ॥ ३९ ॥

एवं काव्यभेदं निरूप्य तस्य रीतिं निरूपयति अस्तीति । अनेकः विविधः गिरां वाचां मार्गः रचनापद्धतिः रीतिः इति यावत् अस्ति । तथाच, गौडी वैदर्भी पाञ्चाली इति वामनः । अतिरिक्ता लाटीति दर्पणकारः । वैदर्भी चाथ पाञ्चाली गौडी चावन्तिका तथा । लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते इति भोजराजादयः । स च परस्परं सूक्ष्मभेदः स्वल्पमात्रभेदः अतः तन्निरूपणेन ग्रन्थबाहुल्यकरणं वृथेति भावः । तत्र विविधेषु मार्गेषु मध्ये वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते यतः तौ प्रस्फुटम् अन्तरं ययोः तादृशौ एकस्य सुकुमारत्वेन अपरस्य उत्कटत्वेन अत्यन्त-वैसादृश्यात् इति भावः ॥ ४० ॥

के ते वैदर्भगौडी इत्याह श्लेष इति । श्लेषादयः दश

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ।
एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौड़वर्त्मनि ॥४२॥
श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम् ।
शिथिलं मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥४३॥

गुणाः शब्दार्थोत्कर्षविधायिनो धर्मविशेषाः वदर्भमार्गस्य वैदर्भीयरीत्याः प्राणाः जीवनानि एतेन श्लेषादिमत्पदरचनावत्त्वं वैदर्भीत्वमित्युक्तम् । स्मृताः पण्डितैः इति शेषः । दर्पणकारादयस्तु आत्मनः शौर्य्यादय इव रसस्य काव्यात्मभूतस्य धर्मा माधुर्य्यौज.प्रसादादय एव गुणा इत्याहुः । गौडीवर्त्मनि तु गौड़ीयरीत्यान्तु एषां श्लेषादीनां प्रायः बाहुल्येन विपर्य्यय वैपरीत्य दृश्यते विपर्य्ययश्च क्वचित् सर्वथा, क्वचित् केनचित् अंशेनेति बोध्यम् । उक्तञ्च, असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी । वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया इति बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोभवाक्या च इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इदानीं श्लेषादीनां लक्षणानि निरूपयति श्लिष्टमित्यादि । अल्प. प्राणः सारः उच्चारणप्रयासः येषां तानि अक्षराणि उत्तराणि प्रधानानि प्रचुराणि यस्मिन् तादृशम् अल्पप्राणाक्षराश्च ह्रस्वस्वरा वर्गीया विषमवर्णा यरलवाश्चेति । शिथिलम् अपिरत्राध्याहार्य्य अतीवमपोत्यर्थ. अस्पृष्टं शैथिल्य येन तत् विन्यासवशात् शिथिलत्वेन अलक्ष्यमाणं वाक्य श्लिष्ट श्लेषगुणयुक्तमित्यर्थः । तथाच, तादृशाक्षरघटितरचना श्लेष इति फलितम् । दृष्टान्तमाह मालतीति यथा लोलै. चपलैः अलिभि.

अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।
वैदर्भैर्मालतीदाम लङ्घितं भ्रमरैरिति ॥ ४४ ॥

भ्रमरै कलिला व्याप्ता मालती माला। एतच्च मकारादिभि अल्पप्राणाक्षरैर्घटितम् अनुप्रासवशात् गाढमिव प्रतिभासते इत्यत्र श्लेषाख्यगुणो बोद्धव्य । केचित्तु यत्किञ्चनवर्णघटिताना पदाना बहूनां विन्याससम्भिम्ना एकपदवत् अवभासनं श्लेष इति वदन्ति उदाहरन्ति च यथा। उन्मज्जत् जलकुञ्जरेन्द्र-रभसास्फालानुबन्धोद्धत सर्वा पर्वतकन्दरोदरभुव' कुर्वन् प्रतिध्वानिनी.। उच्चैरुच्चरति ध्वनि' श्रुतिपथोन्माथी यथाय तथा प्राय. प्रेङ्खदसङ्ख्यशङ्खधवला वेलेयमुद्गच्छति इति। वस्तु-तस्तु अल्पप्राणेषु वर्णेषु विन्यासोऽप्यन्तरान्तरा। महाप्राणस्य च श्लेषो यथाय भ्रमरध्वनिः। इति क्रमदीश्वरोक्तमेव समी-चीनम् अनुप्रासस्य लक्षणघटकत्वे तद्घटितमाधुर्यादौ अति-व्याप्तेरिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

गौडैः गौडदेशनिवासिभिः कविभिः अनुप्रासधिया अनु-प्रासो वर्णावृत्तिरूपः शब्दालङ्कारः तस्य धिया बोधेन तथा बन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वात् तत् मालतीमालेत्यादि। श्लेषोदाहरणम् इष्टम् अभिलषित ते तादृशीमेव रचनां प्रायश इच्छन्तीति भाव'। वैदर्भै विदर्भदेशीयैः कविभिः भ्रमरै' अत्र इवशब्दोऽध्याहार्यः मालतीदामेति वाक्य मालतीमाले-त्यनभिधाय इति भावः। लङ्घितम् आक्रान्त श्लेषघटितत्वेन अङ्गीकृतमिति यावत् तेषा कुत्रचित् अनुप्रासासद्भावेऽपि श्लेषत्वकीर्त्तनादिति भाव.। अयञ्च श्लेष. शब्दमात्रगुण.। अर्थगुणस्तु दर्पणकारादिभि. उक्तास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति।
लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥४५॥
व्युत्पन्नमिति गौड़ीयैर्नातिरूढ़मपीष्यते।
यथानत्यर्जुनाब्जन्म सदृक्षाङ्को वलक्षगुः ॥ ४६ ॥

प्रसादं निरूपयति प्रसादवदिति। प्रसिद्ध अर्थः प्रतिपाद्यवस्तु यस्य तत् उभयार्थकशब्दानाम् अप्रसिद्धार्थे प्रयोगो निहतार्थतारूपदोषः तद्रहितमित्यर्थः. प्रतीत्याम् अर्थपरिज्ञाने सुभगं सरलं झटित्यर्थबोधकं वचः वचनं प्रसादवत् प्रसादगुणयुक्तं तथाच निर्दोषत्वे सति परिस्फुटार्थवत्त्वं प्रसाद इति भावः तत्र उदाहरणम् इन्दोरिति। इन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वत् द्युतिर्यस्य तादृशं श्यामवर्णं लक्ष्म कलङ्कः इन्दोः चन्द्रस्य लक्ष्मीं श्रियं तनोति विस्तारयति। अत्र इन्द्वादिशब्दाः प्रसिद्धचन्द्राद्यर्थेषु प्रयुक्ताः झटित्यर्थबोधकाश्चेति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

गौडीयानां मतं दर्शयति व्युत्पन्नमिति। गौडीयैः तद्देशवासिभिः पण्डितैः न अतिरूढमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वदोषाकलितमपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पत्तियुक्तं योगार्थघटितमित्यर्थः वाक्यं प्रसादवदिति शेषः इष्यते बन्धगाढतावशात् वैचित्र्याधायकत्वादिति भावः। उदाहरति यथेति अनत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षाङ्कः अनत्यर्जुनं नातिधवलं यत् अब्जन्म उत्पलं तस्य सदृक्षः सदृशः अङ्कः कलङ्कः यस्य तथोक्तः वलक्षः धवलः गौः किरणो यस्य सः चन्द्र इति अत्र अर्जुनशब्दः कार्त्तवीर्यार्जुनपाण्डवयोः प्रसिद्धः श्वेतवर्णे अप्रसिद्ध इति निहतार्थत्वदोषदुष्टः अब्जन्मशब्दश्च अप्रसिद्धः सदृक्षशब्दश्च उपमागर्भवहु-

समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः ।
बन्धामृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

श्रोत्रिणैवार्थबोधनात् अधिकः प्रयुक्त इति अधिकपदतादोषदुष्ट एव तथा वलक्षशब्दोऽपि अप्रयुक्ततादोषकलितः। श्रुतिकटू च सदृक्षवलक्षशब्दौ। इत्थञ्च बहुदोषमपि काव्यं विन्यासस्य गाढत्वात् गौडाः काव्यत्वेनाद्रियन्ते। अयञ्च प्रसादाख्यगुणः पर्थगत एव शब्दगस्तु ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा इति दर्पणकारः। उदाहृतञ्च तेनैव यथा यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनाम्। यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा। यो यः तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहमिति ॥ ४६ ॥

समतां निरूपयति सममिति। बन्धेषु रचनासु अविषमम् अविलक्षणम् उपक्रमोपसंहारयोः सदृशमित्यर्थः सम समताख्यगुणयुक्त तथाच उपक्रमेषु यादृशी रचना, उपसंहारेषु तादृश्येव एव गुणः समता इत्यर्थः, ते बन्धाः त्रिविधाः मृदु कोमल, स्फुट तीव्र, मध्यम उभयात्मक इति। बन्धाना मृदुत्वादिहेतुमाह, मृद्विति। मृदुवर्णाना ह्रस्वस्वरादीना स्फुटाना दीर्घस्वरादीना तथा उन्मिश्राणाम् उभयात्मकानां वर्णानां विन्यास योनि कारण येषां तादृशाः। अयञ्च गुणः शब्दगत एव अर्थगुणस्तु समताप्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाद्यविपर्य्यासेन अर्थस्य अविसंवादिता स च प्रक्रमभङ्गदोषाभाव एव दर्पणकारेणोक्त यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति चेत्यादि ॥ ४७ ॥

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः ॥४८॥
चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।
स्पर्द्धते रुद्धमद्धैर्य्यो वररामामुखानिलैः ॥ ४९ ॥
इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्कारडम्बरौ ।

उक्तायाः समतायाः द्वैविध्यं दर्शयति कोकिलेत्यादि । कोकिलानाम् आलापेन वाचालः मुखरः मलयानिलः माम् एति पीडयितुं सुखयितुं वा इति शेषः । अत्र मृदुनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति मृदुबन्धगा समता । उच्छलन्तः उद्गच्छन्तः शीकरा जलकणा यस्य तादृशम् अच्छाच्छम् अतिस्वच्छं यत् निर्झराम्भः तस्य कणैः बिन्दुभिः उक्षितः अभिषिक्तः सुशीतल इति यावत् मलयानिलः मामेति । अत्र स्फुटबन्धेन उपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव उपसंहार इति स्फुटबन्धगता समता । चन्दनेन प्रणयः संसर्गः चन्दनप्रणयः तेन उद्गन्धिः उद्गतगन्धः मन्दः मृदुलः तथा रुद्धं निराकृतं मम धैर्य्यं येन तथाभूतः मम धैर्य्यं नाशयन्नित्यर्थः वररामाणाम् उत्तमाङ्गनानां मुखानिलैः मुखनिःसृतसुगन्धिमारुतैः स्पर्द्धते सादृश्यं लभते इति यावत् सौगन्ध्यसाम्यादिति भावः । अत्र उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नबन्धवशात् मध्यमबन्धगता समता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

उक्तायां समतायां गौड़ीयानामनादरं दर्शयति इतीति । इति उक्तप्रकारं वैषम्यं बन्धगतं मार्दवादिकम् अनालोच्य अविचार्य्य अर्थानां काव्यार्थानाम् अलङ्काराणाम् अनुप्रासोपमादीनाञ्च डम्बरौ आड़म्बरौ उत्कर्षौ इत्यर्थः अपेक्षमाणा अनुसरन्तीत्यर्थः पौरस्त्याः पूर्वदेशीयाः गौडीया इत्यर्थः काव्यानां

अपेक्षमाणा ववृधे पौरस्त्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥
मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ५१ ॥

इति ववृधे। ते हि अर्थानुसारेण अलङ्कारानुसारेण च कदाचित् बन्धस्य मार्दवं कदाचित् वैकट्यं कुर्वन्तिद्वा मिश्रीभावमादियन्ते न तु गुणपक्षपातेन पूर्वोक्तरूपां समताम्। अयं भावः। यत्रार्थस्य मृदुत्वं तत्र मृदुलो बन्धः यत्र तु अर्थस्य वैकट्यं तत्र विकटो बन्धः यत्र च अर्थस्य मिश्रीभावः तत्र मध्यमो बन्धः, न तु येनेवारम्भस्तेनैव समापनमिति। युक्तञ्चैतत् तथाहि, मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुका मातङ्गा मत्तिपा मद व्रजत कि शून्याऽय शूरा न के। कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम्॥ इत्यत्रोत्तरार्द्धे कुपितसिंहवर्णनरूपार्थस्य वैकट्यात् उपक्रान्तमृदुबन्धत्यागो गुण एवेति अनुसन्धेयम्॥ ५० ॥

माधुर्य्यं निरूपयति मधुरमिति। रसवत् रसाः शृङ्गारादयः तद्गुणयोगात् भावतदाभासा अपि रसशब्दवाच्याः ते विद्यन्ते यत्रेति तत् वाक्यं मधुरं माधुर्य्यगुणयुक्तम्। तर्हि रस एव माधुर्य्यमित्यर्थत एव आयातः परं गुणानां साक्षात् परम्परया वा रसोपकारकत्वं सर्वैरेव कविभिः अङ्गीकृतमित्याशयाह वाचीति। वाचि तादृशगुणयुक्तवाक्ये वस्तुन्यपि प्रतिपाद्यभूते अर्थेऽपि रसस्थितिः शृङ्गाराद्यवस्थानम्। येन रसेन

यथा कयाचित् श्रुत्या यत् समानमनुभूयते।
तद्रूपाहि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा॥ ५० ॥
एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः।

तादृशकाव्यार्थानुशीलनजन्मा भावविशेष एव रस। माधुर्य्यादि-गुणास्तु तद्व्यञ्जकवर्णादिमत्त्वेन विन्यासमहिम्ना च तद्दीपका एवेति विभावनीयम्। केचित्तु पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं शब्दगुण एव उक्तिवैचित्र्यमात्रन्तु अर्थगुण इति वदन्ति उदाहरन्ति च क्रमेण यथा श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते इत्यादि। भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवह प्रयाति इत्यादि वस्तुतस्तु उभयमेव एकरूपं न तु कश्चित् प्रभेदो लक्ष्यते उदाहरणयोरिति चिन्तनीयम्॥ ५१ ॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णसहितं रसव्यञ्जकतां दर्शयति यथेति। यया कयाचित् कण्ठताल्वादिरूपया इत्यर्थः श्रुत्या श्रवणसाधनीभूतेन उच्चारणेन यत् समानम् अनुभूयते तद्रूपा तादृशानुभवविष-यिणी सानुप्रासा रसव्यञ्जकप्रकृष्टविन्यासवती पदासत्तिः पदानाम् आसत्तिः अव्यवधानेन अवस्थितिः रसम् आवहतीति रसवहा हिरवधारणार्थः निश्चितमेव रसपोषिकेत्यर्थः। एतेन कण्ठताल्वादिस्थानैक्येन व्यञ्जनवर्णानां सादृश्यं श्रुत्यनुप्रास इत्यर्थात् आयातम्। उक्तञ्च दर्पणकारेण यथा, उच्चार्य्यत्वात् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके। सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते॥ इति अस्य च अलङ्कारप्रकरणीयत्वेऽपि इह गुण-प्रसङ्गात् लक्षणमुक्तं वक्ष्यते च काश्चिन्मार्गविभागार्थयुक्ता प्राग-प्यलङ्क्रिया इति॥ ५२ ॥

उदाहरणं दर्शयति एष इति। ब्राह्मणाः प्रिया यस्य

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥५३॥
इतीदं नादृतं गौड़ैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।
अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भैरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥
वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

अयजा ब्राह्मणाना प्रिय एष राजा यदा लक्ष्मीं राजश्रियं प्राप्तवान् तत प्रभृति लोके जगति धर्मस्य उत्सव. अभवत् । असौ धर्मेण प्रजा पालयामास इत्यर्थं । इह षकारवकारयो एकस्मात् मूर्ध्न जकारयकारयोस्तालुत दकारलकारयोश्च दन्तादुच्चरितत्वेन सादृश्यमित्यत. श्रुत्यनुप्रासात् माधुर्य्यगुण-पुष्टो राजविषयकरतिभाव इति विभावनीयम् ॥ ५३ ॥

अत्र वैदर्भीगौडयोर्मतभेद दर्शयन्नाह इतीति। इतिपद पूर्वोक्तद्योतकम् इति पूर्वोक्तमिद पद्य गौडे गौडवासिभि कविभि न आदृत माधुर्य्यगुणवत्तया न स्वीकृत विभिन्नवर्णा-नामेकस्थानोच्चरितत्वेऽपि रसानुगुण्यस्याननुभवादिति भाव । अनुप्रासस्तु वक्ष्यमाणवर्णावृत्तिरूप तत्प्रियः तेषां गौडानां प्रिय रसानुकूल्यतया आदृत । वैदर्भैस्तु अनुप्रासात् पूर्वोक्तात् श्रुत्यनुप्रासादपि प्राय बाहुल्येन इदम् एष राजेत्यादि पद्यम् इष्यते आद्रियते इत्यत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्रास वर्णावृत्तिरूपानु-प्रासयोरुभयोरेव प्रियता गौडानान्तु केवल वर्णावृत्तिरूपे इति अनयोर्मतभेद इति दिक् ॥ ५४ ॥

अनुप्रासमाह, वर्णावृत्तिरिति। वर्णानां व्यञ्जनानाम् आवृत्ति पुनरुच्चारणम् अनुप्रास. । उक्तञ्च प्रकाशकारेण वर्ण-साम्यमनुप्रास इति । वर्णानामिति एकशेषद्वन्द्ववशात् वर्णस्य वर्णयोरपीति बोध्यम् । स च द्विविध. पादेषु पदेषु च पादाः

पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥
चन्द्रे शरन्निशोत्तंसे कुन्दस्तबकसन्निभे।
इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

ाद्यचतुर्थभागा तेषु पदेषु तत्तत्पादस्थसुप्तिङन्तेषु च पाद-
ात पदगत इत्यर्थः। पादेषु चेति बहुवचनेन सर्वपादेषु अनु-
ासस्थितिर्विशेषेण मनोरमेति सूचितम्। आवृत्तिश्च स्वर-
यस्येऽपि वैचित्र्यमावहति। तथाचोक्तं दर्पणकारेण. अनु-
ास शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् इति। आवृत्तिश्च
व्यवहिता तुल्या. व्यवधानेऽपि पूर्वसंस्कारस्थित्यवधिकेत्याह
वेति। पूर्वमुच्चरितस्य वर्णस्य य अनुभव आवणज्ञानं तज्ज-
नित संस्कार भावनाविशेष. तस्य बोधिनी पालनी अदूरता
द्वितीयादिवर्णस्य सान्निध्यं यदि वर्त्तते इति शेष तदैवानुप्रास
त्यन्वयः। अयं भावः संस्कारस्य प्रथमक्षणे उत्पत्तिः. द्वितीय-
क्षणे स्थितिः. तृतीयक्षणे निवृत्तिः इति नियमेन अव्यवधानेन
कञ्चिद्व्यवधानेन वा साद्दश्यप्रतीतिजननात् वैचित्र्यजनक-
ादृशवर्णावृत्तिरनुप्रास इति निष्कर्षः। अयञ्च द्विविधः
छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च तदुक्तं दर्पणकारेण. छेको व्यञ्जन-
सङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा। अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्य-
र्वा। एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते। इति। अपरञ्च
लाटानुप्रासः यथा. शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रत।
लाटानुप्रास इत्युक्त इति। उदाहृतश्च तेनैव यथा. स्मेरराजीव-
ने नयने किं निमीलिते। पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्प-
ागं प्रियम्। इति। ५५॥

उदाहरति चन्द्रे इति। शरन्निशायाः शारदीयरजन्या

चारु चान्द्रमसं भीरु ! बिम्बं पश्यैतदम्बरे ।
मन्मनो मन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥५७॥

इत्थमे गिरीभगणरूपे कुन्दस्तवकसन्निभे माध्यकुसुमगुच्छ-सदृशे चन्द्रे इन्द्रनीलनिभं श्यामलम् इत्यर्थः लक्ष्म कलङ्क मलिनं भ्रमरस्य श्रियं शोभां सन्दधाति धारयति। अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयेषु पादेषु शकार ककार वकार नकार-लकाराणां वर्णानां पुनरावृत्तिवशात् साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनु-प्रासः। चतुर्थे च दकार धकार तकार नकाराणां दन्तरूपैक-स्थानोच्चारितत्वात् श्रुत्यनुप्रास इति अनेन च अलङ्कारद्वयेन व्यञ्जितः सार्थ्यं शृङ्गाराभ पर्य्यन्ति परिपुष्णाति। अत्र रूप-कोपमाभ्यामनुप्राणिता निदर्शनानाम अलङ्कृतिः सुधीभिर्वि-भावनीया ॥ ५६ ॥

स्वरवैषम्येण अनुप्रासो दर्शितः इदानीं तत्सादृश्येन दर्श-यति चार्विति। हे भीरु! भयशीले! अम्बरे आकाशे एतत् परिदृश्यमानम् इत्यर्थः चारु मनोज्ञं मन्मथाक्रान्तं कामार्त्तं मन्मनः मम मानसं निर्दयं यथा तथा हन्तुमुद्यतं चान्द्रमसं बिम्बं चन्द्रमण्डलं पश्येत्यन्वयः। मानिनीं कामिनीं प्रति कस्य-चित् नायकस्य उक्तिरियम्। इह प्रथमे पादे चकाररका-रयोः स्वरसहितयोः सादृश्यात् वृत्त्यनुप्रासः। द्वितीयतृतीय-योश्च यथाक्रमं मकारयोर्मन्मनमन्मथयोश्च साम्यात् छेकानुप्रासो-ऽपि। तथा चतुर्थे दकारयोस्तकारयोश्च स्वरवैषम्येण सादृश्यात् अन्त्यविधो वृत्त्यनुप्रासश्च। माधुर्य्यगुणोऽप्यत्र शब्दार्थोभय-निष्ठत्वेन चमत्कारजननात् विप्रलम्भाख्यं शृङ्गारं परिपुष्णाति ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।
न तु रामामुखाम्भोजसदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥
स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।
च्युतोमानोऽधिकोरागोमोहोजातोऽसवोगताः ॥५९॥

अदूरेणैवानुप्रासस्य प्रयोजकमित्याह इतीति। अतिदूरं मस्मिकन् अन्तरं व्यवधानं यस्याः सा अतिदूरान्तरा न अतिदूरान्तरा नातिदूरान्तरा, तादृशी श्रुतिः श्रवणं यस्य तादृशम् इति पूर्वोक्तप्रकारम् अनुप्रासम् इच्छन्ति कवय इति शेषः रामामुखाम्भोजसदृशः चन्द्रमा इति एवंविधे तृतीयचतुर्थयो पादयो माकारयो साम्येऽपि अतिदूरान्तरश्रुतिम् अनुप्रासमिति शेषः न तु इच्छन्तीति च शेषः ॥ ५८ ॥

अनुप्रासस्य रसावहत्वकीर्त्तनात् यत्र वाक्यस्य सदोषत्वेन रसस्य अपरिपुष्टता तत्र न माधुर्य्यसद्भाव इत्याह स्मर इति। स्मरः कामः खरः अतितीक्ष्णः, कान्तः प्रियः, खलः निष्ठुरः, नः अस्माकं कायः शरीरं कोपश्च कान्तं प्रतीति शेषः कृशः क्षीणः नष्टश्च, मानः गौरवं च्युतः विनष्टः, रागः कान्तप्राप्त्यभिलाषः अधिकः, मोहः मूर्च्छा जातः क्षणे क्षणे इति शेषः, असवः प्राणा गताः, प्रायेणेति शेषः । इदं नायकं निराकृतवत्या गलितमानायाः कस्याश्चित् कामिन्याः पश्चात्तापवचनम्। अत्र प्रथमे पादे रकारयो खकारयोश्च द्वितीये ककाराणां साम्यात् वृत्त्यनुप्रासस्य तथा उत्तरार्द्धे तकारादिदन्त्यवर्णानां साम्यात् छेकानुप्रासस्य दोषाकुलतया तादृशविप्रलम्भशृङ्गारस्य न अतिपरिपोषकता इति बोध्यम् ॥ ५९ ।

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।
अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ६० ॥
आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः ।
तत्तु नैकान्तमधुरमतः पश्चात् विधास्यते ॥ ६१ ॥

पूर्वोक्ते पद्ये दोषमाह इत्यादीति। इत्यादि एवमादिक मानुप्रासमपि पद्य बन्धपारुष्य बन्धे रचनायां पारुष्य द् ग्यवत्व शैथिल्य पतत्प्रकर्षतादिकञ्च नियच्छति ज्ञापयति। अत पूर्वार्द्धे बहुविसर्गमत्तया पारुष्यम्। तदुक्तम्, अनुस्वारविसर्गौ तु पारुष्याय निरन्तरौ इति। पूर्वार्द्धे यादृशी तीव्ररचना उत्तरार्द्धे तथा नेति पतत्प्रकर्षता। अत कारणात् एव मदोषमित्यर्थ अनुप्रास दाक्षिणात्या पण्डिता न प्रयुञ्जते न व्यवहरन्ति माधुर्य्यस्य असद्भावादिति भाव । यत्र तु पारुष्यादिके रसानुकूलतया माधुर्य्यमस्ति तत्र पारुष्यादिक न दोष प्रत्युत गुण एव। तथाचोक्तं, वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते। रौद्रादौ च रसेऽत्यन्त दु श्रवत्व गुणो भवेत् इति॥ ६०॥

ननु अनुप्रासवत् यमकमपि कुतस्तत्र न निरूप्यते इत्याह आवृत्तिमिति। वर्णसङ्घात वर्णसमूह एव गोचर विषयो यस्या तथोक्ताम् आवृत्ति पुनरुच्चारण यमक विदु जानन्ति कवय इति शेष । तदुक्त दर्पणकारेण यथा, सत्यर्थे पृथगर्थाया स्वरव्यञ्जनसंहतेः। क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥ इति। तत् तु यमकं पद्य न एकान्तमधुर न अतिशयेन माधुर्य्यवत् तथाहि तथाविधे वाक्ये प्रथमम् अर्थानुसन्धानव्यग्रतया रसप्रतीतिर्व्यवहितत्वात् इति अनुप्रासे तु अर्थानुसन्धानव्यग्रताया अभावात् रसप्रतीतेः अव्यवहितत्वमिति

कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चति।
तथाप्यग्राम्यतैवैन भारं वहति भूयसा॥ ६२॥
कन्ये! कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम्।
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते॥६३॥

सानुप्रासे वाक्ये माधुर्य्यमस्तीति च भाव। एकान्तेति पदेन यमकेऽपि रसावह माधुर्य्यमस्त्येव परम् अनुप्रासवत् सम्यक् न इति वक्तव्यम् अन्यथा अस्य अनलङ्कारत्वापत्तिरापद्येत शब्दार्थ-शोभाजननेन काव्यात्मभूतरसोपकारित्वस्य एव अलङ्कारत्वात् इति ध्येयम्। अतः पश्चात् अलङ्कारप्रस्तावे इत्यर्थ. विधास्यते वक्ष्यते यमकमिति शेष.॥ ६१॥

शब्दगतं माधुर्य्यं दर्शितमिदानीम् अर्थगं माधुर्य्यं दर्शयन्नाह काममिति। सर्वोऽपि शब्दगतः अर्थगत. उभयगतश्च अलङ्कारः अनुप्रासोपमा पुनरुक्तवत् आभासादि अर्थे वाच्य-लक्ष्यव्यङ्गरूपे प्रतिपाद्ये काम यथेष्ट यथा तथा रस निषिञ्चति पुष्णाति उद्बोधयतीत्यर्थ तथापि अग्राम्यता ग्राम्यः इतरजन-व्यवहृतः शब्दोऽर्थश्च स न भवतीति अग्राम्यः तस्य भाव भूयसा बाहुल्येन एनं भारं रसनिषेकरूपं वहति तथाच अग्राम्यता-परिहृतानाम् एव अलङ्काराणा रसपोषकत्वं सालङ्कारस्य रसव्यञ्जकस्य एव अर्थस्य माधुर्य्यञ्चेति प्रतिपादितम्। भूयसा इति ग्रहणात् इतरजनकथनेषु ग्राम्यता न दोष. प्रत्युत गुण एव तदुक्तं गुण इत्यनुवृत्तौ ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु इति॥ ६२॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि ! निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥६४॥

नारीजनसम्बोधने तु प्रिये सुन्दरि इत्यादि प्रयोग एव साधु, तस्मादत्र पदस्य ग्राम्यता एव न तु कन्यापदस्य विदग्धानामपि भणितस्तत्प्रयोगदर्शनात् यथा कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्तिस्तु नातःपरेत्यादि। प्राचीनैस्तु ग्राम्यजनमात्रव्यवहृताना कन्यादिशब्दानामिव ग्राम्यत्वमुक्तम्। इत्यय ग्राम्य पदस्य आत्मा प्रतिपाद्यवस्तु वैरस्याय रसोद्बोधव्याघाताय प्रकल्पते प्रभवति। अय भाव कामो नाम कामिना सुरतेच्छारूप कामिनीकुचकलसवत् गूढमतिचमत्करोति, अगूढस्तु लज्जाजनकत्वेन वैरस्यमावहतीति न अत्र माधुर्य्यसद्भाव इति। अत्र च नायककामरूपकारणे सत्यपि नायिकाकामरूपस्य कार्य्यस्याभावात् विशेषोक्तिरलङ्कार। तदुक्त दर्पणकारेण, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति ॥ ६३ ॥

अग्राम्यता दर्शयति काममिति। हे वामाक्षि। वामे सुन्दरे कुटिले वा अक्षिणी यस्याः तत्सम्बुद्धौ। कन्दर्पचाण्डालः मयि निर्दयः, दिष्ट्या भाग्येन त्वयि निर्मत्सर इति अग्राम्यः अर्थः विदग्धजनवाक्यार्थः रसम् आवहति पुष्णातीति रसावहः। अय भाव वामाक्षीति सम्बोधनपद नायिकायाः सौन्दर्य्यं नायकस्य च ता प्रति चाटूक्तिं व्यञ्जयति, कन्दर्पो मयि निर्दय त्वयि तु निर्मत्सर इत्यनेन अहं त्वा कामये त्वन्तु मा न कामयसे इति पूर्वोक्तपद्यार्थ एव भङ्ग्या सूचित इति अग्राम्यता सहृदयहृदयङ्गमतया रस व्यञ्जयन्ती माधुर्य्यगुणम् आवहति इति ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्राम्यतास्त्येव सा सभ्येतरकीर्त्तनात्।
यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥
पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः।
दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥६६॥

ग्राम्यताया शब्दगतत्वमपि दर्शयति शब्देऽपीति। शब्देऽपि ग्राम्यता अस्ति एव, सा सभ्य साधु तदितरम् असभ्य ग्रामीणहालिकादिप्रयोज्य वचन तस्य कीर्त्तनात् विदग्धजने इति शेषः कथनात् भवतीति शेष। यथा रत्युत्सवस्य निरूपणे यकारादिपद यकार आदिर्यस्य तत् पद यभ मैथुने इत्यस्मात् निष्पन्न पद यभनादिकमित्यर्थ। तादृशपदप्रयोक्तु ग्राम्यतया उपहसनीयत्वं श्रोतुश्च लज्जितत्वमेव जायते सुतरा रसास्वादस्य तिरोहितत्वात् न अत्र माधुर्य्यगुणप्रसर इति भाव ॥ ६५ ॥

अश्लीलताया ग्राम्यतायामन्तर्भावमाह पदेति। पदाना सन्धान सम्प्रवेशो यस्मिन् तत् पदसन्धान वाक्यमब्रार्तति पाठे स एवार्थः। तद्वृत्त्या तद्गतत्वेन वा अथवा वाक्यार्थत्वेन तदर्थगतत्वेन वा इत्यर्थ। दुर्दुष्टा प्रतीति दुष्प्रतीति तत्कर लज्जा जुगुप्सामङ्गलादिव्यञ्जकम् अश्लीलत्वमित्यर्थ अपि ग्राम्य ग्राम्यतायामन्तर्भूत तदपि माधुर्य्यव्याघातकमिति भाव यथा या भवत. प्रियेति अत्र या भवत इत्यशे याभः मैथुने इत्यस्मात् घञि निष्पन्न स विद्यते अस्येति याभवान् तस्येति प्रतीतौ व्रीडाव्यञ्जकत्वात् वाक्यमिदमश्लीलत्वदोषदूषितम् अतोऽत्र नः माधुर्य्यसङ्गतिरिति भाव ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्य्यवानिति ।
एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥
भगिनी भगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।
विभक्तमिति माधुर्य्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

वाक्यगतामश्लीलतामुक्त्वा तदर्थगतां निर्दिशति खरमिति । कश्चित् वीर्य्यवान् पराक्रमशाली पुरुषः खरम् अतितीक्ष्णं यथा तथा प्रहृत्य शत्रूनिति शेषः विश्रान्त इति प्रकरणसङ्गतोऽर्थः, परं वीर्य्यवान् शुक्रल कश्चित् पुरुष खर गाढ यथा तथा प्रहृत्य मैथुन कृत्वा विश्रान्त इत्यपि असभ्यार्थो वक्त्रादिवैलक्षण्येन प्रतीयते। न च अत्र वाक्यगतमश्लीलत्वमिति मन्तव्य शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां तद्व्यवस्थापनात् तथाहि यत्र शब्दपरिवृत्तावपि तदर्थप्रतीतिस्तत्र न शब्दगतत्व यत्र तु तथात्वे न तदर्थसम्भवस्तत्रैव शब्दगतनियम, अत्र तु खरमित्यादिवाक्यस्थपदानाम् एकार्थमात्रप्रतिपादकाना प्रकरणवशात् प्रथमेऽर्थे प्रतीतेऽपि वक्त्रादिवैशिष्ट्यात् अपरोऽपि अर्थो व्यञ्जनया वृत्त्या प्रतीयते। तथाचोक्त दर्पणकारेण यथा, अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते। एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥ इति। न च अत्र वीर्य्यपद विभिन्नयोर्बलशुक्रयोर्वाचकमिति वाच्य बलस्य शुक्रजत्वेन एकमात्रपदार्थत्वात् इति। एवमादि दोषदूषित काव्यम् उभयोरपि गौडवैदर्भयोर्मार्गयो न शसन्ति न आद्रियन्ते विद्वास इति शेष ॥ ६७ ॥

ग्राम्यताया प्रतिप्रसवमाह भगिनीति। भगिनी भगवती आदिपदग्राह्य योनिलिङ्गादिकञ्च सर्वत्र काव्येषु व्यवहारेषु च

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते।
बन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६८ ॥

अनुमन्यते अदुष्टतया लोकैः अङ्गीक्रियते तत्तच्छन्दप्रयोगे दोषानुसन्धानविरहेण साधारणानां वैरस्यानुदयात् इति भाव। उक्तञ्च, सवीतस्य हि लोकेऽस्मिन् दोषान्वेषण क्षमम्। शिव-लिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावनम् ॥ इति। सवीतं हि अदुष्टतया सर्वजनव्यवहृतम्। अन्यच्च, ग्राम्य ष्टणावदश्लीला-मङ्गलार्थं यदीरितम्। तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति ॥ इति। गुप्तेषु अनभ्यार्थेषु असिद्धेषु अपि भावेन तदर्थबोधकेषु यथा, करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते। उपसर्पन् ध्वजः पुसः साधनान्तर्विराजते ॥ इत्यत्र सम्बाधपदेन सङ्क-टार्थप्रसिद्धेनापि भावेन अप्रसिद्धस्य स्त्रीलिङ्गस्य बोधनम्। लक्षितेषु लक्षणया असभ्यार्थप्रतिपादकेषु यथा जन्मभूमिपदेन कुत्रचित् भावेन योनिर्बोधनम्। इति उक्तप्रकारेण माधुर्यं विभक्तं विभज्य दर्शितम् अधुना सुकुमारता उच्यते ॥ ६८ ॥

अनिष्ठुराणि अपरुषाणि अक्षराणि प्रायो बाहुल्येन यत्र तादृशं पद्य सुकुमार सौकुमार्य्यगुणयुक्तमित्यर्थ' प्राय पदेन अन्तरान्तरा परुषाक्षराण्यपि निवेशनीयानीति सूचितम्। तुशब्दोऽत्र हेतु वाचक.। यतः सर्वकोमले केवलसुकुमाराक्षर-प्रयोगे बन्धस्य रचनायाः शैथिल्यदोषः श्लथत्वरूपदोष अगा-ढता इति [illegible] दर्शितः पूर्वोक्ते मयैव मालतीमालालोलालि कलिला [illegible]. इति शेषः। तथाच कोमलाक्षराणां बहूनां मध्ये परुष [illegible]रविन्यासेन बन्धस्य गाढ़तया यत् सहृदयहृद्यत्वं तदेव सौकुमार्य्यपदवाच्य माणिक्यखचितमुक्तादामवत् इति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥७०॥
इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।
सुकुमारतयैवैतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

अस्य उदाहरणमाह मण्डलीति। कलापिनः मयूराः जीमूतमालिनि काले वर्षासु बर्हाणि पुच्छानि मण्डलीकृत्य निमायाः मधुरगीतिभिः मधुरगीतिसदृशस्वनैः इत्यर्थः कण्ठैः उपलक्षिताः सन्तः विशेषणे तृतीया। प्रनृत्यन्ति। अत्र सकारककारादीनां कोमलाक्षराणां मध्ये डकाररकारादि-युक्ताक्षराणां परुषाणां निवेशात् रचनेयं सौकुमार्य्यमाश्रयति। अत्र कलापिषु नर्त्तकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणकारेण, समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्ग-विशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः॥ इति ॥७०॥

उक्तरूपसौकुमार्य्यस्य गुणत्वमनङ्गीकुर्वतो नव्यान् प्रत्याह इतीति। इति उक्तविधः अर्थः मण्डलीकृत्येति पद्यप्रतिपाद्यः इत्यर्थः न ऊर्जितः न तेजस्वल एव न अतिमनोरमः इत्यर्थः, अलङ्कारोऽपि समासोक्तिरूपः तादृशः वैचित्र्यजनकः न, तथापि एतत् पद्यं सुकुमारतया तादृशसौकुमार्य्यगुणयुक्ताक्षरविन्यासेन सतां सामाजिकानां न तु साधारणानामिति ध्वनिः मनः आरोहति आश्रयति मोहयतीति यावत्। अयं भावः अर्था-लङ्कारो हि अन्वयविधौ पदार्थो गुणस्तु न तथा, यतः अर्थस्य अलङ्कारस्य च बोधनात् पूर्वमेव गुणकृतवैशिष्ट्यं प्रतीयते गुणस्य विन्यासविशेषरूपत्वात्। उक्तञ्च, तया कवितया किं वा तया वनितया तथा। पदविन्यासमात्रेण यया न ह्रियते

दीप्तमित्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि बध्यते।
न्यक्षेण क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥७२॥
अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य हरिणोद्धृता।

मत.॥ इति। असति गुणवैचित्र्ये अर्थालङ्कारो न शोभेते अत-एवोक्तं भोजराजेन. अलङ्कृतमपि श्रव्य न काव्य गुणवर्जितम्। अन्यच्च. यदि भवति वचश्च्युत गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्य-मङ्गनायाः। अपि जनदयितानि दुर्भगत्व नियतमलङ्करणानि मन्त्रयन्ते इति॥ ७१ ॥

(रसविशेषे सौकुमार्य्यमनङ्गीकुर्वता मतं दर्शयति दीप्त-मिति। अपरैः गौडीयकविभि वीरादिषु रसेषु दीप्तिरौज्ज्वल्यं तद्युक्तं तद्व्यञ्जकमित्यर्थ दीप्त समुत्तेजनमिति यावत् पद कृच्छ्रेण कष्टेन उद्यम् उच्चार्य्यमपि भूम्ना बाहुल्येन बध्यते विरच्यते। गौडीया हि वीररसादिध्वनौ परुषाक्षरविन्यासेन तद्व्यञ्जनस्य हृद्यतया सौकुमार्य्यं न अङ्गीकुर्वते इति भाव। यथा न्यक्षेण निवहीनेन अन्येनेत्यर्थ. क्षतराट्रेण क्षणात् अल्पे-नैव कालेन क्षत्रियाणां पक्ष समूह. समग्रक्षत्रियकुलमित्यर्थ क्षयितः नाशित. कुरुक्षेत्रयुद्धे इति शेषः। अत्र वीररसवर्ण-नायां तादृशश्रुतिकटुपरुषवर्णप्रयोग एव चमत्कारमातनोती-त्येवंविधे प्रयोगे सौकुमार्य्यत्यागो गुण एवेति ध्येयम्। वैद-र्भास्तु ईदृशेऽपि प्रयोगे सौकुमार्य्यमाद्रियन्ते यथा कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिद गुरुपातक मनुजपशुभिः निर्मर्य्यादै. भवद्भि-रुदायुधैः। नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमह-मसृङ्मांसैः करोमि दिशां बलिमिति। अत्र रौद्रेऽपि रसे न अतिपरुषाक्षराणि विन्यस्तानि॥ ७२ ॥

भूः खुरक्षुण्णनागासृग्लोहितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥
मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।
इतीयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगासृजः ॥ ७४ ॥
नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

अर्थव्यक्तिं नाम गुणं सोदाहरणमाह अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्य अनेयत्वम् अध्याहारादिकष्टकल्पनामन्तरेण प्रयुक्तपदेभ्य एवोपस्थितिरित्यर्थः अर्थव्यक्तिः । उक्तञ्च श्रमटीश्वरेण, यावदर्थाभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणम् इति । इयञ्च शब्दमात्रगा अर्थगायास्तु स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिगृहीतत्वात् न पृथगुक्तिः । तदुक्तं दर्पणकारेण, अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः इति । अपरे तु पदानां झटित्यर्थबोधकत्वं शाब्दीमर्थव्यक्तिमाहुः । यदुक्तम्, अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणम् इति । यथा हरिणा वराहरूपिणा विष्णुना खुरैः स्वीयैः इति भावः क्षुण्णानां नागानां पन्नगानां रसातलवासिनाम् असृग्भिः शोणितैः लोहितात् रक्तात् उदधेः समुद्रात् भूः पृथ्वी उद्धृता ऊर्द्ध्वं नीता । अत्र यावन्त एव शब्दास्तावतामेव अर्थाः विना कष्टकल्पनां प्रतीयन्ते इति ॥ ७३ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिमुक्त्वा तद्विपरीतं नेयत्वं दर्शयति महीति । महावराहेण उरगासृजः पन्नगशोणितात् हेतोः लोहितात् उदधेः मही उद्धृता, इतीयति एवंप्रकारे निर्दिष्टे प्रयुक्ते सति नेयत्वं भवति । तथाहि उरगासृज इत्युक्ते कथमिति हेतोः आकाङ्क्षणीयत्वात् खुरक्षुण्णेत्यंशस्य अध्याहारः कर्त्तव्यः अन्यथा अर्थस्य स्फुटता न स्यात् इति भावः ॥ ७४ ॥

अत्र उभयोरपि मार्गयोः वैमत्यं दर्शयति नेति । उभयो-

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥७५॥
उत्कर्षवान् गुणः कश्चित् यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥
अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव ! नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

रपि वैदर्भीगौड्योः मार्गयोः रीतिविशेषयोः कवय इति शेषः ईदृशं पूर्वोक्तरूपं नेयत्वयुक्तं वाक्यं न बहु मन्यन्ते न आद्रियन्ते। हि यतः शब्दन्याय शास्त्रबोधनियमः तस्य विलङ्घिनी व्यतिक्रमसाधनी प्रतीतिः अध्याहारादिकष्टकल्पनेन ज्ञानमित्यर्थः न सुभगा न साध्वीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

औदार्य्यं गुणं निरूपयति उत्कर्षेति। यस्मिन् वाक्ये उक्ते कथिते सति कश्चित् उत्कर्षवान् वर्णनीयस्य विषयस्य उत्कर्षप्रतिपादको लोकोत्तरचमत्कारकः, गुणः धर्मविशेष प्रतीयते बुध्यते तत् उदाराह्वयम्। औदार्य्यगुणयुक्तं तेन उदारत्वगुणेन काव्यपद्धति गौडवैदर्भीया काव्यरीति सनाथा पूर्णा उत्कर्षवतीति भावः। इदञ्च अर्थगतम्। शब्दगतन्तु विकटत्वलक्षणं विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्वं यथा स्वचरणविनिविष्टैः नूपुरैः नर्त्तकीनां झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च इति विश्वनाथः ॥ ७६ ॥

उदारत्वस्य उदाहरणं दर्शयति अर्थिनामिति। हे देव ! अर्थिनां कृपणा दीना दृष्टिः त्वन्मुखे असकृत् वारवारं पतिता पुनः किन्तु तदवस्था दीनेत्यर्थः अन्यस्य मुखं न ईक्षते। एतेन राज्ञः एतादृशी प्रभूतदानशक्तिर्यत् दातन्तरोपसर्पणमर्थिनां

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते।
अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥
श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते।
यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

नास्तीति सूचितं सहृदयानाम् अतिशयेन चमत्कारीति हृदय-मिति ॥ ७७ ॥

इति उक्तरूपे त्यागस्य दानस्य अस्मिन् वाक्ये उत्कर्षः राजकीयदानस्य इति शेषः साधु सम्यक् लक्ष्यते प्रतीयते। सा० इत्यत्र स्पृशतीति पाठे स्फुटं निर्णीतमित्यर्थः। अन्यत्रापि गद्ये अनेन एव पथा रीत्या समानः सदृशः न्यायः नियमः यत्र तत् यथा तथा ऊह्यता विभाव्यताम् एताम् एव रीतिमव-लम्ब्य पद्यं विरच्यतामित्यर्थः ॥ ७८ ॥

मतभेदं दर्शयति श्लाघ्यैरिति। श्लाघ्यैः विशेष्यस्य उत्कर्षा-धायकत्वेन सामाजिकमनोरमैः विशेषणैः बहुवचनात् एकस्य द्वयोः वा विशेषणयोः सद्भावे न अयं गुणः इति सूचितम्। युक्तं समन्वितं वाक्यम् उदारम् औदार्य्यगुणयुक्तं कैश्चित् कविभिरिष्यते स्वमते तु अपुष्टार्थतादोषपरिहारेण परिकरालङ्कारस्य कीर्त्तनेन च अस्य ग्रहणात् न पृथगुक्तिरिति भावः। यथा लीलाम्बुज-क्रीडासरो हेमाङ्गदादयः। लीलाम्बुज इत्यत्र लीलेति विशेष-णेन तदुपयोगिनो वर्णाकारसौरभ्यातिशयस्य, क्रीडासर इति कथिते तत्र क्रीडार्थकसमलङ्कारत्वादिजनितशोभादिकस्य तथा हेमाङ्गदेत्युक्तौ अङ्गदस्य हेमनिर्मितत्वेन सुदृश्यत्वादिकस्य प्रतीतिः सहृदयमनोहारिणीति विभावनीया ॥ ७९ ॥

ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम् ।
पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥
तत् गुरूणां लघूनाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।
उच्चावचप्रकारं तत् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥८१॥

ओजोगुणं निरूपयति ओज इति । समासः द्वयोर्बहूनां वा पदानाम् एकीकरणं तस्य भूयस्त्वं बाहुल्यं दीर्घता इत्यर्थः बहुभिः पदैः समास इति यावत् ओजः एतत् गद्यस्य पूर्वोक्तस्य प्रबन्धविशेषस्य जीवितं प्राणभूतम् । इदञ्च उभयोरपि मार्गयोः सामान्यम् । अदाक्षिणात्यानां दाक्षिणात्यव्यतिरिक्तानां गौडानाम् इत्यर्थः पद्येऽपि इदम् एकम् अद्वितीयं परायणं परमा गतिः तेषां बन्धगाढताप्रियत्वादिति भावः । इदञ्च शब्दगतं समासस्य शब्दमात्रगतत्वात् । केचित्तु ओजः प्रौढिः सा च पञ्चविधा यथा पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य चेति । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा चन्द्र इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति वाक्यरचनम् । वाक्यार्थे पदाभिधा यथा निदाघशीतलहिमकालोष्णशरीरा सुकुमारी वरयोषिदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभिधानम् । एवमेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाभिधित्सया बहुवाक्यैरभिधानं व्यासः बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्य एकवाक्येन प्रतिपादनं समासः । एतत् चतुर्विधं प्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः, साभिप्रायत्वन्तु अर्थगुण इत्याहुः ॥ ८० ॥

तत् समासभूयस्त्वरूपम् ओजः गुरूणां महाप्राणाक्षराणां लघूनाम् अल्पप्राणाक्षराणाञ्च बाहुल्येन क्वचित् अल्पत्वेन

अस्तमस्तकपर्य्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।
पीनस्तनस्थितातामकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥
इति पद्येऽपि पौरस्त्या बध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।
अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥८३॥

क्वचित् मिश्रणेन च क्वचित् उच्चावचप्रकारं बहुविध तत् आख्यायिकादिषु गद्यग्रन्थेषु द्रष्टव्य लक्षणीयम् । गौडीयानान्तु पद्यग्रन्थेऽपि सूर्य्यगतकादौ समासबाहुल्य पूर्वमुक्तमवधेयम् इति ॥ ८१ ॥

गौडाभिमतं पद्येऽपि समासभूयस्त्वप्रकार दर्शयति अस्तमिति । अस्तमस्तके अस्ताचलशृङ्गे पर्य्यस्ताः पतिताः समस्ता ये अर्कांशवः सूर्य्यकिरणाः तै संस्तरः आच्छादन यस्या तादृशी वारुणी वरुणाधिष्ठिता दिगिति शेष. पीन-स्तने स्थितम् आताम्रम् ईषत् लोहित सायकालीनसौर-किरणस्य तथात्वात् इति भाव कम्र कमनीय वस्त्रं यस्या' तथाभूता कामिनीव राजते इति शेषः । अत्र द्वयो' अप्यर्थयोः समासबाहुल्यम् ॥ ८२ ॥

पौरस्त्या गौडवासिन' इति पूर्वोक्तप्रकारे पद्येऽपि ओज-स्विनी समासबहुला गिर. बध्नन्ति । अन्ये तु पण्डिताः गिरा वाचाम् अनाकुलम् अत्र .भावनिर्देश, अनाकुलत्वमित्यर्थः दीर्घसमासादीना झटिति प्रतीतेरन्तरायत्वात् तद्राहित्यरूप-मिति यावत् हृद्य सहृदयमनोहारि च ओज इच्छन्ति तथा च समासस्य दीर्घत्वम् अल्पत्वम् अभावो वा तु श्रोतॄणा बुद्धे-रना॰कुलत्वसम्पादनेन तन्मनोहारित्वम् ओज.पदार्थ इति निष्कर्ष ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलग्नसन्ध्यातपांशुका ।
कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥८४॥
कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।
तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

अत्र उदाहरति पयेति । पयोधरौ मेघ एव स्तनः स एव तटः प्रदेशः तस्य उत्सङ्गे लग्नं सन्ध्यातपः सायकालीनसौर-किरण एव अंशुकं यस्याः तादृशी वारुणी कस्य चेतः कामातुरं न करिष्यति इत्यन्वयः । अत्र पूर्वार्द्धे समासबाहुल्यमपि पूर्व-वत् न श्रोतृबुद्धिमाकलयति परं श्रोत्रमनोहरत्वेन चमत्का-रातिशयसुग्धां करोतीति विभावनीयम् ॥ ८४ ॥

कान्तिगुणं निरूपयति कान्तमिति । लौकिकस्य लोक-सिद्धस्य अर्थस्य अनतिक्रमात् अत्यागात् तन्मात्रस्यैव वर्णनात् इत्यर्थः सर्वजगतां कान्तं साधारणमनोरममित्यर्थः पद्यं कान्तं कान्तिगुणविशिष्टं तथाच सहृदयमनोरञ्जकलोकसिद्धवस्तु-वर्णनमेव कान्तिगुण इति । उक्तञ्च क्रमदीश्वरेण यथा, वर्ण-नात्युक्तिशून्या या सा कान्तिरभिधीयते इति । इयमर्थगा विना अर्थानुसन्धानमस्याः प्रतीतिविरहात् । तच्च कान्तिमत् वाक्य वार्त्ता अनामयप्रियालापः अनामयप्रियालापो वर्त्तिर्वार्त्ता च कथ्यते इति वचनात् तस्या अभिधानेषु कथनेषु तथा वर्ण-नासु वस्तुस्वरूपमात्रनिरूपणेषु दृश्यते अनामयप्रियालापेषु वर्णनासु च यथावत् सत्यनिरूपणस्यैव औचित्यात् अयथावर्णने लौकिकव्यवहारविसंवादः स्यादिति भाव । केचित्तु वार्त्ताभि-धानेषु इतिहासवर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्य एव औ-चित्यात् अयथावर्णने असत्यताप्रतिभासनेन विनेयानां प्रवृत्त्य-

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।
सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥८६॥
अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्य्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥
इति सम्भाव्यमेवैतत् विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।
कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

सम्भवात् प्रबन्धस्य रामादिवत् प्रवर्त्तितव्य न रावणादिवत् इत्युपदेशपर्य्यवसायित्वानुपपत्तेरित्याहु ॥ ८५ ॥

वार्त्ताभिधाने कान्तिं दर्शयति गृहाणीति। तानि एव गृहाणि गृहपदवाच्यानि प्रशंसनीयानि गृहाणि इत्यर्थ, तपोराशि भवादृश पावनैः पादपांशुभि. चरणरजोभि. यानि सम्भावयति सशोधयति। अत्र गृहपदेन लक्षणया प्रशस्तगृह महात्माजनपदस्पर्शेन च स्थानस्य प्राशस्त्यञ्च लोकसिद्धमेव प्रतीयत इति अवधेयम् ॥ ८६ ॥

वर्णनायां कान्तिं दर्शयति अनयोरिति। हे अनवद्याङ्गि सुन्दरि। जृम्भमाणयो वर्द्धमानयो अनयोः स्तनयो तव बाहुलतान्तरे वक्षसि अवकाश स्थान न पर्य्याप्त न प्रभूत स्तनयोरतिपीनोन्नततया वक्षसश्च क्षुद्रतया यथेष्टस्थानालाभात् इति भाव । अत्र स्तनयोरतिपीनत्ववर्णनं लोकसिद्धमिति विभावनीयम् ॥ ८७ ॥

उक्तयोः पद्ययो कान्तिं सङ्घटयति इतीति। इति पूर्वोक्त-श्लोकद्वयप्रतिपाद्य वस्तु सम्भाव्यमेव भवितुमर्हति एव न तु प्रौढोक्त्या कल्पनीयम्। एतच्च विशेषाख्यानेन विशेषस्य

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः।
योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः॥८६॥
देवधिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम्।
युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकिल्बिषम्॥ ६०॥

उत्कर्षस्य भाख्यानेन कथनेन संस्कृत शोभितं सत् लोकयात्रानुवर्त्तिन लौकिकाचारपरायणस्य सर्वस्य जनस्य कान्त मनोरम भवति। कान्तत्वमेव गुणपदार्थः न तु लोकसिद्धवस्तुवर्णनमात्र कान्ति तथात्वे सूर्योऽस्त याति गौ शेते इत्यादेरपि कान्तिमत्त्वात् काव्यत्वापत्ति गुणालङ्कारादिमत्त्वस्यैव काव्यत्वादिति सुधीभिर्विभाव्यम्॥ ८८॥

निरुक्तकान्तौ गौडाना वैमत्यमाह लोकेति। इवशब्दोऽव अप्यर्थक। अत्यर्थम् अतिशयेन लोकातीतः अलौकिकः अपि योऽर्थः अध्यारोप्य कल्पयित्वा विवक्षितः वक्तुमिच्छया प्रयुक्त इत्यर्थ. तेन विदग्धा. सहृदयाभिमानिन इति सोल्लुण्ठनोक्ति। गौडीया इत्यर्थ अतितुष्यन्ति तेषा प्रौढोक्तिप्रियत्वात् इति भाव। इतरे जना वैदर्भीया कवय न तेषा यथावद्वर्णनप्रियत्वादिति भाव। सुतरामुक्तलक्षणा कान्तिर्गौडै न अङ्गीक्रियते इति फलितार्थः॥ ८६॥

वार्त्तायां निरुक्तकान्तेर्वैपरीत्यं वर्णयति। देवेति अद्यप्रभृति नोऽस्माक गृह युष्माक पादरज.पातेन चरणरेणुपातेन धौतं नि शेष समस्त किल्बिष पातक यस्य तथाभूत सत् देवधिष्ण्यं देवतास्थानमिव आराध्यं सेवनीयं भविष्यति इति शेषः। अत्र महात्मनां चरणरज.स्पर्शे गृहस्य पावनत्वं लोक-

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भगाम् ॥ ९१ ॥
इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतत् गौड़ोपलालितम् ।
प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥९२॥
अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।
सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥९३॥

मित्रमपि देवावामस्यैव आराध्यकीर्त्तनमारोपितमिति कान्ति. ।गर्भेयोऽवगन्तव्य ॥ ९० ॥

वर्णनायां निरुक्तकान्तेर्वैपरीत्यं वर्णयति अल्पमिति। भवत्या स्तनयोर्जृम्भण वृद्धि एवंविधं व्यापकमित्यर्थः भावि भविष्यति इदम् अनालोच्यैव अविचार्य्यैव वेधसा विधात्रा आकाशम् अल्प निर्मितम्। अत्र विधातुरनालोचनपूर्विका आकाशनिर्मितिरतिशयोक्तिविजृम्भितैव न तु लोकप्रसिद्धेति विभाव्यम् ॥ ९१ ॥

इदम् ईदृश काव्यम् अत्युक्तिः इति उक्तं कथितं कविभिः इति शेषः। उक्तञ्च भोजराजेन यथा, लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थान यत्र वर्ण्यते। तदत्युक्तिरिति प्रोक्त गौडानां मनसो मुदे॥ इति। एतत् पद्यं गौडैः कविभिः उपलालित हृद्यतया गृहीतम्। प्राक् पूर्वं कथितं प्रस्थानं लोकसिद्धवस्तुवर्णनरूपं प्रकृष्टं स्थान स्थितिर्मर्य्यादा इति यावत् अन्यस्य वर्त्मनः वैदर्भीयस्य मार्गस्य सार मनोहरम्। अयमेव गौडवैदर्भयोर्भेद इति भावः ॥ ९२ ॥

समाधि सोदाहरण निरूपयति अन्यधर्म इत्यादि। लोक-

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।
इति नेत्रक्रियाध्यासाल्लब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥९४॥

सीमानुरोधिना लोकस्थितिमनुवर्त्तमानेन जनेन अन्यस्य अपरस्य अप्रकृतस्य यो धर्म. गुणक्रियादि. ततः तस्मात् अन्यत्र तद्भिन्ने प्रकृते इत्यर्थ यत्रेति अव्यय यत् इत्यर्थः सम्यक् आधीयते आरोप्यते स समाधि सम्यगाधानरूपत्वात् तदाख्यो गुण इत्यन्वय . तथाच प्रकृते वस्तुनि अप्रकृतस्य धर्मारोपो लोकसिद्ध सहृदयचमत्कारको गुण समाधिरिति फलितार्थ । धर्म इत्यनेन धर्मिणः समारोपे न अय गुणस्तत्रातिशयोक्तिरलङ्कार एवेति सूच्यते ॥ ९३ ॥

यथा कुमुदानि उत्पलानि निमीलन्ति कमलानि उन्मिषन्ति विकाशन्ते च प्रभातवर्णनमिदं दिवाकुमुदनिमीलनस्य कमलोन्मेषस्य च कविसमयप्रसिद्धत्वात्। अत्र निमीलनोन्मेषौ अप्रकृतस्य नेत्रस्य धर्मौ कुमुदकमलयोः सङ्कोचविकाशतादात्म्येन आरोपितौ सादृश्यातिशयमहिम्ना लोकसिद्धौ च। एतदेव स्वयं निर्दिशति इतीति। इति उक्ताभ्यां नेत्रक्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह अध्यासात् अभिन्नत्वे इति शेषः सङ्कोचविकाशाभ्यां तद्वाचिनी तयो. निमीलनोन्मेषयो' वाचिनी प्रतिपादिका श्रुति. निमीलन्तीत्यादि तत्तत्क्रियावाचकः शब्द इत्यर्थः लब्धा प्राप्ता। अयञ्च अर्थगत एव प्रकृतेऽर्थे अप्रकृतस्यार्थस्यैव आरोपादिति। अन्ये तु समाधिरर्थदृष्टिगोऽर्थगुण एव स च द्विविधः अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । तत्र अयोनिरर्थ' कविप्रसिद्धिमन्तरेणापि स्वकपोलकल्पित ... नयोसुरिलम्पतहन्दिदुकप्रसर्त्तिनाग्ङ्क...

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्ति व्यपाश्रयम्।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ९५ ॥

केन सह नायककस्य औपम्यभाव केनापि न प्रदर्शित'। केवल स्वबुद्ध्या उद्भावित। अन्यच्छायायोनि. कविसमय-प्रसिद्धोऽपि किञ्चित् वैचित्र्यभावेन रचित'। यथा निजनयन-प्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुश' प्रतारिता कापि। नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितु कुसुमलावी इति अत्र नयननीलोत्-पलयो साम्य कविप्रसिद्धमपि किञ्चिद्वैचित्र्येण विरचितम् इत्याहु। अन्यैस्तु शब्दगुणोऽपि समाधिरुक्त' स च आरोहाव-रोहक्रमरूप एव आरोहस्तु अनुप्रासादिना वाचामुत्कर्ष:, अव-रोहस्तदभावादपकर्ष तयो' क्रम वैरस्यानावहो विन्यास: यथा चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयो-धनस्य। स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचा-स्तव देवि। भीम.॥ इत्यत्र पादत्रये बन्धस्य गाढता, चतुर्थ पादे तु अपकर्ष. सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया न वैरस्यमावह-तीति समाहितव्य ॥ ९४ ॥

समाधि गौणलक्षणाक्रान्त दर्शयति निष्ठ्यूतेति। निष्ठ्यूतम् उद्गीर्णं वान्तम् इत्यादिपद गौणी या वृत्तिर्लक्षणा गुणयोगात् इति भाव', सैव व्यपाश्रय: विशिष्ट: आश्रयो यस्य तत् मुख्यार्थ-सदृशेऽर्थे प्रयुक्तमित्यर्थ' अतिसुन्दरम् अतिमनोरम तदेव समाधिस्थानमिति भाव'। अन्यत्र तदभावे गौणवृत्त्याश्रया-भावे इत्यर्थ ग्राम्यकक्षा ग्राम्यतादोषकालुष्य विगाहते लभते, तथाच मुख्यार्थे प्रयुक्त निष्ठ्यूतादिपद ग्राम्यमेव लाक्षणिकेऽर्थे तु तादात्म्यारोपात् गुणवदिति फलितार्थ ॥ ९५ ॥

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।
भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ ९६ ॥
इति हृद्यमहृद्यन्तु निष्ठीवति वधूरिति ।
युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ९७ ॥
गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

उक्तमर्थमुदाहरति पद्मानीति । पद्मानि अर्कांशुनिष्ठ्यूता सूर्यमयूखनिक्षिप्ता पावकविप्रुषः अग्निस्फुलिङ्गान् पीत्वा उद्गीर्णा अरुणा रेणव. परागाः यैः तादृशैः मुखै विशेषणे तृतीया । भूय पुन पुन वमन्तीव । सायकालीनपवनासङ्गेन स्खलत्परागाणां पद्मानां वर्णनमिदम् । अत्र निष्ठ्यूतोद्गीर्णशब्दौ दैहिककफादिनिक्षेपे शक्तौ अपि सामान्यनिक्षेपरूपेऽर्थे लाक्षणिकौ सन्तौ सहृदयहृदयङ्गमतां प्राप्ताविति समाधिरव्याहत. । वमन्ति इवेत्युत्प्रेक्षायामपि न ग्राम्यता प्रत्युत समाधिगुणयोगात् गुण एवेति पूर्वोक्तगौणवृत्तिपदस्य उत्प्रेक्षोपलक्षकत्वमवगन्तव्यम् ॥ ९६ ॥

इति पूर्वोक्तं निष्ठ्यूतादिपदं हृद्य गौणलक्षणयोगेन समाधिमत्त्वादिति भावः । वधू निष्ठीवति कफादिकं त्यजतीति वाक्यन्तु अहृद्यं ग्राम्यतादोषकलुषिततया सहृदयानाम् अप्रियम् । तत्र नैकधर्माणां बहूनाम् अन्यधर्माणां युगपत् समकालमेव न तु कालभेदेन अन्यत्र अध्यास. समारोपश्च स्मृत । तथाच एकस्य अन्यधर्मस्य अन्यस्मिन्, तथा बहूनामपि अन्यधर्माणामन्यत्र समारोप. समाधिरिति फलितार्थ ॥ ९७ ॥

उक्तमर्थमुदाहरति गुर्विति । गुरवः महत्यः स्थूलकलेवरा

सचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥ ९८ ॥
उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।
इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ९९ ॥

तत्त्वं उभयत्र समानम्। तथा गर्भस्य अन्तर्वर्त्तिजलपूरस्य अन्यत्र कुक्षिस्थजीवस्य भरेण क्लान्ता मन्थरा स्तनन्त्य गर्जन्त्य अन्यत्र क्लान्तिजनितशब्दविशेषं कुर्वत्य इमा मेघपङ्क्तयः अचलस्य पर्वतस्य अधित्यका ऊर्द्ध्वभूमिः, उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका इत्यमरः। तस्या उत्सङ्गं मध्यभागम् अन्यत्र सख्याः क्रोडं समधिशेरते। अन्यत्र मेघपङ्क्तिधर्मेषु गर्भिणीधर्माणां बहूनां युगपदध्यासात् वैचित्र्यातिशयः सहृदयहृदयहारीति भाव्यम् अलङ्कारश्च समासोक्तिरिति॥९८॥

उक्तश्लोके गर्भिणीधर्मं दर्शयति उत्सङ्गेति। अत्र उक्ते श्लोके सख्याः उत्सङ्गशयनं स्तननं गौरवं क्लमः इति उक्तरूपा इमे बहवः गर्भिणीधर्मा. दर्शिताः आरोपितत्वेनेति शेषः। यदि च स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे इत्याद्यमरोक्त्या स्तननशब्देन मेघगर्जितमेव बुध्यते तथापि शब्दमात्रार्थकस्तनधातुनिष्पन्नत्वेन स्तननस्य इति पदस्य गर्भिण्यास्तादृशेऽपि शब्दप्रयोगो युज्यते। अन्यच्च मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति वचनान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरतवाचकत्वमपि सिद्ध तस्मात् स्तनधातोः केवलं मेघगर्जितमेवार्थो न अपितु सामान्यशब्दमात्रमपि। ननु शब्दमात्रार्थकतायां सिद्धायामपि कथं स्तननस्य इति पदेन गर्भिण्या असाधारणशब्दविशेषस्य उपपत्तिरिति चेन्न, गर्भिण्या अन्येषाम् असाधारणधर्माणाम्

तदेतत् काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।
कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥
इति मार्गद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात् ।
तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकविस्थिताः ॥ १०१ ॥

अन्तःपातात् अस्यापि गर्भिणीधर्मत्वस्य युक्तत्वात् वैचित्र्यजनकत्वेन अतीवहृद्यत्वात् इति विवेचनीयम् ॥ ९९ ॥

उपसंहरति तदिति । तत् तस्मात् उक्तप्रकारेण अतेव वैचित्र्यावहत्वात् समाधिर्नाम यो गुणः एतत् काव्यस्य सर्वं स्वं धनं सारभूतमित्यर्थः समग्रः अपि सकलः कविसार्थः कविसम्प्रदायः गौडीयः वैदर्भीयो वा इत्यर्थः तं तथाभूतम् एनं समाधिम् अनुगच्छति एतदनुसारेण काव्ये प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यदि च एतेषां गुणानां दशानां मध्ये केचित् तत्तद्दोषाभावरूपतया केचिच्च अलङ्कृतिरूपतया नव्यैः अनादृताः केवलं त्रय एव गुणा दर्शिता यथा, माधुर्य्यौज प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश इति तथापि प्राचां मतमनुसृत्य ग्रन्थकृतोक्ता इति अवधेयम् ॥ १०० ॥

इत्थं गौडवैदर्भयोर्भेदं वर्णयित्वा उपसंहरति इतीति । इति उक्तप्रकारेण तयोः गौडवैदर्भयोः स्वरूपनिरूपणात् लक्षणकीर्त्तनात् मार्गद्वयम् उल्लिखितरीतिद्वयं भिन्नं परस्परविलक्षणम् । तद्भेदाः ताभ्यां मार्गाभ्यां भेदाः भिन्ना इत्यर्थः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् । लाटपाञ्चालादयः प्रतिकवि तत्तद्देशीयकविषु स्थिताः तु किन्तु ते वक्तुं न शक्यन्ते अतिविस्तारादिति भावः । अथवा तद्भेदाः तयोः गौडवैदर्भयोः भेदाः अन्तर्गतविशेषा इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्य्यस्यान्तरं महत्।
तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते॥१०२॥
नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च बहु निर्मलम्।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः॥१०३॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयति इक्ष्विति। इक्षुक्षीरगुडादीनामपि माधुर्य्यस्य अन्तरं भेदः तथा महत् अतिविस्तारमित्यर्थः यथा सरस्वत्यापि किमुत वक्तव्यमन्येषामिति भावः वाग्देव्यापि तत् आख्यातुं कथयितुं न शक्यते। एवं काव्यमार्गाणां मधुरिम्णः आनन्त्यात् अनिर्वचनीयतया भेदद्वयमेव विशिष्य निरूपितमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ १०२ ॥

इत्थं काव्यस्वरूपं निरूप्य तत्कारणमाह नैसर्गिकीति। नैसर्गिकी स्वभावसिद्धा प्रतिभा स्फुरन्ती मतिः बहु नानाविधं निर्मलं विशुद्धं श्रुतं शास्त्रज्ञानं लोकाचारादिज्ञानञ्च तथा अमन्दः प्रगाढः अभियोगः अभिनिवेशश्च एतत् त्रयम् अस्याः काव्यसम्पदः काव्यरूपायाः सम्पत्तेः कारणं हेतुः, कारणमिति एकवचननिर्देशेन समस्तस्यैव कारणता न तु प्रत्येकस्य इति सूचितम्। उक्तञ्च प्रकाशकारेण, शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥ इति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्ताः तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुः न तु हेतवः इति। केचित् तु प्रतिभा एव काव्यकारणं व्युत्पत्तिस्तु तस्य चारुत्वे हेतुः, अभ्यासो वृद्धिहेतुश्च प्रतिभा च क्वचित् स्वतः प्रसरति क्वचित् वा देवानुग्रहात् भाविकवीनां बालानां सत्यामपि प्रतिभायां काव्यानुदयात् ज्ञानस्य तत्सहकारित्वमङ्गीकार्य्यमित्याहुः। उक्तञ्च, कवित्व

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती
श्रमादुपास्या खलु कीर्त्तिमीप्सुभिः ।
कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा
विदग्धगोष्ठीषु विहर्त्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इति आचार्य्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्ग-
विभागो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

जायते शक्तिर्वर्द्धतेऽभ्यासयोगत । तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥ इति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

उक्तकारणानां सर्वेषामभावेऽपि यत्नवतां शास्त्रानुशीलनपराणां कथञ्चित् फलसिद्धिरित्याशयेनाह नेति। यद्यपि पूर्ववासना प्राक्तनसंस्कारः स्वाभाविकी शक्तिरित्यर्थ. तथा अद्भुतम् अलौकिकं गुणानुबन्धि वैचित्र्यावह प्रतिभानं न चक्षणा बुद्धि न विद्यते, तथापि श्रुतेन शास्त्रानुशीलनेन काव्यज्ञोपदेशेन वा यत्नेन अभिनिवेशेन उपासिता सेविता वाक् ध्रुवं निश्चित कमपि अनुग्रहं करोति एव अवश्यमेव काव्यनिर्माणे किञ्चित् सामर्थ्यमातनोति इत्यर्थः। सम्यक् सामर्थ्यं तु उक्तत्रितयमेव हेतुरिति न परस्पर विरोध इति ॥ १०४ ॥

उपसंहरति तदिति। तत् तस्मात् अस्ततन्द्रैः अस्ता तन्द्रा

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ? १

शेषा ते प्राणम्यरहिते इत्यर्थ कीर्त्तिं कवित्वजनितयश ईप्सुभि जने इति शेष समात् परिश्रमेण अनिश सरस्वती वाग् निश्चयेन उपास्या सेव्या, अवश्यमेव शास्त्र परिशीलितव्यमिति भाव कथमित्याह कृश इति। कवित्वे काव्यकरणसामर्थ्यं कृशे अल्पेऽपि कृतश्रमा कृतशास्त्रपरिशीलनप्रयासा जना विदग्धगोष्ठीषु कविसमाजेषु विहर्त्तुम् ईशते प्रभवन्ति। सम्यगस्यापि अस्य ज्ञाने करणे च ऐहिकामुष्मिकफलसिद्धि भवति, एक शब्द सुप्रयुक्त सम्यक् ज्ञात स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति श्रुत. ॥ १०५ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्यविरचिताया काव्यादर्शटीकाया प्रथम परिच्छेद ।

परिच्छेदेऽस्मिन् अलङ्कारान् निरूपयिष्यन् प्रथम तेषा सामान्यलक्षण निरूपयति काव्यशोभाकरानिति। काव्यस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य शोभा सौन्दर्य्य तत्तद्विशेषप्रयुक्तचमत्कारजनकवैचित्रमित्यर्थ तत्करान् तत्साधनानि धर्मान् गुणविशेषान् अलङ्कारान् प्रचक्षते वदन्ति कवय इति शेष । यथा हारकुण्डलादय शरीर शोभयन्ति तथा अनुप्रासोपमादय काव्यशरीरभूतौ शब्दार्थौ शोभयन्तीति भाव । पूर्वोक्तगुणास्तु काव्यस्यान्त शोभाधायका अलङ्कारास्तु बाह्यशोभाकरा इति

किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्य्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंस्कर्त्तुमयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥
काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रियाः ।
साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती ।
आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥४॥

गुणालङ्कारपदार्थयोर्भेद इति ध्येयम् । ते च अलङ्कारा अद्यापि विकल्प्यन्ते विविधरूपेण उद्भाव्यन्ते कविभिरिति शेषः, अतः कः पण्डितः तान् कार्त्स्न्येन साकल्येन वक्ष्यति निरूपयिष्यति न कोऽपि निरूपयितुं शक्ष्यतीत्यर्थः. उक्तिवैचित्रस्यैवालङ्कारत्वात् तस्य च कल्पनैकमूलत्वात् कल्पनायाश्च कदाप्यविरामात् इति भावः ॥ १ ॥

किन्तु विकल्पानां विविधकल्पनानां बीजं मूलं साहृश्यम् उपमेत्यादिसामान्यलक्षणं पूर्वाचार्य्यैः प्रदर्शितं निरूपितं यत् उपजीव्य नव्यानां वैचित्रभेदेन नाना कल्पना इति भावः । तदेव पूर्वाचार्य्यप्रदर्शितबीजीभूतम् अलङ्कारलक्षणम् इत्यर्थः परिसंस्कर्त्तुं सम्यक् स्फुटीकर्त्तुम् अयम् अस्माकं परिश्रमः प्रयासः । २ ॥

काश्चित् अलङ्क्रियाः अलङ्काराः श्रुत्यनुप्रासादयः मार्गविभागार्थं रीतिविच्छेददर्शनार्थं प्रागपि पूर्वमेव उक्ताः, इदानीमन्यत् साधारणं सामान्यं सर्वसम्मतमित्यर्थः अलङ्कारजातं प्रदर्श्यते निरूप्यते । ३ ॥

अलङ्कारान् निर्दिशति स्वभावेत्यादि । स्वभावाख्यान

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।
प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्य्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥
उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥
सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।
इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥
नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षात् विवृण्वती ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥८॥

स्वभावोक्ति, दीपकञ्च आवृत्तिरावृत्तिश्च ते दीपकावृत्ती, समासः समासोक्ति, अतिशय अतिशयोक्ति, समाहित समाधिः, अप्रस्तुतस्तोत्रम् अप्रस्तुतप्रशंसा, इति उक्तप्रकारेण नामतो निर्दिष्टा स्वभावोक्त्यादिभाविकपर्य्यन्ताः पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यकाः वाचा वाक्यानाम् अलङ्काराः पूर्वसूरिभिः प्राचीनकविभिः दर्शिता, वाचाम् इत्यनेन वाक्यगता एवैते अलङ्कारा इति सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वभावोक्तिं निरूपयति नानेति। स्वभावोक्तिश्च जातिश्च इति नामद्वयवती आद्या प्रथमा सर्वाग्रा वा यथार्थनिरूपणमात्रत्वादिति भाव । पदार्थानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणां नाना अवस्था दशा यस्य तादृश रूपं प्रकार साक्षात् प्रत्यक्षमिव विवृण्वती प्रदर्शयन्ती सा प्रसिद्धा अलङ्कृतिः अलङ्कारः, तथाच पदार्थाना नानावस्थस्वरूपस्य वैचित्र्येण वर्णनं स्वभावोक्तिरिति निष्कर्षः। एकरूपाया अवस्थायाः कीर्त्तने न अयमलङ्कार. वैचित्र्याभावात् वैचित्र्यस्य एव अलङ्कारत्वात्

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।
त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥
कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥
बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

इति सूच्यते । यथा अम्भोदमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति बर्हिण इत्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणेऽपि वैचित्र्याभावात् न अलङ्कारता । उक्तञ्च प्रकाशकारेण यथा, स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् इति । यथेति परोक्तस्य उदाहरणस्य सूचकम् ॥८॥

प्रथमं जातौ उदाहरति तुण्डैरिति । एते मञ्जुगिरः मधुरप्रलापिनः शुकाः आताम्राणि आलोहितानि कुटिलानि च तैः तुण्डैः मुखैः, हरिताः पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः पक्षैः तथा त्रयाणां वर्णानां हरितरक्तधूमराणां राजयः रेखाः येषु तादृशैः कण्ठैः सर्वत्र विशेषणे तृतीया । उपलक्षिता इत्यर्थः । अत्र शुकजातेः तादृशतुण्डत्वादिकम् असाधारणधर्मं वर्णनावैचित्र्येण साक्षादिव प्रतीयते इति जातिगता स्वभावोक्तिः ॥९॥

क्रियायामुदाहरति कलेति । कलं मधुरं क्वणितं गर्भे यस्य तादृशेन कण्ठेन विशेषणे तृतीया पारावतः आघूर्णिते ईक्षणे नेत्रे यस्य तथाभूतः रिरंसुः रन्तुमिच्छन् परिभ्रम्य प्रियां चुम्बति । पारावतानामुक्तविधचुम्बनं स्वाभाविकमिति क्रियागता स्वभावोक्तिरिति अवगन्तव्यम् ॥ १० ॥

गुणोदाहरणं दर्शयति बध्नन्निति । एष प्रियायाः स्पर्शः

कण्ठे कालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः।
जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीत् वृषध्वजः॥१२

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम्।
शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥१३

यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते।

अङ्गेषु रोमाञ्चं बध्नन् जनयन् मनसि निर्वृतिं सातिशयानन्दं कुर्वन् तथा नेत्रे निमीलयन् मुद्रयश्च प्रवर्त्तते प्रसरति। अत्र स्पर्शो गुणः ॥ ११ ॥

द्रव्योदाहरणं दर्शयति कण्ठे इति। कण्ठे कण्ठदेशे कालः नीलः कण्ठेकालशब्दः अलुक्तत्पुरुषनिष्पन्नः। करस्थेन कपालेन स्निग्धताम्राभिः जटाभिरिति च विशेषणे तृतीया। इन्दुशेखरः चन्द्रचूडः वृषध्वजः आविरासीदित्यन्वयः। अत्र वृषध्वजशब्दो द्रव्यवाचकः सञ्ज्ञाशब्दस्य द्रव्यवाचकत्वात् इति वृषध्वजगतासाधारणधर्मस्य कीर्त्तनात् द्रव्यगता स्वभावोक्तिरिति ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरन्नाह जातीति। अत्र द्रव्यपदेन सञ्ज्ञावाचकचैत्रमैत्रादीनां ग्रहणं न तु क्षित्यादेः तस्य जातिपदेन एव उपादानात्। जातिक्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः ईदृशम् एवम्प्रकारम् अनयैव रीत्या स्वभावो वर्णनीय इति भावः। अस्यैव अलङ्कारस्य शास्त्रेषु काव्यतन्त्रेषु साम्राज्यम् आधिपत्यं काव्यशास्त्रेषु अस्यैव बहुलप्रचार इत्यर्थः एतच्च [illegible]ष्वपि ईप्सितं प्रियं कवीनामिति शेषः, कवयः स्वभावो[illegible] आद्रियन्ते इति भावः ॥ १३ ॥

[illegible] ति। गत काव्यार्थं यथाकथञ्चित्

उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्श्यते ॥१४॥
अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे! करतलं तव।
इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मप्रदर्शनात्॥१५॥
राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

येन केनापि प्रकारेण उद्भूतं सादृश्यं प्रतीयते सा उपमा नाम, तथाच काव्यनिविष्टमलौकिकचमत्कारजनकं सादृश्य-मुपमेति तात्पर्य्यं चमत्कारित्वासद्भावे नायमलङ्कारः यथा गौरिव गवय इत्यादि। उक्तञ्च रसगङ्गाधरे, सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकम् उपमालङ्कृतिरिति। व्याख्यातञ्च तत्रैव सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणं सौन्दर्य्यञ्चमत्कृत्याधायकत्वं चम-त्कृतिश्च आनन्दविशेष इति। तस्या. प्रपञ्चः विस्तर विविध-भेदः अयं वक्ष्यमाणरूपः निदर्श्यते प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

धर्मोपमाख्यभेदमुदाहरति अम्भोरुहमिति। हे मुग्धे! तव करतलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आताम्रम् आलो-हितम्। इति उक्तवाक्ये साक्षात् आताम्रमिति पदोपात्तस्य तुल्यधर्मस्य साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रदर्शनात् कीर्त्तनात् धर्मोपमा ॥ १५ ॥

वस्तूपमां लक्षयति राजीवमिति। ते तव वक्त्रं मुखं राजीवं पद्ममिव तथा नेत्रे नीलोत्पले इव। प्रतीयमानः गम्यमानः न तु अभिधीयमानः एकः सामान्यः धर्मः यस्या सा तथाविधा इयम् अलङ्कृतिः वस्तूपमा एव वस्तुनोरुपमानोप-मेययो एवोपादानात्। एवञ्च सामान्यधर्माप्रयोगेऽपि स्फुट-

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्य्यासात् विपर्य्यासोपमेष्यते ॥१७॥
तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥१८॥

...प्रतीतौ एव इयमलङ्कृतिः न तु स्फुटप्रतीतौ इति तात्पर्य्यम ॥ १६ ॥

विपर्य्यासोपमां लक्षयति तवेति। उन्निद्रम् अरविन्दं तवाननमिव उन्निद्रं विकसितमभूत्। इत्यत्र प्रसिद्धे विपर्य्यासात् वैपरीत्यात् सा प्रसिद्धा विपर्य्यासोपमा इष्यते कविभिरिति शेष । तथाच प्रस्तुतानां मुखादीनाम् उपमेयत्वम् अप्रस्तुतानां चन्द्रादीनाम् उपमानत्वमेव प्रसिद्धि । तां विहाय प्रस्तुतानां मुखादीनाम् अत्युत्कर्षप्रतिपादनाय उपमानत्वस्य चन्द्रादीनाञ्च उपमेयत्वस्य च कल्पने विपर्य्यासोपमा इति तात्पर्य्यम। दर्पणकारस्तु इयं प्रतीपालङ्कार इत्याह। यथा, प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्। निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥ इति। उदाहृतञ्च तेनैव, यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितं प्रिये। तव मुखच्छायानुकारी शशी। येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमां निरूपयति तवेति। अम्भोजं तव आननमिव, ते मुखम् अम्भोजमिव। इत्यत्र अन्योन्यस्य परस्परस्य अम्भोजोपमानत्वेन मुखस्य मुखोपमानत्वेन अम्भोजस्य इत्यर्थः य उत्कर्षः वैचित्र्यं तस्य शंसिनी सूचयित्री सा प्रसिद्धा इयम्

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित्।
इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥
पद्मं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम्।
अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥
समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव।
ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१॥

अन्योन्योपमा. एतेन पर्य्यायेण उपमानोपमेयभावस्य एव एतत् अलङ्कारविषयत्वमवधेयं तस्यैव वैचित्र्यजनकत्वात् मुखमम्भोजञ्च तुल्यमित्यादौ तथाप्रतीतौ अपि वैचित्र्याभावात् न अयमलङ्कार। दर्पणकारस्तु एतामेव उपमेयोपमामाह। यथा. पर्य्यायेण द्वयोरेतत् उपमेयोपमा मता इति। १८॥

नियमोपमां लक्षयति त्वदिति। त्वन्मुखं कमलेन एव तुल्यम् अन्येन केनापि नेति अत्र अन्यस्य साम्य सादृश्य तस्य व्यावृत्ति निरास तस्या हेतो इयं सा प्रसिद्धा नियमोपमा. उपमानबाहुल्यम् उपमेयस्यापकर्षं गमयति. तद्व्यावृत्त्या एकेन प्रकृष्टतमेन सादृश्यकल्पनात् उत्कर्षातिशयं समधिकवैचित्र्यम् आवहतीति ध्येयम्। १९।

अनियमोपमां निरूपयति पद्ममिति। पद्मं तावत् तव मुखम् अन्वेति अनुकरोति. अन्यच्च तादृशं पद्मवत् सुन्दरं वस्तु चन्द्रादि तत्कारि तव मुखानुकारि अस्ति चेत् अस्तु। इत्यत्र असौ अनियमोपमा पद्मस्य तदन्यस्य च यस्य कस्यचित् अपि उपमेयत्वकल्पनात् कल्पनायाञ्च नियमाभावात् इति। २० ॥

समुच्चयोपमामाह, समुच्चय इति। तव मुखं कान्त्यैव

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥
मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्थनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

केवलया कान्त्या न, छादनाख्येन प्रच्छादनजनकेन कर्मणा च प्रकारं समुदययोरादकः, इन्दुं चन्द्रम् अन्वेति अनुगच्छति अनुकरोतीत्यर्थः । इति ईदृशी एवम्प्रकारा समुच्चयोपमा अपि अस्ति, ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये वा साधारणसमुदयेऽपि वा अयमलङ्कारो बोद्धव्यः ॥ २१ ॥

अतिशयोपमां निरूपयति त्वयीति । तव मुखं त्वयि एव दृष्टं, चन्द्रमाः दिवि आकाशे दृश्यते, इयती आश्रयनिबन्धना एव भिदा प्रभेदः मुखचन्द्रमसोरिति शेषः, न अन्या न गुणक्रियादिकृता इति भावः, असौ अतिशयोपमा, भिन्नाश्रयत्वेन औपम्यस्य सातिशयचमत्कारित्वात् । अत्र साम्यमिव आदिशब्दाप्रयोगात् व्यङ्ग्यं न च अत्र रूपकध्वनिः आश्रयभेदेन अभेदप्रतीतेरभावादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां लक्षयति मयीति । अस्या मुखश्रीः मुखकान्तिः मुखसदृशकान्तिरित्यर्थः मयि एव न अन्यत्र, इन्दोः चन्द्रस्य इति एवं विकत्थनैः आत्मश्लाघनैः अलं, यत् यस्मात् सा कान्तिः पद्मेऽपि अस्ति पद्ममपि तत्सदृशकान्तीत्यर्थः. असौ उत्प्रेक्षितोपमा, इन्दौ आत्मश्लाघाया अतात्त्विकत्वेन नायकस्य चाटूक्त्या तया सम्भावितत्वात् सम्भावनायाश्च उत्प्रेक्षात्वात् इति । साम्यञ्च अत्र व्यङ्ग्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चित् भवेत् पद्मं सुभ्रु! विभ्रान्तलोचनम्।
तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥
शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि! त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया।
इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥२५॥
किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम्?

अद्भुतोपमामाह यदीति। हे सुभ्रु! यदि पद्म विभ्रान्तलोचन विघूर्णितनयन भवेत्, तत् तदा ते तव मुखश्रिं वदनकान्ति धत्ता धारयतु। इत्यत्र अगौ अद्भुतोपमा, यद्यर्थबलेन सादृश्यस्य समधिकचमत्कारद्योतनात्। उक्तञ्च, यत्रोपमेयधर्मा ,स्युरुपमानेऽधिरोपिता। चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति। प्रकाशकारस्तु एनामतिशयोक्तिमाह। यथा, निगीर्य्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण यत्। प्रस्तुतस्य यदन्यत्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ इति। उदाहृतञ्च विश्वनाथेन यथा, यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम्। तदोपमीयते तस्या वदन चारुलोचनम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा निरूपयति शशीति। हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि! तव मुख शशीति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य भ्रान्त्या अभिन्न दृष्ट्वा इत्यर्थ, तव मुखाशया वदनस्पृहया इन्दुमपि अनुधावामि। इत्यत्र मोहोपमा स्मृता कविभिरिति शेष, मोहेन इन्दोर्मुखत्वेन ज्ञानात्। तथाचोक्तं, प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्त्तनम्। उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वच ॥ इति। दर्पणकारस्तु एना भ्रान्तिमदलङ्कारमाह यथा, साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः इति। साम्यञ्चात्र व्यङ्ग्यम् ॥ २५ ॥

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥
न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।
अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥
शिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥२८॥

संशयोपमां निरूपयति किमिति। अन्तर्भ्रान्ते अली यस्य तत् पद्मं किम् ? ते तव लोले चञ्चले ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् तत् मुखं किम् ? मम चित्तम् इति इत्थं दोलायते सशेते। इयं संशयोपमा संशयस्य औपम्यपर्य्यवसायित्वात्। दर्पणकारस्तु एनां सन्देहालङ्कारमाह यथा, सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थित इति। अत्रापि साम्यं व्यञ्जनया गम्यते ॥ २६ ॥

निर्णयोपमां निरूपयति नेति। इन्दुना निग्राह्यस्य निगृहीतस्य तिरस्कृतस्य इत्यर्थः पद्मस्य द्युतिः इन्दुलज्जाकरी न पराजितस्य पराजेतृलज्जाजनकत्वादिति भावः। अतः इदं तव मुखमेव न पद्मं तव मुखस्यैव इन्दुपराजेतृत्वात् इति भावः। असौ निर्णयोपमा निर्णयेन उपमानोपमेययोः सादृश्यावगमात्। मुखं वा पद्मं वा इत्यादिसंशयात् परं निश्चयज्ञानमेवायमलङ्कारो बोद्धव्यः। उक्तञ्च, उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति ॥ २७ ॥

श्लेषोपमां निरूपयति शिशिरेति। ते वक्त्रं वदनम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धि शिशिरांशुः चन्द्रः प्रतिस्पर्द्धी विरोधी यस्य तत् श्रीमत् सुशोभं तथा सुरभिगन्धि च विशेषणत्रयम् उभयत्र समानम्। अथवा वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रति-

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।
बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥
पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।
समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥३०॥

सर्हिनी या स्त्री. शोभा तद्वत् । इत्यत्र श्लेषोपमा स्मृता कविभिरिति शेषः । श्लेषेण उपमानोपमेयगततत्तत्साधर्म्यस्य द्योतनात् श्लेषश्च अत्र अर्थश्लेष एव समानोपमायाः शब्दश्लेषविषयत्वादिति ॥ २८ ॥

समानोपमां लक्षयति सरूपेति । सरूपशब्दैः समानरूपैः श्लेषात् भिन्नैरपि अभिन्नवत् प्रतीयमानैः शब्दैः वाच्यत्वात् साधर्म्यस्य प्रतिपाद्यत्वात् सा प्रसिद्धा समानोपमा, यथाशब्द उदाहरणप्रदर्शनार्थः । इयम् उद्यानमाला उपवनराजि बाला कामिनीव सालकाननशोभिनी सालानां वृक्षभेदानां काननेन वनेन समूहेन इत्यर्थः शोभते इति तथोक्ता, अन्यत्र सालकम् अलकालङ्कृतं यत् आननं तेन शोभते इति अत्र साधारणधर्मस्य सालकाननशोभित्वस्य शब्दश्लेषेण द्योतनात् शब्दश्लेषमूलैवेयं दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वव्यवस्थितेः शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वमेव मूलम् अत्र सालकाननेत्यत्र सर्जकाननेति परिवृत्तौ न श्लेषः, पूर्वत्र शिशिरांशु इत्यत्र शीतगु इति परिवृत्तौ अपि न क्षतिरिति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ २९ ॥

निन्दोपमां लक्षयति पद्ममिति । पद्मं बहुरजः परागपूर्णं रजोगुणबहुलञ्च. चन्द्रश्च क्षयी क्षयरोगी, पक्षान्तरे क्षयशीलश्च. अतः आननं समानमपि साधर्म्यान्तरेण तुल्यमपि ताभ्यामिति शेषः सोत्सेकं समधिकोत्कर्षशालि । इत्यत्र निन्दो-

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।
तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥३१॥
चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।
स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ३२

पमा मता, उपमाननिन्दया साम्यस्य कीर्त्तनात्। साम्यमात्रप्रतिपादकत्वादस्या व्यतिरेकात् भेदः व्यतिरेके तु भेद एव पर्य्यवसानमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

प्रशंसोपमां निरूपयति ब्रह्मण इति। पद्मः ब्रह्मणोऽपि उद्भवः उत्पत्तिस्थानं नारायणस्य नाभिकमलजातत्वात्, तथा चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः तौ पद्मचन्द्रौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्मुखसादृश्येन प्रशंसातिशयात् मुखस्य च सर्वातिशायिउत्कर्षव्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते। अत्र मुखस्य उपमेयत्वप्रसिद्धावपि, उपमानत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारोऽपि। यदुक्तं, प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्। निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥ इत्यनयोः सङ्करः। अस्मते विपर्य्यासोपमा च मुखस्योपमानतया प्रसिद्धोपमेयवर्णनादिति तयोः सङ्कर इति, पद्म इति पुंस्त्वनिर्देशेन अप्रयुक्ततादोषापत्तिरिति बोध्यम ॥ ३१ ॥

आचिख्यासोपमां लक्षयति चन्द्रेणेति। त्वन्मुखं चन्द्रेण तुल्यम् इति आचिख्यासु आख्यातुमिच्छु मे मनः। स आख्यानाभिलाषः गुणो वा दोषो वा अस्तु इत्यत्र आचिख्यासोपमां विदुः। आख्यानकामनाविषयत्वेन मुखस्य चन्द्रेण उपमितत्वेऽपि गुणो वा दोषो वा इति कथनम् अधिकचमत्कारित्वं द्योतयतीति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।
परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितम् ।
कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥
मृगेक्षणाङ्कं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।
तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

विरोधोपमां निरूपयति शतपत्रमिति । शतपत्र पद्म शरच्चन्द्रः शारदीयचन्द्र तव आननञ्च एतत् त्रयं परस्परविरोधि अन्योन्यस्पर्द्धि शतपत्रे शोभिते चन्द्रस्य मालिन्यं चन्द्रे च शोभिते शतपत्रस्य मालिन्यं प्रसिद्धं तवानने शोभिते च द्वयोरेव मालिन्यं स्यादिति वाग्वैचित्र्यशालिनी । सा प्रसिद्धा विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमामाह नेति । इन्दोः चन्द्रस्य ते तव मुखेन जातु कदाचित् प्रतिगर्जितुं प्रतिस्पर्द्धितु मद्दशीभवितुम् इत्यर्थ शक्तिः सामर्थ्यं नास्ति, यतः कलङ्किनः तथा जडस्य, इत्यत्र प्रतिषेधोपमा सादृश्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्यप्रकटनात् निन्दोपमायां निन्दया, इह तु प्रतिषेधेन इत्यनयोर्भेदः ॥ ३४ ॥

चटूपमां निरूपयति मृगेक्षणेति । ते वक्त्रं मृगस्य ईक्षणाभ्याम् अवयवविशेषाभ्याम् अङ्कं चिह्नितं, शशी तु मृगेण सर्वावयवसम्पन्नेनेति भावः अङ्कित । तथापि प्राधिकसामग्रीसत्त्वेऽपि असौ सम एव तव मुखेनेति शेष न उत्कर्षी नाधिकवैचित्र्यजनकः । इत्यत्र चटुः प्रियोक्तिः तद्घटितत्वात् चटूपमा अत्र सत्यपि उत्कर्षकारणे न उत्कर्ष इति प्रतिपादनात् विशे-

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।
इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥३६

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।
आत्मनेवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

षोक्तिः । तदुक्तं दर्पणकारेण, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति तन्मूला च इयं समधिकवैचित्र्यशालितयेति नान्यथा, सर्वत्रैवोपमाभेदेषु चाटूक्तिसद्भावादिति भेदम् ॥ ३५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमां लक्षयति नेति । इदं पद्मं न मुखमेव भृङ्गौ भ्रमरौ न इमे चक्षुषी नेत्रे, इति इत्थं विशेषेण सादृश्यस्य स्पष्टत्वात् सुव्यक्तत्वात् सा प्रसिद्धा तत्त्वाख्यानोपमा इयमिति । अत्र भ्रमनिरासेन तत्त्वस्य आख्यानात् निर्णयोपमाया तत्त्वाख्यानस्य संशयपूर्वकत्वम् इह तु भ्रान्तिपूर्वकत्वम् इत्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमां लक्षयति चन्द्रेति । तव मुखं चन्द्रारविन्दयोः कान्तिं शोभाम् अतिक्रम्य आत्मनैव तुल्यम् अभवत् इति असाधारणोपमा, चन्द्रपद्मयोः कान्त्यतिक्रमेण प्रकृतस्य मुखस्य आत्मनैव साम्यकीर्त्तनेन च औपम्यस्य असाधारणत्वात् । दर्पणकारस्तु एनामन्वयाख्यमलङ्कारमाह । यथा, उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वय इति । एवञ्च द्वयोः साम्यमुपमा न तु एकस्य इति बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

अभूतोपमां निरूपयति सर्वेति । त्वदाननं क्वचित् सर्वेषां पद्मानां प्रभासारः कान्तिपुञ्जः समाहृत इव विभाति, इत्यत्र

त्वद्दाननं विभातीति तामसृतोपमां विदुः ॥ ३८॥
चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः।
परुषा वागितो वक्‍त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥
चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः।
स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

ताम् अमृतोपमां विदुः. प्रभामण्डलमाहरणस्य तत्त्वत अमृतत्वात् सम्भावनया औपम्यस्य कीर्त्तनाच्च। दर्पणकारस्तु इमाम् उत्प्रेक्षालङ्कारमाह। यथा भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना इति। प्राञ्चस्तु प्रकृते अप्रकृतस्य धर्मिणः सम्भावनमुत्प्रेक्षा. इह तु धर्मस्य सम्भावनया द्वयो साम्यमित्यनयो भेदः॥ ३८ ॥

असम्भावितोपमा निरूपयति चन्द्रेति। इतः अस्मात् वक्‍त्रात् परुषा वाक् चन्द्रविम्बात् विषमिव. चन्दनात् पावक इव. इति अत्र उपमाख्या विषपावकनिःसरणमिव वदनात् परुषवाङ्निःसरणस्य असम्भावितत्वात् असम्भावितोपमा ॥३९॥

बहूपमा लक्षयति चन्दनेति। तव स्पर्शः चन्दनवत् उदकवत् चन्द्रांशुवत् चन्द्रकान्तवत् आदिपदेन एवंविधपदार्थवत् शीतल इति अतिशयम् अधिकशैत्यम् अधिकवैचित्र्य वा बोधयन्ती द्योतयन्ती बहूपमा। एकस्य उपमानबाहुल्यकीर्त्तनात् बहुपदेन द्वयोरप्युपमानयोः सद्भावे न इयमुपमा वैचित्र्याणाम् अबाहुल्यात् इति बोध्यम्। दर्पणकारस्तु इमा मालोपमामाह। यथा. मालोपमा यदेकस्योपमान बहु दृश्यते इति॥ ४० ॥

चन्द्रबिम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।
तव तन्वङ्गि ! वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥४१॥
पुष्ण्यातप इवाह्नीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।
विक्रमस्त्वय्यधाल्लक्ष्मीमिति मालोपमा मता ॥४२॥
वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥४३॥

विक्रियोपमां सूचयति चन्द्रेति। हे तन्वङ्गि ! तव वदनं चन्द्रबिम्बात् उत्कीर्णमिव, अथवा पद्मगर्भात् उद्धृतमिव इति अत्र चन्द्रबिम्बपद्मगर्भौ प्रकृतीभूतौ वदनस्य प्रस्तुतस्य ताभ्याम् उत्कीर्णत्वात् उद्धृतत्वात् वा विकृतिभावप्रतिपादनात् विक्रियोपमा। उक्तञ्च, उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता। प्रकृतेर्विकृतेः साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति। अत्र च उत्कीर्णत्वोद्धृतत्वयोः धर्मयोः उत्प्रेक्षणात् धर्मिणोश्च साम्यप्रतीतिरूपमैव न तु उत्प्रेक्षा तस्या धर्मिगतत्वेन कीर्त्तनात् इति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

मालोपमा निरूपयति पुष्णीति। पुष्णि सूर्य्ये आतप इव, अह्नि दिवसे पूषा सूर्य्य इव, व्योम्नि आकाशे वासरः दिवसः इव विक्रमः त्वयि लक्ष्मी अधात्। इत्यत्र मालायां यथा एकेन पुष्पेण अपरस्य पुष्पस्य योगः, तथा उपमानानां परस्परसम्बन्धात् मालोपमा, एवंविधवैचित्र्य एव अस्याः सत्त्वात्, बहूपमायाञ्च केवलमुपमानबाहुल्यात् अनयोर्भेदः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमा लक्षयति वाक्यार्थेनेति। वाक्यं पदसमुदायः तस्यार्थं वाक्यार्थं तेन कोऽपि अपरो वाक्यार्थः यदि अनु-

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।
भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥
नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।
मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥
वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

मीयते सा वाक्यार्थोपमा, वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयत्वकीर्त्त-नात्, सा द्विधा एकानेकेवशब्दत्वात् क्वचिदेकेवशब्दघटिता, क्वचिच्च अनेकेवशब्दघटिता इति ॥ ४३ ॥

एकेवशब्दां वाक्यार्थोपमाम् उदाहरति त्वदिति। अधीरे चञ्चले अक्षिणी यत्र तत्, आविर्भवन्त्य, दशनानां दीधितयो यत्र तादृश तव आनन भ्रमन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् तथा अलक्ष्या ईषलक्ष्या केसरा, किञ्जल्काः यस्य तादृश पङ्कजमिव भाति। अत्र पूर्वार्द्धवाक्य परार्द्धेन एकेवशब्दघटितेन वाक्येन उप-मीयते ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दम् उदाहरति नलिन्या इति। नलिन्या इव तस्याः तन्वङ्ग्या पद्ममिव आननं मधुव्रतेनेव मया पाय पायं पुनः पुनः पीत्वा अरम्यत। अत्र नलिन्या पद्ममिव इति वाक्येन तन्वङ्ग्या आननमिवेति वाक्यार्थस्य उपमितत्वात् अनेकेवशब्दघटितत्वाच्च अनेकेवशब्दा वाक्यार्थोपमा इति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमा निरूपयति वस्त्विति। किञ्चित् वस्तु कि-मपि प्रकृतम् उपन्यस्य तस्य सधर्मणः समानधर्मस्य कस्यचित्

नैकोऽपि त्वादृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥४७॥
अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।
यत् ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥४८॥

प्रकृतस्य ज्ञापनात् प्रकृतस्य समर्थनाय उपादानात् साम्य-
प्रतीति सादृश्याभावात् भवति इति इत्थं या साम्यप्रतीति.
प्रतिवस्तूपमा इत्यन्वय । दर्पणकारस्तु इमाम् अलङ्कारान्तर-
माह । यथा, प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययो ।
एकोऽपि धर्म सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्॥ इति । यथेति
प्रतिवस्तूदाहरणप्रदर्शनार्थम् ॥ ४६ ॥

उदाहरण दर्शयति नैति । जायमानेषु राजसु मध्ये
अद्यापि त्वादृश तव सदृश एकोऽपि नास्ति, ननु भो
पारिजातस्य पादप वृक्ष द्वितीया नास्त्येव। अत्र सदृशो
नास्ति द्वितीयो नास्तीति साधारणधर्म एव पुनरुक्तिभिया
शब्दान्तरेण उपन्यस्त, साम्यञ्चात्र गम्यमिति दर्पणकारेण
अस्या वैधर्म्येणापि उदाहरण दर्शितम्। यथा, चकोर्य्य एव
चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि। विनावन्तीर्न निपुणा. सुदृशो
नर्मणि॥ अत्र चातुर्य्यनैपुण्याभ्यामपि वाक्यद्वयस्य साम्य-
प्रतीतिरस्तीति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

तुल्ययोगोपमा लक्षयति अधिकेनेति। एकक्रियाविधौ
एकजातीयक्रियाविधाने हीन न्यून वस्तु अधिकेन अधिक-
गुणेन समीकृत्य सदृशीकृत्य यत् ब्रुवन्ति सा इयं तुल्ययोगो-
पमा क्रियायामधिकहीनगुणयो: समीकरणादित्यर्थ. । तथाच

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भवान् भुवः ।
असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्य्यं धैर्य्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥
न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।
उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

एकजातीयक्रियया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः साम्यकीर्त्तनं तुल्ययोगोपमा इति लक्षणम् । यथेति उदाहरणप्रदर्शनार्थम् ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमामाह दिव इति । पुलोमारिः इन्द्र दिव स्वर्गस्य रक्षायै, भवान् भुव. पृथिव्याः रक्षायै जागर्त्ति, तेन इन्द्रेण असुरा हन्यन्ते. त्वया सावलेपाः गर्विताः नृपा. हन्यन्ते । अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञः गुणाधिकेन इन्द्रेण एकजातीयक्रियाकरणेन समीकरणात् तुल्ययोगोपमा इति ॥ ४९ ॥

हेतूपमाम् उदाहरति कान्त्येति । सुगमम् । अत्र राज्ञ' चन्द्रादिभिः सादृश्यस्य कान्त्यादिहेतुकत्वात् एषा हेतूपमा इति ॥ ५० ॥

इत्यमुपमां तद्भेदांश्च निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्गतान् दोषान् विवक्षुः तेषाञ्च कदाचित् अदूषकत्वमाह नेति । यत्र धीमतां सामाजिकानाम् उद्वेगः प्रतीतिविघातः न भवति तादृशे भिन्ने पृथगभूते लिङ्गवचने तथा हीनाधिकता हीनपदत्वम् अधिकपदत्वं वा उपमादोषाय न अल न प्रभवन्तीत्यर्थः । दोषाश्च प्राचीनैरुक्ताः । यथा हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो

स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।
प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता॥५२॥

विपर्यय । समासव्यासमभवौ च दोषाः ससोपमा गता इति। न्यूनाधिकता च उपमानस्य उपमेयापेक्षया इति बोध्यम्। लिङ्गवचनव्यत्यासे साधर्म्यस्य उभयान्वयाभावेन सादृश्यस्य सम्यगप्रतीति, हीनतायाम् उपमानस्य अपकृष्टत्वावगमात् प्रस्तुतस्य उपमेयस्य अनुत्कर्ष, अधिकपदत्वे च उपमानस्य निकृष्टत्वप्रतीतिरेतदेव दोषकारण, यत्र तु एतानि कारणानि न सन्ति तत्र एतेषां न दोषावहत्वमिति भाव.। कालपुरुषविध्यादिभेदानपि उपमादोषानाहु उदाहरन्ति च क्रमेण। यथा, काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो शुद्धवेशयो । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ अत्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्याया न अतीतत्वम् अपितु सार्वकालिकत्वम्। लतेव राजसे तन्वि । अत्र लतापक्षे राजते इति योज्यम्। चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा इति। अत्र मार्कण्डेयमुनिर्यथा जीवतीति प्रयोज्यम्। एते दोषाश्च प्रायश कविभिरगणिता इति बोध्यम् ॥ ५१ ॥

लिङ्गवचनभेदस्य अदूषकत्व दर्शयति स्त्रीति। अय षण्ड. स्त्रीव गच्छति, एषा स्त्री पुमानिव वक्ति। अत्र क्रियाद्वयस्य साधारणधर्मस्य उभयत्रान्वयात् लिङ्गभेदेऽपि न दोषः। अयं जन मे प्राणा इव प्रिय', तथा विद्या धनमिव अर्जिता। इत्येतयोरुपमानयो. वचनभेदेऽपि साधारणधर्मद्वयस्य वचनविपरिणामेन अन्वये धीमता न प्रतीतिव्याघात इति न दोषावहत्वम्। एवमुभयत्र अन्वययोग्यक्रियया वचनभेदेऽपि न

भवानिव महीपाल ! देवराजो विराजते ।
अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥
इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।
अस्त्येव क्वचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥५४॥

दोषः। यथा, तद्देगोऽमहतोऽन्यासि स्त्रीभिर्मधुरतामृत । दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव। अत्र दधते इति क्रियापदं धावतेर्बहुवचननिष्पन्नं तथा दधधातोरेकवचननिष्पन्नमिति उभयत्रान्वये न कश्चिद् बाधः । एवमन्यान्यपि महाकविप्रयुक्तानि सन्तीति अवधेयम्।' ५२ ॥

हीनताया अधिकतायाश्च दोषाभावं दर्शयति भवानिति। हे महीपाल ! देवराज भवानिव विराजते। अत्र उपमानस्य राज्ञः मनुष्यत्वात् उपमेयदेवराजापेक्षया न्यूनत्वं स्वतः सिद्धमपि राज्ञः लोकपालांशसम्भूततया न अत्यन्तं वैरस्यम् आवहतीति न दोषः. राज्ञश्च लोकपालांशसम्भूतत्वे प्रमाणं यथा अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति। इदन्तु विपर्यासोपमालङ्कृति अस्याञ्च प्रायश एव दोष नस्भवतीति बोध्यम्। अपिच, उल्लङ्घितकुरङ्गोऽयमूर्ध्वमङ्गमध्यगः । विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तु विरहदुर्बलान्।' इति। अत्र श्लिष्टविशेषणेन निकृष्टस्यापि व्याघ्रस्य उपमानत्वं न दोषायेति। नृपः तेजसा अंशुमतः सूर्यस्य कक्षां साम्यमिति यावत् आरोढुम् अलं समर्थः । अत्र नृपस्य उपमानम् अंशुमान् देवत्वादधिक इति। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्।' ५३ ॥

इत्येवमादौ उत्कर्षे एवमादिप्रयोगे जातुचित् कदाचित् सौभाग्यम् न जहाति त्यजति एव, क्वचित् प्रयोगे तु वाग्-

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥
ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।
गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥
इववत् वा यथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः ।
तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः ।
सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

[illegible] उद्वेग प्रतीतिव्याघात अस्ति । यथेति उदा[illegible] ॥ ५४ ॥

उदाहरति हंसीवेति । चन्द्र हंसीव धवल, नभ सरा-[illegible] भट सैनिक श्वा इव भर्तृभक्त, स्वाम्यनुरक्त [illegible] भानुवत् भाति । अत्र यथाक्रमम् उपमानाना [illegible] वचनभेद न्यूनत्वम् अधिकत्वञ्च सामाजिकाना [illegible] नैयायिकमिति भाव ॥ ५५ ॥

उपसंहरति ईदृशमिति । सद्भि सुधीभि ईदृश काव्य [illegible] न प्रयुज्यते नाद्रियते च इति भाव । मनी-[illegible] स्वयमेव तत्र वर्जने गुणदोषविचाराय चिन्त्य[illegible] ॥ ५६ ॥

उपमाप्रतीतिरभिधया लक्षणया व्यञ्जनया च भवतीति [illegible] वाचकादीनि निरूपयति इवेत्यादि । इवाद्युपमान्ता [illegible] वाचका, वदिति, कल्पदेश्यदेशीया इति च तद्धित-[illegible] वाचकेषु अन्तर्भवन्ति । वा इत्यस्योपलक्षणत्वात् च-

प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिताः ।
सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५८ ॥
कल्पदेशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
स्पर्द्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥
तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥६३॥
तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।
उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥६५॥

इत्युपमाचक्रम् ।

शब्दोऽपि तस्यापि औपम्यवाचित्वात् । निभादयः शब्दाः समासान्तर्गता एव निर्दिश्यन्ते । अन्यूनार्थवादिनः अहीनार्थवाचकाः । समासश्च बहुव्रीहिः, कर्मधारयश्चेति वक्तव्यम्, यथा, पुरुषव्याघ्र इत्यादि । शशाङ्क इव वदनं यस्याः इति बहुव्रीहौ मध्यपदलोपः । स्पर्द्धते इत्याद्यसूयतीत्यन्ताः शब्दाः लक्षकाः. तस्य मुष्णातीत्यादिनिषेधतीत्यन्ताः. व्यञ्जकाः ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।
यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

तच्छीलमिति, तस्य शील स्वभावमित्यर्थः अनुबध्नाति अनुकरोति इत्यर्थः । तत् तच्छीलमित्यर्थः निषेधति तद्वत् आचरित् वाग्यति इत्यर्थः । इमे कवीना बुद्धिसौख्यदा रान सौख्यविधायिन सादृश्यसूचका सादृश्यबोधका शब्दा उपमाया योगा निर्दिष्टा श्रौपम्यद्योतनाय प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ॥५७—६५॥

इति उक्तरूपम् उपमायास्तत्र प्रकरणमित्यर्थः ।

सम्प्रति रूपक निरूपयति उपमेति । तिरोभूत अन्तर्भूत भेदः प्रकृताप्रकृतयो विशेषज्ञान यत्र तादृशी उपमा एव रूपकम् उच्यते कविभि इति शेष । तथाच उपमानोपमेययो अभेदप्रतीतिपर्यन्तसाम्य रूपकमिति लक्षणम् उपमायान्तु अभेदप्रतीतिर्नास्तीत्यनयोर्भेद । इह तु अभेदप्रतीति साध्यरूपा, अतिशयोक्तौ च सिद्धरूपेति अनयोर्भेदश्च बोद्धव्य । यथा, बाहुर्लतेत्यादि बाहुरेव लता बाहुलता, पाणिरेव पद्म पाणिपद्म, चरण एव पल्लव चरणपल्लव । अत्र रूपककर्मधारय व्यासे यथा, बाहुरेव लतेत्यादि । अत्र बाहौ लतात्वारोप बाहुर्लता इवेत्याद्युपमापेक्षया समधिक वैचित्र्यम् आवहति इति बोध्यम् । मुखचन्द्र पश्यामीत्यादौ मुख चन्द्र इव इत्युपमितसमासस्य तथा मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासस्यापि सम्भवात् उभयो सङ्कर इति । यत्र तु साधर्म्य उपमेये मुख्यतया, उपमाने तु उपचरितत्वेन स्थित तत्र उपमाया प्राधान्य यत्र च उपमाने मुख्यतया, उपमेये च उपचारेण स्थित तत्र रूपकस्य प्राधान्य यथा, मुखचन्द्र चुम्बतीत्यादौ

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।
बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥६७॥
इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।
स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥६८॥
ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

उपमा एव तया मुखचन्द्र प्रकाशते इत्यादौ रूपकमेव न तु उभयो' सङ्कर इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

व्यस्तरूपकस्य उदाहरणमाह अङ्गुल्य इति । त्व न अस्माक प्रत्यक्षचारिणी परिदृश्यमाना वसन्तश्री' । तथाहि. ते अङ्गुल्य. पल्लवानि नखार्चिषः कुसुमानि, बाहू लते । अत्र लिङ्गभेदप्रदर्शनेन । रूपके लिङ्गभेदो न दोषोवह इति सूच्यते । कदाचित् वचनभेदोऽपि न दोषाय । यथा. शास्त्राणि चक्षुर्नवमित्यादि । अत्र शास्त्राणि इत्यनेन सर्वशास्त्रज्ञानस्य लाभात् ज्ञानस्य च एकजातीयत्वात् बहुवचनान्तमपि एक-वचनान्तवत् भासते । अनीदृशस्थाने तु दोषाय । यथा, मुख पद्मानीत्यादि ॥ ६७ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तमेतत् अङ्गुल्य इत्यादि असमस्ताख्यम् असमस्तरूपकम् इत्यर्थ, तत्पूर्वरूपकन्तु बाहू लतेत्यादि समस्तरूपकम् । स्मित मृदुहास्य मुखेन्दो मुखमेव इन्दु तस्य ज्योत्स्ना इति । समस्तव्यस्तरूपकम् उभयमिश्ररूपकम् इत्यर्थः । तथाच, स्मित ज्योत्स्ना इति व्यस्त मुखेन्दोरिति समस्तम् ॥ ६८ ॥

सकलरूपक निरूपयति ताम्रेति । ताम्राङ्गुलय एव दल-श्रेणयः यस्य, तथा नखानां दीधितय किरणा एव केसरा यस्य

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।
तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥७०॥
अकस्मादेव ते चण्डि ! स्फुरिताधरपल्लवम् ।
मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

तादृशं भवच्चरण एव पङ्कजं तत् भूपालैः मूर्ध्नि ध्रियते । अत्र अङ्गुल्यादौ दलादित्वं दलश्रेणित्वं तथा पादे चरणे पद्मतां पङ्कजत्वम् आरोप्य तस्य पङ्कजस्य योग्ये स्थाने शिरसि इत्यर्थः विन्यासात् धारणात् एतत् सकलरूपकं सम्पूर्णरूपकं सर्वावयवस्य रूपणात् । अत्र मूर्ध्नि धारणरूपस्य साधारणधर्मस्य उपमाने पङ्कज एव औचित्यात् रूपकसमासः न तु उपमितसमासः उपमेयस्य चरणस्य मूर्ध्नि धारणायोग्यत्वात् इत्युक्तमेव प्राक् । दर्पणकारस्तु इदं साङ्गरूपकमाह । यथा, अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् । यथा, रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरुच्छस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अवयवरूपकं निरूपयति अकस्मादित्यादि । हे चण्डि । अतिकोपने । चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः । ते तव मुखम् अकस्मादेव स्फुरितः कम्पितः अधर एव पल्लवः यत्र तादृशं सत् मुक्तानां रुच इव रुचः कान्तयो यासां तादृशीः घर्माम्भसां कणा एव मञ्जर्य्यः ताः धत्ते धारयति । अत्र घर्माम्भः मञ्जरीकृत्य मञ्जरीत्वेन आरोप्य तथा अधरं पल्लवीकृत्य पल्लवत्वेन आरोप्य अस्य मुखं न अन्यथाकृतं पद्मत्वेन न आरोपितम् । अत अवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकम् । मुखे पद्मत्वारो-

मञ्जरीकृत्य घर्माम्भः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।
नान्यथाकृतमत्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥७२॥
वल्गितभ्रु गलद्धर्म जलमालोहितेक्षणम् ।
विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥
अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।
आसीत् गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥
मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।
मुखेन मुग्धः सोऽप्येष जनो रागमयः कृतः ॥७५॥

पस्तु अर्थवशात् उन्नेय । दर्पणकारस्तु इदमेकदेशविवर्त्ति-रूपकमाह । यथा. यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् इति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकं निरूपयति वल्गितेति । वल्गिते भ्रुवौ यत्र तत् चलितभ्रूयुगलं गलन्ति घर्मजलानि यस्मात् तादृशं तथा आलोहिते आरक्ते ईक्षणे यस्य तथाभूतम् इद वदनमेव पङ्कज मदावस्थां मद्यपानजनितां दशां विवृणोति। अत्र मुखानि अविकृत्य पङ्कजाङ्गत्वेन अनारोप्य मुखमेव अरविन्दतां गमितं पङ्कजत्वेन आरोपितम्, अतः अवयविमात्रस्य रूपणात् अवयविरूपकमिदम्। अत्र उपमा एव साधीयसी न रूपक साधारणधर्मस्य भ्रूवल्गनादिकस्य उपमेये वदने एव मुख्यतया वर्त्तनात् पङ्कजे च उपचरितत्वात् अतः वदनमम्बुजम् इति पाठ एव साधीयानिति सुधीभिः विचार्य्यम्। दर्पणकारस्तु इद निरङ्गरूपकमाह ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकस्य विशेषान् दर्शयति मदेत्यादि। स एष

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।
अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥७८॥

जनोऽपि ते तव मदेन पाटलौ गण्डौ यस्य तेन तथा रक्ते नेत्रे एव उत्पले यस्य तादृशेन मुखेन मुग्ध तथा रागमयः अनुरागपूर्ण इत्यर्थ कृत इत्यन्वय । अत्र रक्तनेत्रोत्पलेनेति एकाङ्गमात्ररूपणात् एकाङ्गरूपकमिदम् । एव यत्र अङ्गद्वयेन रूपण तत्र द्वाङ्गरूपकम । एव त्र्यङ्गरूपकादि । अत्र अवयवरूपके अङ्गानि रूपयन्ति अप्रस्तुतत्वेन आरोपयन्ति न तु अङ्गिनम् इति शेष, अत अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गाना वा योगः अयोगश्च भिदाकरौ भेदकौ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अथ युक्तरूपक निरूपयति स्मितेति । स्मितमेव पुष्पं स्मितपुष्प तेन उज्ज्वल लोले नेत्रे एव भृङ्गौ यत्र तादृशम् इद मुखमित्यत्र पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या योगेन स्मिते पुष्पत्वस्य नेत्रे भ्रमरस्य समारोपेणेत्यर्थ. युक्तरूपकमिदम् ॥७७॥

अयुक्तरूपकमाह इदमिति । आर्द्रं स्मितमेव ज्योत्स्ना यत्र तत् तथा स्निग्धे नेत्रे एव उत्पले पद्मे यत्र तादृशं मुखम् इत्यत्र ज्योत्स्नोत्पलायोगात् ज्योत्स्नया उत्पलस्य अयोगात् भिन्नकालीनत्वादुभयोरिति भावः, अयुक्त नाम रूपकम ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात्।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥७९॥
मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना।
नर्त्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम्।
पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

विषमरूपकमुदाहरति रूपणादिति। अङ्गिनः रूपणात् तथा अङ्गानां तदवयवानां रूपणारूपणात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्यचित् वा अरूपणात् ललितं सुन्दरं वैचित्र्यजनकमित्यर्थः विषमं नाम रूपणं जायते, यथा मदेन रक्तौ कपोलौ यस्य तेन तथा नर्त्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन त्वन्मुखमेव इन्दुस्तेन मन्मथः भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुम् अलं समर्थः। अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गीभूतयोर्भ्रुवोः लतात्वारोपः कपोलयोस्तु नारोप इति वैषम्यम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकं निर्दिशति हरीति। शिरसि अग्रभागे लग्नं जह्नुकन्याया गङ्गाया जलमेव अंशुकं श्वेतवसनाञ्चलं यस्य सः तथा असुरेभ्यः निःशङ्का ये सुराः देवाः बलिदमनात् इति भावः तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः हरिपादः वामनचरणः जयति। विशेषणसमग्रस्य सविशेषणस्य केतोर्ध्वजस्य यत् ईदृशम् उक्तरूपं रूपं, पादे चरणे तस्य अर्पणात् आरोपात् सविशेषणरूपकमिदम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥८३॥
अक्रिया चन्द्रकार्य्याणामन्यकार्य्यस्य च क्रिया ।
अत्र सन्दर्श्यते यस्माद् विरुद्धं नाम रूपकम् ॥८४॥
गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।
कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥८५॥
गाम्भीर्य्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः ।
कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

विरुद्धरूपकं निरूपयति नेत्यादि। तव मुखमेव इन्दुः न मीलयति न सङ्कोचयति अप्रकाशनादिति भावः, आकाशं न अवगाहते न उत्तिष्ठति अवनतत्वात् इति भावः, मम असूनां प्राणानां हरणाय एव कल्पते इति मानिनीं प्रत्युक्तिरियम्। अत्र चन्द्रस्य आरोप्यमाणस्य कार्य्यस्य पद्मनिमीलनादेः नाम अक्रिया अननुष्ठानं प्रत्युत अन्यस्य कार्य्यस्य प्राणहरणरूपस्य क्रिया यस्मात् सन्दर्श्यते तस्मात् विरुद्धं नाम रूपकम् उपमेयस्य मुखस्य उपमानाभिन्न उपमानकार्य्यकारित्वस्य एवौचित्यात् तदन्यकार्य्यकरणं विरोधावभासम् इति बोध्यम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकं निरूपयति गाम्भीर्य्येणेत्यादि। गाम्भीर्य्येण दुरवगाहाशयत्वेन समुद्रः असि, गौरवेण सारवत्तया पर्वतः असि, तथा लोकानां कामदत्वात् कल्पपादपः असि, सर्वत्र हेतौ तृतीया। अत्र गाम्भीर्य्यप्रमुखैः हेतुभिः उपमेये सागर

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम्।
सखि! वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥८७॥
इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद् गौणमुख्ययोः।
नो...मार्व्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥
हरि...लोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः।
जयत्य...यरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

विशेषण...
पादे ...ा कल्पद्रुम क्रियते आरोप्यते तत् तस्मात् हेतु-
...रोपणात् हेतुरूपकमिदम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

...विरूपकं निरूपयति राजेति। हे सखि! तव इद
...यात् त्वम्बुजं राजहंसः राजश्रेष्ठः हंसविशेषश्च तस्य उप-
...दकस्य सम्भोगयोग्य भ्रमरः कामुकः षट्पदश्च तस्य प्रार्थ्यं
चितार्थं सौरभं यस्य तादृशं, राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे
रक्ते ...। भ्रमरः कामुके भृङ्गे इति च मेदिनी। इत्यत्र श्लिष्ट-
त्वेन साधारणधर्मस्य राजहंसोपभोगार्हत्वादिरूपस्य श्लेष-
समर्थितत्वात् इति ॥ ८७ ॥

...लतापमारूपकं व्यतिरेकरूपकञ्च निरूपयति इष्टमिति।
...योगात् आरोप्यमाणं चन्द्रादिगौणं आरोपविषयः मुखा-
...न्नं मुख्यं तयोः साधर्म्यदर्शनात् साधारणधर्मयोगात् उपमा-
रूपकं वैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकम् इष्टं कविभिः इति
शेषः। यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ८८ ॥

उपमारूपकमुदाहरति अयमिति। मदेन मद्यपानेन
आलोहिता आरक्ता छाया यस्य तादृशः अयं मुखमेव चन्द्रमाः
सन्नद्धः समुज्ज्वलः उदयरागः उदयकालीनलौहित्यं यस्य तथा-

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।
असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥
मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपतापिनः ।
न ते सुन्दरि ! संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥९१॥
मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्दहति निर्दयम् ।

भूतस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति, चन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी। तथा-भूतं चन्द्रं स्पर्द्धते न तु अनुकरोतीत्यर्थः। अत्र चन्द्राभिन्नतया आरोपविषयस्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनरूपसाधर्म्य-समास्यात् उपमारूपकमिदम् ॥ ८९ ॥

व्यतिरेकरूपकमुदाहरति चन्द्रमा इति। देवैः असमग्रो-ऽपि असौ चन्द्रमा शश्वत् पीयते, मया तु आपूर्णमण्डलः सम्पूर्णप्रकाशः अयं तव मुखमेव चन्द्रमाः पीयते। अत्र मुख्य-गौणयोर्मुखचन्द्रयोः सम्पूर्णत्वासम्पूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यति-रेकरूपकमिदम्। अयञ्च व्यतिरेकः उपमेयस्य उपमानात् समधिकमुत्कर्षं व्यञ्जयति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपकं निरूपयति मुखेति। हे सुन्दरि ! अन्योप-तापिनः कामनसन्तापकस्य अथवा विरहिजनपीडकस्य चन्द्रस्य इति शेषः, चन्द्रत्वं ते तव मुखमेव चन्द्रः तस्य न संवादि नानु-कारकं न सदृशमित्यर्थः। चन्द्रः परोपतापकरः त्वन्मुखन्तु सर्वाह्लादकमिति भावः। एतत् आक्षेपो निन्दा, चन्द्रस्य उपमानभूतस्य परपीडकत्वेन निन्दाप्रकटनात् आक्षेपाख्य रूपकम् ॥ ९१ ॥

समाधानरूपकं निर्दिशति मुखेन्दुरिति। हे चण्डि !

भाग्यदोषात् ममैवेति तत्समाधानरूपकम् ॥८२॥
मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्त्तकी तव।
लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥८३॥
नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ।
एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥८४॥
मुखादित्वं निवर्त्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात्।
उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥ ८५ ॥

कोपने। ममैव भाग्यदोषात् ते मुखमेव इन्दुरपि मां निर्दय निर्दहति तापयति। इति अत्र समाधानात् भाग्यदोषान्ममेति स्वयं हेतुवादप्रदर्शनात् एतत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

रूपकरूपकं लक्षयति मुखेति। अस्मिन् तव मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः नृत्यशाला तस्मिन् भ्रूरेव लता सा एव नर्त्तकी लीलानृत्यं करोति एतत् रम्यम् अतिमनोहरं रूपकरूपकं रूपितस्यापि रूपणात्, तथाच प्रथमं मुखे पङ्कजत्वारोपः तदनन्तरञ्च मुखपङ्कजे रङ्गत्वारोपः एवं भ्रुवि लतात्वारोपः तदनन्तरं लतायां नर्त्तकीत्वारोप इति। इदञ्च समासे एव बोध्यम्, असमासे तु एकस्मिन् बहूनामारोपे हेतुमति हेतुरूपकं अहेतुके मालारूपकमिति ॥ ८३ ॥

तत्त्वापह्नवरूपकं निरूपयति नैत्यादि। एतत् तव मुखं न पद्मं, न नेत्रे इमौ भ्रमरौ, एतानि केसराणि किञ्जल्काः, एता दन्तार्चिषः न। अत्र मुखादित्वं मुखत्वादिकं निवर्त्त्य प्रतिषिध्य एव पद्मादित्वेन पद्मत्वादित्वेन रूपणात् मुखादिषु पद्मत्वादिभिरध्यासात् एतत् उद्भावितः व्यञ्जितः गुणस्य उप-

न पर्य्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।
दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ९६ ॥

रूपकचक्रम् ।

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना ।
सर्व्ववाक्योपचारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा ॥ ९७ ॥

मेयगतस्य उत्कर्ष वैचित्र्यातिशयः यत्र तत् तत्त्वापह्नवरूपक तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य मुखत्वादिकस्य अपह्नवमूलकत्वादित्यर्थः । दर्पणकारस्तु इदमपह्नुतिमेवाह । यथा प्रकृत प्रतिषिध्यान्य-स्थापनं स्यादपह्नुतिरिति । रूपकलक्षणञ्च निरपह्नुतिरेवाह । यथा, रूपक रूपितारोपो विषये निरपह्नवे इति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

रूपक सङ्गति नेति । रूपकस्य उपमायाश्च विकल्पाना विशेषाणा पर्य्यन्त शेष न अस्तीति शेष, अतः दिङ्मात्र प्रदर्शनमात्र दर्शित मया इति शेष', अनुक्तम् अकथित धीरै. धीमद्भि अनुमीयताम् अनुमानेन ज्ञायताम् ॥ ९६ ॥

रूपकाणा चक्र सहृति. इदमिति शेष' ।

अथ दीपकमाह जातीति । एकत्र प्रबन्धस्य यस्मिन् कस्मि-श्चित् अंशे आदावन्ते मध्ये वा इत्यर्थः । वर्त्तिना स्थितेन जातिवाचकेन क्रियावाचकेन गुणवाचकेन वा द्रव्यवाचकेन एकेन पदेन यदि सर्व्वस्य वाक्यस्य प्रबन्धघटकस्य उपचार उपकार अन्वयोपपत्तिरित्यर्थः । यदि भवति तं दीपकम् आहु दीपस्य एकदेशस्थितस्य अपि देशान्तरीयपदार्थप्रकाशन-वत् अस्य सर्व्वोपकारकपदमूलकत्वात् इति भावः । दर्पण-कारस्तु अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेक स्यादनेकासु क्रियासु चेति लक्षणमाह ॥ ९७ ॥

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।
स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥९८॥
चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवाकाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥९९॥
श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः ।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥१००॥

तत्र जातिगतदीपकमुदाहरति पवन इति । दक्षिण पवनः वीरुधां लतानां जीर्णं पर्णं पत्र हरति । स एव पवन अवनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते प्रभवति तस्य अतीवोद्दीपकत्वात् इति भाव । अत्र पूर्वार्द्धवाक्ये पवन इति जातिवाचक पदम् उत्तरार्द्धवाक्ये च स एवेति तच्छब्दपरामर्शात् पवन एव अवगम्यते अत. एकेन पवनेन पद्यस्य सर्वपादैरेव समन्वयात् जातिगत दीपकमिदम् । ९८ ॥

क्रियादीपकमाह चरन्तीति । दन्तिन दिग्गजा. ते तव कुन्दभास. शुभ्रा. गुणाश्च चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु तथा चक्रवाकाद्रिकुञ्जेषु चरन्ति, तव यशांसि विश्वव्यापकानीति भाव । अत्र एकेन चरन्तीति क्रियापदेन चकारबलयोगात् उभयार्द्धयोः वाक्यान्वयोपपत्ते क्रियादीपकमिदम् । ९९ ।

गुणदीपकमाह श्यामला इति । दिश प्रावृषेण्याभि वार्षिकीभिः जीमूतपङ्क्तिभि मेघराजिभि भुवश्च सुकुमाराभि. कोमलाभिः नवशाद्वलराजिभि श्यामला । अत्र श्यामला इति गुणवाचकेन दिश इति पदस्य तथा चकारबलयोगात् भुव इति पदस्य समन्वयात् गुणदीपकमिदम् । १००

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः ॥१०१॥
इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।
वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥१०२॥
नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥१०३॥

द्रव्यादिदीपकमाह विष्णुनेति। विक्रमस्थेन त्रिविक्रमेण विष्णुना दानवानां बलिप्रभृतीनां विभूतयः क्वापि नीताः, तथा देवतानाम् इन्द्रादीनाम् ऋद्धयः कुतोऽपि आनीता आसन्निति। अत्र विष्णुनेति एकव्यक्तिवाचितया द्रव्येण पूर्वार्धस्थेनापि पुनरुत्तरवाक्येन अन्वयात् द्रव्यदीपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्त्वा मध्यान्तयोरपि दीपकानि वक्तुं प्रतिजानीते इत्याहेति। इति उक्तप्रकारेण आदिदीपकानि आदिवाक्यगतानि जात्यादिदीपकानि उक्तानि, एवं आदिदीपकवत् मध्यान्तयोरपि वाक्ययोः कानिचित् तानि दीपकानि दर्शयिष्यामः यथेति वक्ष्यमाणोदाहरणार्थम् ॥ १०२ ॥

जातिगतमध्यदीपकमाह नृत्यन्तीति। कलापिनः मयूराः निचुलस्य स्थलवेतसस्य उत्सङ्गे अधोभागे नृत्यन्ति, गायन्ति केकारवानि कुर्वन्ति तथा पयोदेषु मेघेषु हर्षाश्रुगर्भिणीः आनन्दवाष्पवाहिनीः दृशः चक्षूंषि बध्नन्ति। अत्र मध्यवाक्यगतेन कलापिन इति पदेन चकारबलात् वाक्यान्तरान्वयात् कलापिन इत्यस्य जातिवाचकत्वाच्च जातिगतमध्यदीपकमिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते।
चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम्॥१०४॥
जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम्।
चलञ्च तड़ितां दाम बलं कुसुमधन्वनः॥१०५॥
त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने।
मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम्॥१०६॥

क्रियागतमध्यदीपकमाह मन्द इति। मन्दः मृदु गन्धवहः वायुः क्षारः तीक्ष्णः असह्य इत्यर्थः, इन्दुश्च वह्निः अग्नि चर्चा शैत्यक्रिया, तद्रूप, चन्दनपात चन्दनानुलेपनञ्च शस्त्रपातः जायते, प्रवासिनां विरहिणामिति सर्वत्र योज्यम्। अत्र मध्यवाक्यगतेन जायते इति क्रियापदेन सर्ववाक्यान्वयात् क्रियागतमध्यदीपकमिदम्। गुणद्रव्यगते मध्यदीपके यथायथमूहनीये इति॥१०४॥

जातिगतमन्तदीपकमाह जलमिति। जलधरोद्गीर्णं जल वृष्टिरित्यर्थ, गृहशिखण्डिनां गृहमयूराणां कुल तथा चलं चञ्चलं तड़ितां दाम एतत् त्रय कुसुमधन्वनः कामस्य बल सैन्यम् उद्दीपकत्वात् एतेषाम् इति भाव। अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्तवाक्यस्थेन पदेन सर्ववाक्यसमन्वयात् जातिगतान्तदीपकमिदम्॥१०५॥

क्रियागतान्तदीपकमाह त्वयेति। त्वया कर्णे नीलोत्पल स्मरेण कामेन शरासने अस्त्रं, मयापि मरणे चेत. चित्तम् एतत् त्रय समं युगपत् कृतम्। मानिनीं प्रति नायकस्य उक्तिरियम्। अन्तवाक्यस्थेन कृतमिति क्रियापदेन सर्ववाक्यसम-

शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्ध्यै पक्षः पञ्चशरस्य सः ।
स च रागस्य रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥१०७॥

इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।
वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥१०८॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्द्धयन्ति बलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्मस्य मारुतोद्धूतशीकराः ॥१०९॥

न्तगतात् क्रियागतान्तादीपकमिदम्। गुणद्रव्यगते अन्तदीपके तु स्वयमूहनीये ॥ १०६ ॥

अथ मालादीपकमाह शुक्ल इत्यादि। शुक्लः पक्षः श्वेतार्चिषः शीतकिरणस्य चन्द्रस्य वृद्ध्यै भवति, सः पक्षः पञ्चशरस्य कामस्य वृद्ध्यै, स च कामः रागस्य अनुरागस्य वृद्ध्यै रागोऽपि यूनां तरुणानां रत्युत्सवे श्रियः वृद्ध्यै। इति अत्र आदिदीपकत्वेऽपि आदिवाक्यस्थेन शुक्लः पक्ष इति जातिगुणवाचकेन सर्ववाक्यान्वयेऽपीत्यर्थः पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा वाक्यमाला वाक्यसमूहः प्रयुक्ता इति वैचित्र्यातिशयात् इति भावः मालादीपकं मतम्। तथाच उक्तदीपकस्य पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरवाक्यगतत्वं मालादीपकमिति तात्पर्य्यम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

विरुद्धार्थदीपकं निरूपयति अवलेपमिति। बलाहकाः मेघाः अनङ्गस्य कामस्य अवलेपं वर्द्धयन्ति, घर्मस्य ग्रीष्मस्य तु अवलेपं कर्शयन्ति ग्रीष्मं कृशीकुर्वन्तीत्यर्थः। मारुतोद्धूतशीकरा इति बलाहका इति पदस्य विशेषणम्। अत्र अवलेपपदेन बलाहकपदेन च वर्द्धनकर्शनरूपक्रिययोः कर्मभूतेन कर्त्तृभूतेन

अवलेपपदेनात्र बलाहकशब्देन च।
क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम्॥११०॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम्।
आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली॥१११॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते।
यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम्॥११२॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः।
दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ११३

च विरुद्धे वर्द्धनकर्षनरूपे क्रिये संयुक्ते अन्विते, तत् तस्मात् विरुद्धार्थदीपकमिदम्। एतच्च आदिवाक्येन अवलेपमिति पदेन बलाहका इति पदेन च सर्ववाक्यान्वयात् बलाहकस्य जातिवाचकत्वात् अवलेपस्य च गुणवाचित्वात् आदिगतजातिदीपकगुणदीपकयोः सङ्कर इति ध्येयम्॥ १०८॥ ११०॥

एकार्थदीपकमुदाहरति हरतीत्यादि। असौ जलधरावली आशानां दिशाम् आभोगं विस्तारं हरति, ज्योतिषां गणं गृह्णाति, अद्य मे मम प्राणांश्च आदत्ते। अत्र अनेकेषां शब्दानां हरति गृह्णाति आदत्ते इति क्रियावाचकानाम् उपादानात् ग्रहणात् अपिरत्र ऊहनीयः। यतः जलधरावल्या एका एव क्रिया एकार्थकत्वात् त्रयाणामेव क्रियावाचकपदानामिति भावः. दीप्यते, तस्मात् एकार्थदीपकमिदम्॥१११॥११२॥

श्लिष्टार्थदीपकमुदाहरति हृद्येति। हृद्यः शीतलत्वात् मनोरमः गन्धवहो येषु ते. इति जीमूतविशेषणम्। हृद्यं गन्धं मदजनितं वहन्तीति तथोक्ता इति मतङ्गजविशेषणम्।

अत्र धर्मैरभिन्नानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।
भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥११४॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।
विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥११५॥

इति दीपकचक्रम् ।

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।
दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ॥११६॥

श्यामलाङ्गा तमालवत् श्यामला· त्विषः कान्तयः येषां तादृशाः जीमूताः दिवि आकाशे, एते मतङ्गजाश्च भुवि भ्रमन्ति। अत्र धर्मैः साधारणैः छद्यगन्धवहत्वादिभिः अभिन्नानाम् अभ्राणां तथा दन्तिनाम् एकया भ्रमणक्रियया एव वाक्यद्वये सम्बन्धः इति श्लिष्टार्थदीपकं छद्यगन्धवहत्वरूपश्लिष्टार्थस्य प्रकटनात् इति भावः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

दीपकं मङ्क्षरति अनेनेति। अनेन एव प्रकारेण वैचित्र्यविशेषवशेन दीपके शेषाणाम् उक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानाम् अवगतिः ज्ञानं विचक्षणैः सुधीरैः विधातव्या ॥११५॥

इति उक्तविधं दीपकानां चक्रं समूहः ।

अथ आवृत्तिं निरूपयति अर्थावृत्तिरिति। दीपकस्थाने दीपकस्य सम्भवे अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिश्च इदम् अलङ्कारत्रयम् इष्टं कविभिरिति शेषः । अर्थस्य एकस्य वाक्यार्थस्य आवृत्तिः वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः, पदावृत्तिः वाक्यान्तर्गतपदस्य वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः, उभयावृत्तिः वाक्यार्थस्य पदस्य च वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः। दीपके तु वाक्या·

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः।
उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ११७

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम्।
यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येष: मानसं मकरध्वजः ॥११८॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः।

न्तरे तत्पदस्यानुपादानेऽपि वाक्यान्तरीयपदस्य अनुषङ्गादिना अन्वयनिर्वाह इह तु तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानमित्यनयोर्भेदः। भोजराजेन तु आवृत्तित्रयं दीपकस्यैव भेद इत्युक्तम्। यथा दीपकनिरूपणे. अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली। सम्पुट रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदा ॥ इति ॥ ११६ ॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति विकसन्तीति। कदम्बानि विकसन्ति कुटजद्रुमा. स्फुटन्ति कन्दल्य उन्मीलन्ति ककुभानि दलन्ति। वर्षावर्णनमिदम्। अत्र विकसन्तीत्यादिपदं भिन्नप्रकृतिकमपि एकार्थत्वेनेति अर्थस्य पुनरावर्त्तनात् अर्थावृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

पदावृत्तिमाह उत्कण्ठयतीति। मेघाना माला कलापिना वृन्दम् उत्कण्ठयति, एष मकरध्वजः यूना मानसम् उत्कण्ठयति च मेघानाम् उद्दीपकत्वात् इति भाव.। अत्र प्रथमम् उत्कण्ठयति इति पदस्य आनन्दोदयात् दिदृक्षया उद्ग्रीवकरणरूपोऽर्थ. अपरम् उत्कण्ठयतीति पदस्य औत्सुक्यवर्द्धीकरणरूपोऽर्थः तस्मात् उत्कण्ठयतीति पदमात्रस्य पुनरावृत्तिः न तु अर्थस्येति पदावृत्तिः ॥ ११८ ॥

उभयावृत्तिमाह जित्वेति। अत्र भुवि भवान् विश्वं जित्वा

विहरन्त्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९

इत्यादिनिगमः ।

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।
अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२०॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।
इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥१२१॥

नन्दनवने अप्सरोभिः विहरति, ते तव रिपुवर्गः दिवं गतः सन् अप्सरोभिर्विहरति युद्धमरणे स्वर्गप्राप्तेरिति भावः । एवं विहरतीति पदस्य तदर्थः उत्तरत्र पुनरावृत्त्या उभयत्रान्वय इति बोध्यम् ॥ ११९ ॥

इति उक्तप्रकाराः आक्षेपाः प्रभेदा इत्यर्थः ।

आक्षेपं निरूपयति प्रतिषेधेति । प्रतिषेधस्य उक्तिः कथनं न तु तत्त्वतः प्रतिषेधः, तात्त्विकत्वे वैचित्र्याभावात् अलङ्कारत्वाभावप्रसङ्गात् इति भावः । आक्षेपः प्रतिषेधाभास इत्यर्थः । उक्तञ्च आग्नेयपुराणे, प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया तमाक्षेपं ब्रुवन्तीति । स च त्रैकाल्यापेक्षया त्रैकालिकवस्तुभेदेन त्रिधा वर्त्तमानाक्षेपः अतीताक्षेपः भविष्यदाक्षेपः इत्यस्य च त्रिविधस्यापि आक्षेपस्य पुनः आक्षेप्यस्य आक्षेपविषयस्य भेदात् अनन्तता अनन्तप्रभेद इत्यर्थः ॥ १२० ॥

इत्याक्षेपं निर्दिशति अनङ्ग इत्यादि । अनङ्गः कामः पञ्चभिः पुष्पैः अरविन्दादिभिः । उक्तञ्च, अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ इति । विश्वं व्यजयत विजितवान् इति

अर्थोऽनङ्गजयायोग्यबुद्धिर्हेतुबलादिह ।
प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ! ।
किमपाङ्गमपर्य्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ? १२३

स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।
कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते॥१२४॥

३ असम्भाव्यम् अविश्वास्यमित्यर्थः तथाच विजेतुस्तावदनङ्गस्य
२ बाणानाञ्च पञ्चसंख्यता तेषाञ्च पुष्पमयत्वं न तु दृढत्वं जेतव्यञ्च प्रकाण्डपदार्थो विश्वमिति विजयोऽश्रद्धेय एवेति भावः। अथवा वस्तूनां पदार्थानां शक्तय विचित्रा अचिन्त्यस्वरूपाः, वस्तुशक्त्या सर्वमेव सम्भाव्यते इति तत्त्वम्। इत्यत्र प्रवृत्ता जाता अनङ्गस्य विश्वजयासम्भाव्यत्वबुद्धिः हेतुबलात् वस्तुशक्तेः यत् आक्षिप्ता प्रतिषिद्धा अत ईदृश एष इत्यर्थः सः प्रसिद्धः वृत्ताक्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य सञ्जातस्य इत्यर्थः असम्भवबुद्धिरूपस्य आक्षेप इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

वर्त्तमानाक्षेपमुदाहरति कुत इत्यादि। हे कलभाषिणि! कर्णे कुवलयं नीलोत्पलं करोषि धारयसि कुतः कस्मात्, अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभाकर्मणि अपाङ्गं किम् अपर्य्याप्तम् अक्षमं मन्यसे? अपाङ्गेनैव कर्णशोभासम्पादनात् कुवलयधारणं व्यर्थमिति भावः। सः अयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतः असितोत्पलं नीलोत्पलं कर्णे कुर्वती एव न तु कृतवती वा करिष्यन्ती काचित् नायिका चाटुकारेण प्रियेण एवं रुध्यते प्रतिषिध्यते। अतोऽत्र वर्त्तमानस्य असितोत्पलधारणस्य आक्षेपात् वर्त्तमानाक्षेप इति भावः॥ १२३ ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे ।
अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥
सोऽयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।
कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥१२६॥
तव तन्वङ्गि ! मिथ्यैव रूढमङ्गेषु मार्दवम् ।
यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम्१२७
धर्माक्षेपोऽयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।
कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

भविष्यदाक्षेपमाह सत्यमित्यादि। हे वल्लभ ! सत्य ब्रवीमि, त्वम् अन्यस्या नायिकाया चुम्बनेन सक्रान्तया लाक्षया रक्तेन चक्षुषा मा द्रष्टु न लप्स्यसे मद्दर्शन न प्राप्स्यसीत्यर्थः। अत्र अतिमनस्विनी अतिमानवती काचित् नायिका कदाचित् अस्य नायकस्य अपराधो भावी भविष्यतीति आशङ्क्य यत् एवं नायकम् अरुन्ध नायिकान्तरप्रसक्तौ निषिद्धवती अत अयं स प्रसिद्ध भविष्यत नायिकान्तरानुरागस्य आक्षेपात् प्रतिषेधात् भविष्यदाक्षेप इति निष्कर्ष ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

आक्षेपस्य भेदानामानन्त्येऽपि कतिचित् भेदान् दर्शयिष्यन् प्रथम धर्माक्षेपमाह तवेत्यादि। हे तन्वङ्गि। तव अङ्गेषु मार्दव रूढ स्थित मिथ्यैव, यदि सत्य तव अङ्गानि मृदूनि एव, तदा अकाण्डे अकारणे मा किं रुजन्ति तापयन्ति। अत्र कामुकेन एवम् उक्तिनैपुण्येन इत्यर्थः तद्विरोधिना मार्दव-विरोधिना कर्मणा तापनरूपेण अङ्गनाया गात्रस्य मार्दवम्

सुन्दरी सा न वेत्येष विवेकः केन जायते ।
प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥
धर्म्याक्षेपोऽयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रभाह्वयम् ।
अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥
चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।
भ्रुवौ च भुग्ने न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् १३१
स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।
स्वापराधो निषिद्धोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा १३२

आक्षिप्तः प्रतिषिद्धः तस्मात् अयं धर्मस्य मार्दवरूपस्य आक्षेपात् धर्माक्षेपः ॥ १२७ । १२८ ॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति सुन्दरीत्यादि। अत्र सा सुन्दरी नायिका वर्त्तते इति वेत्ति न वा इत्येष विवेकः निश्चयज्ञानं केन कर्त्रा जायते न केनापीत्यर्थः, हि यतः तरलं चञ्चलम् इतस्ततः विलसदित्यर्थः प्रभामात्रं दृश्यते, तस्य प्रभामात्रस्य आश्रयः आधारभूता नायिका न। अत्र अत्याश्चर्यं रूपं विवक्षता नायकेन प्रभाह्वयं प्रभारूपं धर्मम् अनुज्ञाय एव स्थापयित्वैव धर्मी तदाश्रयभूता नायिका आक्षिप्ता प्रतिषिद्धा इति अयं धर्म्याक्षेपः ॥ १२९ । १३० ॥

कारणाक्षेपमुदाहरति चक्षुषी इत्यादि। तव चक्षुषी रज्येते आरक्ते भवतः, अधरः पल्लव इव स्फुरति, भ्रुवौ च भुग्नौ वक्रीकृतौ, तथापि भयकारणं नास्तीत्यर्थः, अदुष्टस्य निरपराधस्य मे भयं नास्ति। अत्र पटीयसा सुनिपुणेन प्रियेण भियः प्रधानं कारणं स्वापराधः निजकृतदोषः यत् यस्मात्

दूरे प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।
दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥१३३॥
कार्य्याक्षेपः स कार्य्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।
तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥१३४॥
न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
यदि नाऽऽसि यातव्यमलमाशङ्कयाऽत्र ते ॥१३५॥

निर्दिष्ट अत एव स प्रसिद्ध कारणाक्षेपः । अत्र न भयम् अस्तीति वचनेन भयरूपकार्य्यस्य प्रतिषेधात् अयं कार्य्याक्षेप-संगतयो सङ्करः । विभावना च स्फुटतया लक्ष्यते, विभावना विना हेतु कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति तल्लक्षणात् अतस्तयोराणा-मत सङ्कर इति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

कार्य्याक्षेपं दर्शयति दूरे इत्यादि । प्रियतम दूरे तिष्ठति इति शेषः, स अयं जलदागम वर्षासमय आगतः, यतः फुल्ला निचुला स्थलवेतसा दृष्टाश्च, तथापि न मृता च अस्मि, न वितर्के, किमिदम् असम्भाव्यमिदम् ईदृशं भाव, विरहि-ण्युर्जीविता। अत्र तस्य कारण दारुणं जलदागमम् उपन्यस्य कार्य्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् प्रतिषेधात् स प्रसिद्ध कार्य्या-क्षेपोऽयम् । अत्र सति कारणे फलस्य मरणस्य अभावकीर्त्तनात् विशेषोक्तिरपि । तदुक्तं दर्पणकारेण, सति तौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति तदनयोः सङ्कर इति बोध्यम् । १३३ ॥ १३४ ॥

अनुज्ञाक्षेपमुदाहरति नेत्यादि । तव यात्रां प्रवासगमनं मम चिरं तापाय न भविष्यति, विरहेण मम झटिति प्राणा-

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।
मरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥१३६॥
धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।
न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मास्मगाः १३७
इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्राऽनुबन्धिनः ।
प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८॥
जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त! स्वावस्था तु निवेदिता १३९

त्ययस्य अवश्यम्भावादिति भाव । यदि त्व यास्यसि तदा यातव्य याहीत्यर्थ. ते तव अत्र तद्विषये आशङ्कया अलम् । अत्र विरहवेदनया मरण सूचयन्त्या कयाचित् अनुज्ञामुखेन विदेशगमनानुमत्या एव कान्तस्य गति विदेशगमनम् आक्षिप्यते निषिध्यते. अतः सः अनुज्ञाक्षेप इत्युच्यते ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमुदाहरति धनञ्चेत्यादि । हे प्रिय ! ते विदेशगमने इति अध्याहार्य्य बहु धन सुखञ्च तथा वर्त्मनि पथि क्षेम कुशलञ्च लभ्यम्. अत्र च मे प्राणसन्देह न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य बहुधनलाभस्य च सम्भवादिति भाव. तथापि मा स्म गा मा गच्छ। अत्र प्रिययात्राया प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिन पोषकान् हेतून् आचक्षाणया कीर्त्तयन्त्या कयाचित् स्वाधीनपतिकया इति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया एव पति रुद्ध. विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एष प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

अनादराक्षेपमुदाहरति जीवितेत्यादि । हे कान्त ! मम

यसावनादराक्षेपो यदनादरवद् वचः ।
प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥१४१

इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥१४२॥

जीवितागा जीवनेच्छा यस्य तो दीर्घकालं जीवितुमिच्छामि इत्यर्थः धनाशा मम दूरेण तव विदेशगमने धनलाभो भविष्यति इत्येषा आकाङ्क्षा मम नास्तीत्यर्थः अत गच्छ वा तिष्ठ, स्वस्य अन्यथा अभिप्राय इत्ययं निवेदितो कथिता । इह रक्तया अनुरागिण्या प्रियप्रयाणं पत्युर्विदेशगमनं रुन्धत्या वारयन्त्या कयाचित् यत् यस्मात् अनादरवत् अनास्थाव्यञ्जक वचः प्रयुक्तम् अत अयं अनादराक्षेप इति ॥ १३८ ॥ १४० ॥

आशीर्वचनाक्षेपमुदाहरति गच्छेत्यादि । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ, ते तव पन्थानः शिवाः निर्विघ्नाः सन्तु, किन्तु, [illegible] भवान् गतः तत्रैव ममापि जन्म भूयात्, अयं भावः तव गमने अनन्तरमेव मम मरणं भविष्यति, मृतायाश्च अवश्यं जन्म भविता, तत् तु तव सन्निधौ भवति चेत् पुनस्त्वद्दर्शनं लप्स्य इति । अत्र आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वचनरीत्या स्वावस्था सूचयन्त्या कान्तया यत् यस्मात् कान्तस्य यात्रा विदेशगमनं निषिध्यते अतः अयम् आशीर्वचनाक्षेपः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

दि मत्यैव यात्रा ते काप्यन्या मृग्यतां त्वया ।
इमद्येव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षिणा मृत्युना ॥१४३॥
त्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।
ान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया॥१४४
न्ता चेत् गच्छ तूर्णं ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः
आर्त्तबन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥१४५॥
साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।
प्रियप्रयाणं साचिव्यं कुर्वत्यैवानुरक्तया ॥ १४६ ॥

परुषाक्षेपमुदाहरति यदीत्यादि। यदि ते तव यात्रा विदेशगमनं मत्यैव, तदा त्वया अन्या कापि प्रियतमा मृग्यताम् अन्विष्यताम्। अहं रन्ध्रापेक्षिणा छिद्रानुसन्धायिना मृत्युना अद्यैव न तु कालान्तरे, रुद्धा आक्रान्ता अस्मि, अद्यैव मम मृत्युर्भविष्यति इति भावः। इत्यत्र प्रेमनिघ्नया अनुरागवशवर्त्तिन्या कयाचित् परुषाक्षरपूर्वकं निष्ठुरवचनमुक्त्वा इत्यत्र यस्मात् कान्तस्य प्रस्थानं विदेशगमनम् आक्षिप्यते निषिध्यते अतः एष परुषाक्षेपः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

साचिव्याक्षेपमुदाहरति गन्तेत्यादि। हे कान्त! गन्ता गामी चेत् गमिष्यसि यदीत्यर्थः, भविष्यदर्थे तृन्। तूर्णं गच्छ आर्त्तानां शोकाकुलानां मन्मरणेनेति भावः, बन्धूनां मुखोद्गीर्णाः मुखोच्चरिताः प्रयाणपरिपन्थिनः विदेशयात्राप्रतिरोधिनः रवाः मन्मृत्युसूचका वर्णाः ते कर्णौ पुरा यान्ति श्रवणगोचरीभविष्यन्ति इत्यर्थः। पुरायोगे भविष्यदर्थे लट्। अत्र अनुरक्तया कयाचित् साचिव्यं सहायता तूर्णं गच्छेत्यनेनेति भावः,

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी।
निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति करोमि किम्॥१४७

यत्नाक्षेपः स, यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि।
विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात्॥१४८॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः।
प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते॥१४९॥

सोऽयं परवशाक्षेपो यत्प्रेमपरतन्त्रया।
तया निषिध्यते यात्राऽन्यार्थस्योपदर्शनात्॥१५०॥

पूर्वोक्ता यत् यस्मात् प्रियप्रयाणं प्रियस्य विदेशयात्रा प्रतिषिध्यते अतः एषः मानिन्याक्षेपः ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

यत्नाक्षेपं निरूपयति गच्छेत्यादि। त्वत्प्रियं तव अनुकूलं गच्छ इति तत् वक्तुम् इच्छामि, किन्तु मुखात् मा गा इति मत्प्रियैषिणी वाणी निर्गच्छति किं करोमि तव गृहे अवस्थानस्य मत्प्रियत्वात् इति भावः। अत्र अनिष्टवस्तुनि गच्छेति गमनविधाने कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतस्य फलस्य मा गा इति वाणीनिःसरणरूपस्य उत्पत्तेः जातत्वात् आनर्थक्योपदर्शनात् अनर्थसम्भवद्योतनात् विदेशगमनमाक्षिप्यते इति अयं यत्नाक्षेपः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

परवशाक्षेपमुदाहरति क्षणमित्यादि। हे कान्त! त्वं क्षणं व्याप्य दर्शनविघ्नाय दर्शनप्रतिबन्धकाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः दृश्याणां नेत्रलोम्नां स्पन्दनमपि असहमानात् प्रेम्णः अनुरागापरनाम्नः प्रणयात् प्रयाणं यात्रानुमतिं ब्रूहि प्रार्थय, मया तस्य प्रेम्णः एव इष्टम् इष्यते। प्रेमाधीनाया मम अनुज्ञया

महिष्ये विरहं नाथ ! देह्यदृश्याञ्जनं यथा ।
यदक्तनेत्रां कन्दर्पः प्रहर्तुं मां न पश्यति १५१॥
दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते ।
पत्युः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥१५२॥
प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वल्लभ ! ते मुखात् ।
अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा स्मास्मि किम् १५३
रोषाक्षेपोऽयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।
संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥१५४॥

अत्र प्रेम्णः अभिमतश्चेत् तव गमनं तदा गच्छेति भावः । प्रयाणानुमतिं कामयमानं पतिं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अत्र प्रेमपरतन्त्रया नायिकया अन्यार्थस्य प्रेमानुमतिग्रहण-रूपस्य उपदर्शनात् उपदेशात् यात्रा कान्तस्य विदेशगमनं निषिध्यते इति अयं स प्रसिद्धः परवशाक्षेपः ॥ १४९ ॥ १५० ॥

उपायाक्षेपमाह महिष्ये इत्यादि । हे नाथ । तव विरहे सहिष्ये, मम अदृश्याञ्जनम् अदर्शनजनकं कज्जलविशेषं देहि, किं तत इत्याह यदिति । कन्दर्पः येन कज्जलेन अक्ते लिप्ते नेत्रे यस्याः तादृशीं मां प्रहर्तुं न पश्यति, तव विरहे कन्दर्पो मां व्यथयिष्यति, यदि तस्याशङ्का न स्यात् तदा तव प्रयाणे न हानिरिति भावः । अत्र दुष्करं जीवनोपायं कामादर्शन-जनकसिद्धाञ्जनविशेषदानरूपं जीवनोपायम् उपन्यस्य तद-सम्भवात् पत्युः प्रस्थानं विदेशयात्रा उपरुध्यते प्रतिषिध्यते इति ईदृशम् उपायाक्षेपम् आहुः कवय इति शेषः । १५१॥१५२॥

रोषाक्षेपमुदाहरति प्रवृत्तैवेत्यादि । हे वल्लभ ! ते तव

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।
बुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥१५५
इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।
कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स ईदृशः ॥१५६

गच्छामि गच्छामि गच्छामि इति वाणी प्रवृत्ता उच्चरिता एव ... निर्गमणेन तव प्रयाणे दूरापास्त, तदर्थकवाणीनि मरणमपि ... भाव, अत अनुरागस्तादृशोऽपि त्वया शिथिलीकृत ... अयतेति । इदानीं मन्दप्रेम्णः शिथिलिता... गच्छतापि त्वया मम, किम् अस्ति न किमपि ... । अयतेति इ गतादित्यस्मात् भौवादिकात् निष्पन्नम् । अत्र उद्रिक्तेन अतिरिक्तेन स्नेहेन प्रेम्णा निर्यन्त्रित आक्रान्त आत्मा यस्यास्तादृश्या सख्या कुपितया कयाचित् प्रियेण आरब्धम् उद्युक्तं प्रयाणं प्रियकर्तृकविदेशगमनोद्योग इत्यर्थः यत् यस्मात् निषिध्यते अतः अयं रोषाक्षेप ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

मूर्च्छाक्षेपं निरूपयति मुग्धेत्यादि । काचित् मुग्धा कान्तस्य यात्राया विदेशगमनस्य उक्तिश्रवणात् एव न तु विदेशगमनात् मूर्च्छिता मोहं प्राप्ता, अथ बुद्ध्वा संज्ञां लब्ध्वा बुद्धेति पाठे सञ्जातचैतन्या प्रियं दृष्ट्वा वक्ति भवान् किं कथं चिरेण आगत, एतादृशं विलम्बं कृत्वा कथमागतोऽसीत्यर्थः । अत्र तत्काले गमनश्रवणकाले सम्भूता मूर्च्छा यस्याः तया कातराक्ष्या मुग्धया कान्तस्य गति. यत् आक्षिप्यते निषिध्यते स ईदृशः मूर्च्छाक्षेप. ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

घ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।
त्वद्द्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥१५७
इत्यावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।
व्यावर्त्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥१५८॥
अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।
मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥१५९॥
इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्त्तिनः ।
तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥१६०॥

अनुक्रोशाक्षेप निरूपयति नेत्यादि । तव द्विषां शत्रूणां स्त्रीभि नीलम् उत्पल न आघ्रात न कर्णे कृत मधुनि च न अर्पित सुतरा दीर्घिकासु एव विशीर्णं विशुष्कम् । अत्र राजविजया रतिर्ध्वन्यते. तेषां पराजयेन मरणात् पलायनाद्वेति भाव । अत्र उत्पले सानुक्रोशमिव सदयमिव तस्य उत्पलस्य योग्यं कर्म स्त्रीजनकर्त्तृकाघ्राणादिक व्यावर्त्त्य निषिध्य शोच्याया अवस्थाया अनुपभोगेन वापीषु विशीर्णतारूपाया उपदर्शनात् प्रदर्शनात् असौ अनुक्रोशाक्षेप । १५७ ॥ १५८ ॥

श्लिष्टाक्षेपमुदाहरति अमृतात्मनीत्यादि । अमृतस्येव आत्मा स्वभावो यस्य तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थ. अन्यत्र अमृतं जलं तदात्मके. पद्माना द्वेष्टरि पराजयकारिणि. अन्यत्र सङ्कोचकत्वात् शत्रौ तथा स्निग्धे तारके अक्षिकनीनिके यस्य तस्मिन् तव अस्मिन् मुखेन्दौ सति अपरेण इन्दुना किं न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । इत्यत्र तत्समान् तस्य मुख्येन्दोः सदृशान् गौणम् आरोपितं यत् इन्दुः मुखमित्यर्थः तद्वर्त्तिनः

धर्मो न सञ्चितः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।
न तपः सञ्चितं किञ्चिद् गतञ्च सकलं वयः॥१६१॥
इत्यसावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्जनादिव्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥
किमयं शरदम्भोदः किंवा हंसकदम्बकम् ।
रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निवर्त्यते ।
धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

तदीयान् गुणान् दर्शयित्वा मुग्ध इन्दुः आक्षिप्तः प्रतिषिद्धः, इत्येवं तथाविधः तादृशः श्लिष्टाक्षेपः. अयम् अस्य श्लेषमूलकत्वात् इति भावः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

अनुशयाक्षेपमुद्दिशति धर्म इति। कश्चित् धर्मः धनं न सञ्चितः, काचित् विद्या च न अर्जिता, किञ्चित् तपः न सञ्चितं सकलं वयश्च गतम्। अत्र यस्मात् अनुशयोत्तरं पश्चात्तापबहुलं यथा तथा गतायुषा जनेन अर्थार्जनादेः व्यावृत्तिः अभावः दर्शिता तस्मात् अयम् अनुशयाक्षेपः ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

संशयाक्षेपमुदाहरति किमित्यादि। अयं किं शारदम्भोदः, शरत्कालीनः जलापगमात् शुभ्रः मेघः, किंवा हंसानां कदम्बकः समूहः, किन्तु नूपुरसंवादि नूपुरध्वनिसदृशं रुतं श्रूयते, तस्मात् तोयदः मेघः न। अत्र अस्पृष्टा घनजातिर्येन तादृशेन हंससुलभेन केवलहंससम्बन्धिना धर्मेण तादृशरुतेन यत् यस्मात् संशयः निवर्त्यते तस्मात् अयं संशयाक्षेपः ॥१६३॥१६४॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति।
कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥१६५॥
अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्य्यते।
विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥१६६॥
न स्तूयसे नरेन्द्र! त्वं ददासीति कदाचन।
स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥१६७॥
इत्येवमादिराक्षेपः हेत्वाक्षेप इति स्मृतः।
अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम्१६८

इति आक्षेपचक्रम्।

अर्थान्तराक्षेपमुद्दिशति चित्रमिति। ते तव विक्रमं आक्रान्त विश्व येन तादृशोऽपि न शाम्यति एतत् चित्रमाश्चर्य्यम्। वा अथवा उदीर्णस्य उद्दीप्तस्य हविर्भुज अग्ने. तृप्ति कदा दृश्यते न कदापि इत्यर्थ। इह अत्र तत्सधर्मण. तस्य विक्रमस्य सधर्मण: समानधर्मस्य अर्थान्तरस्य हविर्भुक्तृप्त्यभावरूपस्य दर्शनात् प्रदर्शनात् प्रक्रान्त चित्रमिति पदेन प्रस्तुत: विस्मय: यत् निवार्य्यते, अयम् अर्थान्तराक्षेप: अर्थान्तरेण प्रस्तुतस्याक्षेपात्। अत्र राजविषयिणी रतिर्व्यन्यते ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमुद्दिशति नेत्यादि। हे नरेन्द्र! त्व ददामीति कृत्वा कदाचन न स्तूयसे, यत: अर्थिन तव धन स्वं निजस्वत्वास्पदीभूतमेव बुद्धा इति शेष. गृह्णन्ति। एतेन राज्ञोऽतीवदानशीलत्वं सूचितम्। इत्यत्र स्वमेवेति हेतुवशात् प्रस्तुतराजस्तवस्य आक्षेपात् हेत्वाक्षेप: अयम् आक्षेपस्य हेतुसाध्य-

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः॥१६९॥

लात्। अनया एव दिशा रीत्या अन्योऽपि विकल्पः आक्षेपस्य भेदः उन्नीय निरूपयितुं शक्यः धीमद्भिरिति शेषः। कारणाक्षेपे तु कारणस्यैव आक्षेपः इह तु कारणेन आक्षेप इत्यनयोर्भेद इति बोध्यम् ॥ १७७ ॥ १६८ ॥

इति उक्तरूपम् आक्षेपालङ्काराणां चक्रं समूहः।

अर्थान्तरन्यासमाह ज्ञेय इति। किञ्चन किमपि वस्तु प्रकृत प्रस्तुत्य उपन्यस्य तस्य साधने प्रमाणीकरणे समर्थस्य अन्यस्य अप्रकृतस्य वस्तुनः विषयस्य कीर्त्तनं स अर्थान्तरन्यासः ज्ञेयः। अत्र प्रस्तुत्य इति क्त्वाप्रत्ययेन प्रथमं प्रकृतस्य कीर्त्तनं तत्पश्चात्समर्थकस्य उपन्यास इति सूचितम्। कदाचित् वैपरीत्यमपि दृश्यते। भोजराजेन स विपरीतार्थान्तरन्यासोऽभिहितः। यथा, प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता। अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपीति। अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं परार्द्धस्य समर्थकमपि प्रागुपन्यस्तम्। वस्तुतस्तु प्रस्तुतस्य पूर्वोक्तस्य परोक्तस्य वा अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति निष्कर्षः। अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः कार्य्यकारणभावश्च साधर्म्येण वैधर्म्येण वा भवतीति दर्पणकारः। यथा, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते।

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।
अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्य्ययः ॥१७०॥
इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।
उदाहरणमालैषां रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥ १७१ ॥
भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्य्याचन्द्रमसावपि ।
पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥१७२॥

अर्थान्तरन्यासस्य भेदानाह विश्वव्यापीत्यादि । विश्वव्यापी सर्व्वत्र सञ्चरणशीलः विशेषस्थः एकदेशगः. श्लेषाविद्धः श्लिष्टपदान्वितः. विरोधवान् प्रकृतविरोधी. अयुक्तकारी अनुचितकार्य्यकर्त्ता युक्तात्मा औचित्ययुक्तः. युक्तायुक्तः कियदंशेन युक्तः कियता वा अयुक्तः. तथा विपर्य्ययः वैपरीत्यगुणयुक्तः । अस्य अर्थान्तरन्यासस्य प्रयोगेषु इत्येवमादयः एवम्प्रकारा भेदाः विशेषाः लक्षिताः अनुभूताः एषाम् उक्तभेदानां तादृशानाम् अन्येषाञ्च रूपस्य स्वरूपस्य व्यक्त्यै व्यक्तीकरणे वक्ष्यमाणा उदाहरणमाला निदर्श्यते ॥ १७० ॥ १७१ ॥

विश्वव्यापिनमुदाहरति भगवन्ताविति । भगवन्तौ षडैश्वर्य्यशालिनौ जगतां नेत्रे नयनस्वरूपौ सूर्य्याचन्द्रमसौ अपि का कथा अन्येषामिति अपिना सूच्यते । अस्तं गच्छत एव. पश्य । इममर्थं समर्थयति नियतिरिति । केन नियतिर्भाग्यं लङ्घ्यते अतिक्रम्यते न केनापीत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादवाक्यरूपस्य समर्थकस्य विश्वव्यापित्वं ब्रह्मादिकीटपर्य्यन्तानां सर्व्वेषामेव नियत्यधीनत्वात् इति सामान्येन पूर्व्वोक्तत्रिपादगतवाक्यस्य विशेषस्य समर्थनात् विश्वव्यापिनामायमर्थान्तरन्यासः ॥१७२॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥
उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।
ननु दाक्षिण्यसम्पन्नःसर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥
जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।
अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

विशेषस्थमुदाहरति पयोमुच इति। पयोमुच जलदा शरीरिणां परीताप हरन्त्येव। उक्तमर्थं समर्थयति नन्विति। महताम् आत्मलाभ. जन्मग्रहण परेषां दु खस्य उपशान्तये नाशाय ननु निश्चितम्। अत्र महताम् इत्युक्तेर्न साधारण-प्राणिनामिति विशेषलाभात् उत्तरवाक्यरूपेण सामान्येन पूर्ववाक्यरूपस्य विशेषस्य समर्थनात् विशेषस्थनामार्थान्तरन्यास ॥ १७३ ॥

श्लेषाविद्धमुदाहरति उत्पादयतीति। मलयमारुत लोकस्य प्रीतिम् उत्पादयति। तथाहि, दाक्षिण्यसम्पन्न दाक्षिण्येन दक्षिणदिक्सम्पर्केण मलयस्य दाक्षिणात्यत्वात् इति भाव । अन्यत्र औदार्य्येण सम्पन्न युक्त लोक सर्वस्य प्रियो भवति ननु। अत्र श्लेषमूलत्वेनैव उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यसमर्थनात् श्लेषाविद्धनामार्थान्तरन्यास. ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति जगदिति। एष निशाकर मलिनोऽपि सकलङ्कोऽपि जगत् आनन्दयति। तथाहि द्विजेश्वर· ब्राह्मणश्रेष्ठ सदोषोऽपि परान् अन्यान् अनुगृह्णाति उपदेश-दानादिना इति भाव.। अत्र निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन

मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोऽप्यलिनां ध्वनिः ।
कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥१७६॥
अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः ।
हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥१७७॥
क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम्

द्विजेश्वरानुग्रहरूपेण सामान्येन विशेषस्य समर्थनं तच्च सदोषत्वानुग्राहकरूपयोर्विरुद्धधर्मयो सामानाधिकरण्यात् विरोधयुक्तमिति विरोधवदर्थान्तरन्यासः ॥ १७५ ॥

अयुक्तकारिणमुदाहरति मध्विति। मधुपानेन कलात् मधुरात् अलिनां भ्रमराणा कण्ठात् निर्गतोऽपि ध्वनिः कामिनां कर्णस्य कटुर्भवति। तथाहि, पापम् ईदृशं दुःखदमित्यर्थः। एतेन कामित्वस्य पापत्वमुक्तम्। अत्र पापस्य दुःखकररूपसामान्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वनिरूपविशेषस्य समर्थनात् तस्य सयुक्तत्वात् अयुक्तकारिनामार्थान्तरन्यास ॥ १७६ ॥

युक्तात्मानमुदाहरति अयमिति। अय हुताशनप्रतिनिधि अग्निसदृशः अम्भोजाना पद्माना दलै. संस्तर शय्या मम अङ्ग दहति। तथाहि, दाह. दाहकता आत्मा स्वभाव. दाहकत्वरूपा प्रकृतिरित्यर्थः अग्नेरिति शेषः युज्यते, अत्र पद्मदलरूपशय्यायाः हुताशनप्रतिनिधित्वेन अङ्गदाहकत्व युक्तम् इति सामान्येन विशेषस्य समर्थनात्। युक्तात्मनामार्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति क्षिणोत्वित्यादि। शीतांशुः कामं

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसाम्प्रतम् ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय किमयं कमलाकरः ।
न हीन्दुगृह्येषूग्रेषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

[illegible] पोऽस्य,[illegible] कालिकाप्रत्यौडन युक्तमिति भाव, [illegible] कि [illegible] मा दुनोति तापयति। तथाहि, सुरभे [illegible] कमलस्य, मधो कामदुघायाश्च [illegible] सुरभिरयोगिति कोप । मलिनेन पापिना आचरित [illegible] अयुक्त ननु, अत्र उत्कृष्टस्य [illegible] अपकृष्टस्य अपकर्मकारणेन युक्तत्वम् [illegible] । सुरभेरित्यस्य श्लिष्टत्वेन च [illegible] ॥ १७८ ॥

[illegible] कुमुदानीति। कुमुदान्यपि अति-[illegible], दाहाय, दाहकानीत्यर्थ, अय कमला-[illegible] पद्मानीत्यर्थ कि का कथा पद्मेषु सूर्यगृह्यत्वात [illegible] इत्यर्थ, इन्दुगृह्येषु चन्द्रपक्षेषु उग्रेषु दाहकेषु [illegible] सूर्यगृह्य सूर्यपक्ष न हि मृदु भवेत् यस्य इन्दु-[illegible]ऽपि क्लेशावह तस्य सूर्यपक्षस्य क्लेशावहत्व किमु [illegible]मिति भाव । अत्र अयुक्तस्य कुमुदस्यापि अयुक्तकरणात् [illegible]मर्थान्तरन्यास । स च इन्दुगृह्यसूर्यगृह्यपद-[illegible] पूर्वार्द्धवाक्यरूपविशेष, समर्थित [illegible] ॥ १७९ ॥

इति उक्तरूपम् अर्थान्तरन्यासस्य चक्र समूह. ।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।
तत्र यद् भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥
धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।
गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ १८१ ॥
इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मेणैकत्र वर्त्तिना ।
प्रतीतिविषयप्राप्तिर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

व्यतिरेकमाह शब्दोपात्ते इति। द्वयोर्वस्तुनोः उपमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मप्रतिपादकशब्दप्रयोगेण बोधिते वा प्रतीते साधारणधर्मवाचकशब्दानुपादानात् व्यञ्जनया सूचिते सति तत्र तयोरित्यर्थः, षष्ठ्यर्थे सप्तमी। यत् भेदकथनं विशेषप्रतिपादनं स व्यतिरेकः कथ्यते। तथाच, उपमानोपमेययोः उत्कर्षापकर्षद्योतकवैशिष्ट्यकथनं व्यतिरेकः इत्युक्तम्। अत एवोक्तं विश्वनाथेन यथा, आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा। व्यतिरेक इति। तत्र उत्कर्षोदाहरणानि वक्ष्यमाणानि, अपकर्षोदाहरणं दर्पणकारेणोक्तम्। यथा, क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्। विरम प्रसीद सुन्दरि। यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु। अत्र उपमेयस्य यौवनस्य उपमानात् चन्द्रादचिरस्थायित्वेनापकर्षः॥ १८० ॥

तत्रैकव्यतिरेकमाह धैर्येत्यादि। धैर्यम् अनौद्धत्यम् अनतिक्रान्तवेलत्वञ्च, लावण्यं सौन्दर्यं लवणमयत्वञ्च, गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभावत्वम् अगाधत्वञ्च इत्यादिभिर्गुणैः त्वम् उदन्वतः समुद्रस्य तुल्योऽसि केवलम् ईदृशेन अतिमनोहरेण इत्यर्थः वपुषा शरीरेण ते तव भेदः उदन्वत इति शेषः। अत्र एक

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।
असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥१८३॥
उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।
कार्ष्ण्यं पिशङ्गता चोभौ यत् पृथग्दर्शिताविह॥१८४॥
त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।
अयन्तु युवयोर्भेदः स जड़ात्मा पटुर्भवान् ॥१८५॥

...तिना स्थितेन धर्मेण अतिमनोहरवपुष्मत्त्वरूपेण ... उपमेयोपमानस्थितस्य भेदस्य उपमेयोत्कर्षस्य ... प्रतीतिविषयप्राप्ते प्रतीतत्वात् ... अयम एकव्यतिरेकः, एकमात्रगतधर्मस्य एव उभयो- ... इति भावः ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमुदाहरति अभिन्नेत्यादि। अम्बुराशिः भ- वान् अपि उभौ अभिन्नवेलौ अनतिक्रान्तमर्यादौ तथा गम्भीरौ ...भाव अगाधश्च इत्यर्थः । किन्तु असौ अम्बुराशिः ...सङ्काशः सामुद्रिकजलस्य कृष्णत्वादिति भावः, त्वन्तु चामीकरद्युतिः काञ्चनवर्णः अतिसुन्दर इत्यर्थः । इह उभयोः उपमानोपमेययोः कार्ष्ण्यं पिशङ्गता च इमौ उभौ भेदकौ भेदसाधनौ गुणौ यत् पृथक् दर्शितौ, अतः अयम् उभयव्यति- रेकः उभयनिष्ठत्वादनयोर्भेदकयोरिति भावः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

...व्यतिरेकमुदाहरति त्वमित्यादि। त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ ... अवार्यवेगश्च, महासत्त्वौ सत्त्वगुणाधिकः प्रबलजल- जन्तुश्च, सतेजसौ महाप्रतापः सवाडवानलश्च इत्यर्थः, अयन्तु ... भेदः स समुद्रः जड़ात्मा जलमयस्वरूपः ...

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।
साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥
स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।
तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥
वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।
भर्तृभावाद् भुजङ्गानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥

स्वभाव. स्मरानु एट्ु सुनिपुण: अन्यत्र अतिवेगवान् । अत्र भेदकयो धर्मयो श्लेषरूपत्वात् श्लिष्टत्वात् इत्यर्थः एष सश्लेषव्यतिरेक इति न च अत्र साधारणधर्माणा श्लिष्टत्वे सश्लेषव्यतिरेक इति वाच्य तथात्वे सर्वत्रैव सश्लेषव्यतिरेकत्वप्रसङ्गात् क्वचित् शब्दश्लेषस्य क्वचिद्वा अर्थश्लेषस्य सद्भावस्य दुर्वारत्वात् इति सुधीभिर्भाव्यम् । पुनश्च अस्य भेदद्वय दर्श्यते साक्षेप' सहेतुश्च. उदाहरणे तु अनयोर्वक्ष्यमाणे इति ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

साक्षेपव्यतिरेकमुदाहरति स्थितिमानिति । मकरालय' समुद्र यत मलिन. अत स्थितिमान् अनुल्लङ्घितमर्यादः अपि. धीरोऽपि गभीरोऽपि अन्यत्र दुरवगाहस्वभावोऽपि तथा रत्नानाम् आकर उत्पत्तिस्थानमपि अन्यत्र गुणरत्नानाम् आधारोऽपि इत्यर्थः तव कक्षा साहृश्य न यात्येव न प्राप्नोति एव । अत्र उपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण साम्यप्राप्तेराक्षेपात् साक्षेपव्यतिरेकः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमाह वहन्निति । सशैलद्वीपसागरा कृत्स्नां समग्रा मही वहन्नपि शेष. अनन्त भुजङ्गानां पन्नगानाम् अथच विटानां, भुजङ्गौ विटसर्पयो. इति कोष. । भर्तृभावाद्

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।
प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९१ ॥

सामित्वात् तत्र निकृष्यते निकृष्टो भवति। अत्र भुजङ्ग-पतिलक्षणधर्मस्य तदपेक्षया उपमानभूतानन्तापकर्षहेतुत्व-कीर्तनात् सदृशव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

इत्थं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्यं निरूपयति। शब्दोपादानेति शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य उपादानेन यत् सादृश्यं तस्य व्यतिरेकः अयं पूर्वोक्तप्रकारः। प्रतीयमानं सादृश्यं यत्र तादृशोऽपि व्यतिरेकोऽस्ति अधुना स अभिधीयते इत्यन्वयः ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखमिति। तव मुखं कमलञ्च, अनयोर्द्वयोः इति भिदा भेदः, कमलं जलसंरोहि जलजं त्वन्मुखन्तु त्वदुपाश्रयं त्वदेकाधारम्। अत्र साधर्म्यस्य अप्रयोगेऽपि मुखकमलयोः साम्यं प्रसिद्धिवशात् प्रतीयते इति प्रतीयमानव्यतिरेकः ॥ १९० ॥

अभ्रूविलासमिति। मृगस्य ईक्षणं नयनम् अभ्रूविलासं भ्रूविलासरहितं तथा अस्पृष्टः मदरागो येन तादृशम् अप्राप्तमद्य-पानजनितलौहित्यमित्यर्थः, तव इदं नयनद्वयन्तु तद्गुणभूषितं भ्रूविलासयुक्तं स्पृष्टमदरागञ्च इत्यर्थः। अत्र उपमानमृगेक्षणो-पमेयनयनद्वयानां विरुद्धधर्मवत्त्वमेव दर्शितं सादृश्यं प्रतीय-मानव्यतिरेकः ॥ १९१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।
सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १८२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।
नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १८४ ॥

उक्तोदाहरणयोः फलं दर्शयति पूर्वस्मिन्निति। पूर्वस्मिन् उदाहरणे त्वन्मुखमित्यत्र भेदमात्रस्य उपमानोपमेययोर्भेदकधर्ममात्रस्य उक्तिः, न तु उत्कर्षस्य अपकर्षस्य वा, भेदश्च द्विधा विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च, अत्र तु कारणभेद एवेति बोध्यम् । अस्मिन् अव्यवहिते उदाहरणे अभ्रूविलासमित्यत्र आधिक्यस्य उपमानोपमेययोर्निकर्षोत्कर्षरूपस्य दर्शनम् अत्र तु विरुद्धधर्माध्यास एव भेदकारणमित्यवधेयम् । अन्यश्च सदृशव्यतिरेक प्रदर्श्यते उदाह्रियते ॥ १८२ ॥

सदृशव्यतिरेक शाब्दमुदाहरति त्वन्मुखमिति। तव मुखं पुण्डरीकं पद्मञ्च फुल्ले विकसिते, फुल्लत्वमेकत्र स्मितशोभितत्वम् अन्यत्र प्रकाशमात्रं, तथा सुरभिगन्धिनी, अत्र फुल्लत्वसुरभिगन्धित्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शाब्दम् । अम्भोजं भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन् तत्, ते मुखन्तु लोले नेत्रे यस्मिन् तादृशम् । अत्र असामान्यमपि भ्रमद्भ्रमरवत्त्वं लोलनेत्रत्वञ्च प्रायशः सदृशमेव न तु विरुद्धमिति सदृशव्यतिरेकोऽयं शाब्दः ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकमार्थमुदाहरति चन्द्र इति। अयम् अम्ब-

प्रतीयमानशौक्ल्यादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।
कृतः प्रतीतशुद्ध्योश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्भसोः॥१९५॥
पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।
भृङ्गनेत्रादितुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १९६ ॥
अरत्नालोकसंहार्य्यमवार्य्यं सूर्य्यरश्मिभिः ।

शशिनम् आकाशभूषणं चन्द्रं, अयं हंसः तोयस्य भूषणम्, इदं नभः आकाशं नक्षत्रमालि ताराविराजितं, पयश्च उत्फुल्लानि कुमुदानि यस्मिन् तादृशम् । नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुदं पय इति च पाठः क्वचित् दृश्यते । अत्र चन्द्रहंसयोराकाशपयसोश्च उपमानोपमेययोः सादृश्यमर्थतः प्रतीयते इति सदृशव्यतिरेक आर्थः ॥ १९४ ॥

प्रतीयमानेति । अस्मिन् चन्द्रोऽयमित्यत्र उदाहरणे प्रतीयमानं वाचकशब्दाप्रयोगात् आर्थं शौक्ल्यादिसाम्यं ययोः तादृशयोः चन्द्रहंसयोः प्रतीता प्रसिद्धा शुद्धिर्ययोस्तथाभूतयोः वियदम्भसोः आकाशजलयोः उपमानोपमेययोः भेदः कृतः दर्शित इति सादृश्यस्य शब्दानुपात्तत्वात् सदृशव्यतिरेक आर्थ इति भावः ॥ १९५ ॥

पूर्वत्रेति । पूर्वत्र पूर्वस्मिन् त्वन्मुखमित्यत्र उदाहरणे उभयत्रापि उपमानोपमेययोरुभयोरपीत्यर्थः शब्दवत् शब्दोपात्तं साम्यं भेदकं, भृङ्गनेत्रादिभ्रमदभ्रमरत्व लोलनेत्रत्वञ्च तुल्यं बिम्बानुबिम्बतया सादृश्यबोधकं, तत् तस्मात् सदृशव्यतिरेकः शाब्द इति भावः ॥ १९६ ॥

सजातिव्यतिरेकं दर्शयति अरत्नेति । यूनां यौवनप्रभव

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तम: ॥ १८७ ॥
सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तम: ।
दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १८८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।
यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना १८९

तम: मोह: अन्धकारश्च अरत्नालोकसंहार्य्यं रत्नानाम् आलोकेन असंहार्य्यं हर्त्तुमशक्यं सूर्य्यरश्मिभि: अवार्य्यम् अनाश्य तथा दृष्टि: चक्षु: ज्ञानञ्च तस्या रोध: आवरणं तत्करम्। अत्र श्लेषेण तम:पदोपात्तयोर्मोहान्धकारयोर्विरुद्धधर्मत्वकीर्त्तनेऽपि दृष्टि-रोधकत्वसाम्यात् सजातिव्यतिरेक: ॥ १८७ ॥

सजातिव्यतिरेकं घटयति सजातीति। यत् यस्मात् दृष्टि-रोधितया तुल्यम् इदं तम: मोहरूपम् अन्यै: साधारणधर्मै: रत्नालोकहार्य्यत्वादिभि: तमोजाते: अन्धकारजातित: भिन्नम् अदर्शि प्रदर्शितम्, अत: अयं सजातिव्यतिरेक: ॥ १८८ ॥

विभावनां निरूपयति प्रसिद्धेति। यत्र वैचित्र्येण प्रसिद्धस्य विख्यातस्य हेतो: कारणस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन यत् किञ्चित् कारणान्तरं वा स्वाभाविकत्वं स्वत:सिद्धत्वं विभाव्य विशेषेण अभिनिवेशेन भाव्य चिन्तनीयं सा विभावना। तथाच, प्रसिद्धं हेतुमन्तरेण फलोत्पत्तिदर्शनात् तस्य यत् किञ्चित् गूढकारणान्तरस्य वा तदनुपपत्त्या स्वाभाविकत्वस्य वा भावनावैचित्र्यं विभावनेति बोध्यम्। दर्पणकारस्तु, विभा-वना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते, इत्याह ॥ १८९ ॥

अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।
अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥
अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भ्रूरनावर्जिता नता ।
अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ! ॥ २०१ ॥
यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीबत्वाद्यन्यहेतुजम् ।
अहेतुकञ्च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

कारणान्तरविभावनामाह अपीतेति। जगत् अपीताः अकृतमधुपाना अथच क्षीबाः मत्ताः कादम्बाः हंसविशेषा यस्मिन् तत्, असंमृष्टं मार्जन्या अपरिष्कृतम् अथच अमलं निर्मलम् अम्बरम् आकाशं यस्मिन् तत्, तथा अप्रसादितं केनाप्यपरिष्कृतम् अथच शुद्धम् अम्बु जलं यस्मिन् तथाभूतम् अतएव अतिमनोहरम् आसीदित्यन्वयः। अत्र प्रसिद्धस्य क्षीबत्वकारणस्य पानस्य, अमलत्वकारणस्य मार्जनस्य, शुद्धिकारणस्य प्रसादनस्य अभावेऽपि तत्तत्फलोत्पत्तिः शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयतीति कारणान्तरविभावना ॥ २०० ॥

स्वाभाविकत्वे विभावनामाह अनञ्जितेति। हे सुन्दरि ! तव दृष्टि अनञ्जिता अञ्जनेन अननुलिप्तापि असिता श्यामला, भ्रू: अनावर्जिता अनाकृष्टापि नता वक्रीकृता, अयमधरश्च अरञ्जितोऽपि अरुणः अत्र प्रसिद्धमसितत्वकारणम् अञ्जनं वक्रताकारणमार्जनम् अरुणताकारणं रञ्जनं [तदभावेऽपि तत्तत्फलोपपत्तिः स्वाभाविकत्वमेव भावयतीति स्वाभाविकत्वविभावना ॥ २०१ ॥

उक्तयोरुदाहरणयोर्लक्षणं सङ्गमयन् विरोधं परिहरति यदिति। पूर्वोदाहरणे यदपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यमित्यर्थं

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।
अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मर ॥२०३॥
निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्त्तितः ।
उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥२०४

इति विभावनाचक्रम् ।

शीतत्वादि अन्यहेतुज शरत्कालरूपकारणान्तरजन्य, द्वितीयोदाहरणे अञ्जितत्वाद्यजन्यम् अञ्जितत्वादि अहेतुक स्वाभाविकम्। इह उदाहरणद्वये तस्य अन्यहेतुजत्वस्य अहेतुकस्य च विवक्षा वक्तुरिच्छा इत्यत अविरुद्धता विरोधाभाव । अय भाव कारणाभावे कथ कार्य्योत्पत्ति, कारणत्वस्य कार्य्याव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वनियमात् कार्य्यत्वस्य कारणाव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वनियमाच्च अत आपातत विरोधावगतावपि वक्तुरिच्छावशात् कारणान्तरस्य स्वभावरूपालौकिककारणस्य चानुसन्धानात् वैचित्र्यजनकत्वाच्च न विरोध इति सुधीभिर्विवेच्यम्॥२०२॥

पूर्वं स्वभावस्यार्थत्वमुक्तं सम्प्रति शाब्द स्वाभाविकत्वमुदाहरति वक्त्रमित्यादि। वक्त्रं मुखं निसर्गेण स्वभावेन सुरभि सुगन्धि, वपुः शरीरम् अव्याजेन अकपटेन सुन्दरं स्वभावसुन्दर न तु आहार्य्यशोभयेत्यर्थ, चन्द्रः अकारणरिपु, अहेतुकशत्रु तथा स्मर काम निर्निमित्तासुहृत् अकारणशत्रुः अत्र निसर्गादिपदे, साक्षात्प्रत्यक्षीभूत लौकिक इत्यर्थ, हेतुः निवर्त्तित, सुरभित्वादिरूप फलञ्च उक्तं, तत् तस्मात् सा प्रसिद्धा शब्दगतस्वाभाविकत्वलक्षणा विभावना इति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

इति उक्तरूप विभावनाचक्रं विभावनासमूहः ।

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।
उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते॥२०५

पिबन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।
अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुट्मलम् ॥२०६॥

इति प्रौढाङ्गनाबद्धरतिलीलस्य रागिणः ।
कस्याञ्चिदपि बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते॥२०७

समासोक्तिमाह वस्तु इति । किञ्चित् किमपि वस्तु अभिप्रेत्य सङ्कल्प्य तत्तुल्यस्य तत्सदृशस्य अन्यस्य वस्तुनः उक्तिः कथन सा संक्षेपरूपत्वात् सङ्क्षेपेण उक्तत्वात् समासोक्तिरिष्यते संक्षेपस्यैव समासत्वादिति । अयं भावः, द्वयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोः शब्देन प्रतिपादने भूयान् विस्तारः, स च न वैचित्र्यमावहतीति एकस्याप्रस्तुतस्य शब्देन प्रतिपादने व्यञ्जनया प्रस्तुतार्थस्य बोधनमतीवचमत्कारपदवीमारोहतीति सङ्क्षेपोक्तिरिति । उक्तञ्च ध्वनिकृता, वाच्योऽर्थो न तथा स्वदते प्रतीयमान स यथेति । दर्पणकारस्तु समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इत्याह ॥ २०५ ॥

समासोक्तेः कार्य्यलिङ्गविशेषणघटितत्वात् प्रथमं कार्य्यघटिता समासोक्तिमुदाहरति पिबन्नित्यादि । भ्रमरः फुल्लपङ्कजे विकसितारविन्दे यथाकाम मधु पिबन् असन्नद्धसौरभ्यम् अजातमधुगन्धम् अपि कुड्मलं चुम्बति पश्य । इत्यत्र प्रौढायाम् अङ्गनायाम् आबद्धा रतिलीला येन तादृशस्य रागिणः अनुरागवतः कामिनः कस्याञ्चित् बालायां मुग्धायाम् इच्छावृत्तिः

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।
अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥
रूढ़मूलः फलभरैः पुष्णन्ननिशमर्थिनः ।
सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया२०९
अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।
सुच्छायः स्थैर्य्यवान् दैवादेष लब्धो मया द्रुमः२१०

अभिलाषोदयः विभाव्यते ध्वन्यते इति अप्रस्तुतात् भ्रमरकार्य्यात् प्रस्तुतस्य कामुककार्य्यस्य प्रतीति ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

विशेषणघटितभेद दर्शयति विशेष्येति। विशेष्यमात्र विशेष्यपदमात्रं भिन्न श्लेषाभावात् एकमात्रबोधक यत्र सा तुल्याकारविशेषणा तुल्याकार श्लेषवशात् वाच्यव्यङ्ग्योभयधर्मबोधक विशेषण यत्र सा इत्येकविधा अस्ति, अपरा च भिन्नञ्च अभिन्नञ्च विशेषण यत्र तादृशी इति द्वितीयाऽपि अस्ति॥२०८॥

यथाक्रममुदाहरणे दर्शयति रूढ इति। रूढ प्रवृद्ध मूल शिफा मूलधनञ्च यस्य स, फलाना भरैः समूहैः बहुभिर्धनैश्च अनिशम् अर्थिनः पुष्णन् प्रतिपालयन्, तथा सान्द्रा घना छाया अनातपप्रदेश कान्तिश्च यस्य तादृश सः प्रसिद्धः अय महान् वृक्षः मया आसादित प्राप्त ॥ २०९ ॥

अनल्पेति। अनल्प, बहुलः विटपाना शाखानाम् आभोग, विस्तारः यस्य स, फलानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः विद्यते अस्य स, शोभना छाया अनातपप्रदेश कान्तिश्च यस्य स, तथा स्थैर्य्यवान् स्थैर्य्यं सारवत्त्व तद्वान् दृढप्रतिज्ञश्च। उक्तञ्च, व्यवसायादचलनं स्थैर्य्यं विघ्ने महत्यपीति। एवम्भूतः एष द्रुमः मया दैवात् लब्धः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद् वृद्धत्वेनोपवर्णितः ।
सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥२११॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।
अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥२१२॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्त्तनात् ।
समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिसूचनात् ॥२१३॥

इति समासोक्तिचक्रम् ।

उभयत्र लक्षणं सङ्गमयति उभयत्रेति । उभयत्र पद्ययोः कश्चित् पुमान् वृद्धत्वेन उपवर्णित, पूर्वत्र उदाहरणे सर्वे धर्मा साधारणा श्लेषमूलत्वात् विशेष्यपदमात्र श्लेषस्पर्शाभावात् भिन्नमिति । परत्रोदाहरणे तु द्वयम् आद्यद्वितीये विशेषणे श्लेषाभावाद् भिन्ने, तृतीयचतुर्थे श्लेषोपष्टम्भात् अभिन्ने इति भिन्नाभिन्नविशेषणत्वम् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति निवृत्तेत्यादि । निवृत्त. व्यालाना सर्पाणां खलानाञ्च संसर्ग यस्मात् स, निसर्गेण स्वभावत मधुराणां सुमिष्टजलानामाशयः आधारः अन्यत्र मधुर. मनोरम आशयो यस्य स, अयम् अम्भोनिधिः कालेन समयेन यमेन च परिशुष्यते शोष नीयते विनाश्यते च कष्ट कष्टकरमेतदित्यर्थ. । इत्यत्र पूर्वधर्मयो व्यालसंसर्गित्वलवणजलत्वयोः निवर्त्तनात् अनुपादानेन तद्वैपरीत्यधर्मयोः कीर्त्तनादित्यर्थ. समुद्रेण समानस्य पुंस: व्यापत्तिसूचनात् विनाशद्योतनात् अपूर्वा पूर्वविपरीता समासोक्तिरियमित्यन्वयः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।
सावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥२१४॥
मल्लिकामालधारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः॥२१५॥
चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

अतिशयोक्तिमाह विवक्षेति । विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य उत्कर्षस्य लोकसीमा लोकमर्य्यादा तस्या अतिवर्त्तिनी अलौकिकचमत्कारशालिनी या विवक्षा उक्तिः, अत्र स्वार्थे सन्प्रत्ययो बोद्धव्यः । असौ अलङ्कारेषु उत्तमा सर्वालङ्कारश्रेष्ठा इत्यर्थः अतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । उक्तञ्चाग्निपुराणे, लोकसीमातिवृत्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्त्तनम् । भवेदतिशयो नाम सम्भवोऽसम्भवो द्विधेति ॥ २१४ ॥

अतिशयोक्तिमुदाहरति मल्लिकेति । अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः, कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेति । मल्लिकानां माला मल्लिकामालं तस्य धारिण्यः, सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्याप्तम् आर्द्रं चन्दनं यासां ताः, तथा क्षौमं पट्टवसनं विद्यते यासां ताः परिहितश्वेतपट्टवसना इत्यर्थः, अतएव ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते । अत्र ज्योत्स्नावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् तस्याः श्वेतत्वं मल्लिकामालादिकृतनायिकाश्वेतत्वाभिन्नतया वर्णनात् समधिकत्वेन प्रतीयते, अथवा नाट्यरजन्याम् अभिसारिकाणामलक्ष्यत्वासम्भवेऽपि अलक्ष्यत्वकथनात् प्रस्तुतायाः ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वस्य सम्यगुत्कर्षः प्रतीयते ॥ २१५ ॥

उक्तोदाहरणे लक्षणं योजयति चन्द्रातपस्येति । अत्र

संशयातिशयादीनां व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्श्यते ॥२१६॥

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये ! तव ।
अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्त्तते २१७

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।
अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

अहो विशालं भूपाल ! भुवनत्रितयोदरम् ॥

...ज्योत्स्नायाः उत्कर्षवत्तया बाहुल्यं गाढत्वमुक्तम् । ...नीं संशयातिशयादीनां व्यक्तौ व्यक्तीकरणे किञ्चित् निद... ...र्श्यते इत्यन्वयः ॥ २१६ ॥

संशयातिशयोक्तिमुदाहरति स्तनयोरिति । हे प्रिये ! ... स्तनयोः विपुलयोरिति शेषः, जघनस्यापि विपुल... ...रिति शेषः, मध्ये अस्ति वा नास्ति इति सन्देहः मे मम अद्यापि अस्तीति ज्ञाने सत्यपीत्यर्थः, न निवर्त्तते । अत्र तथा-विधसंशयस्य अभावनीयत्वेऽपि तत्कल्पनात् मध्यदेशस्याति-... ध्वन्यते इति संशयमूलातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति निर्णेतुमिति । हे नित-म्बिनि ! तव मध्य निर्णेतु शक्यम् अस्ति अन्यथा पयोधरयोः स्तनयोः भरस्य स्थितिः न उपपद्येत मध्यं नास्ति चेत् कथं पयोधरौ तदुपरि वर्त्तेताम् । अत्र पयोधरयोर्निरवलम्बन-स्थित्यनुपपत्ते मध्यदेशस्य अस्तित्वनिर्णयासम्बन्धेऽपि तत्-कल्पनेन अतिक्षीणत्वनिर्णयात् निर्णयातिशयोक्तिरियम्॥२१८॥

...अतिशयोक्तिं दर्शयति अहो इति । हे ...ल ! भुवनत्रितयोदर त्रिभुवनाभोग इत्यर्थः विशालम्

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥२१८॥
अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥२२०॥

इति अतिशयोक्तिचक्रम् ।

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।
अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥२२१॥

अहो इति आश्चर्यसूचकमव्ययम्। त्रिभुवनस्य विशालत्वमत्र वर्ण्यमित्यर्थः। यद् यस्मात् अत्र त्रिभुवनोदरे मातुमशक्योऽपि ते यशोराशि माति पर्य्याप्तता गच्छति। अत्र आश्रयस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालत्वप्रतिपादनेन आश्रितस्य यशोराशेराधिक्यवर्णनात् आश्रयाधिक्यातिशयोक्तिः । २१८ ॥

अस्या अलङ्कारोत्तमत्व दर्शयति। अलङ्कारेति वागीशमहितां वाक्पतिपूजिताम् इमाम् अतिशयाह्वयाम् अतिशयाख्याम् उक्तिम् अतिशयोक्तिमित्यर्थः अलङ्कारान्तराणाम् अन्येषाम् अलङ्काराणाम् अपि एकं परायणम् परमाश्रयम् आहुः कवय इति शेषः. अस्या एव वैचित्र्यातिशयमहिम्ना सर्वेषामलङ्काराणां प्रादुर्भावादिति भाव. वैचित्र्यातिशयाभावे विद्यमानानामपि उपमादीना नालङ्कारता यथा गौरिव गवय इत्यादि। उक्तञ्च. कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात्। प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तित इति ॥ २२० ।'

अथोत्प्रेक्षां निरूपयति अन्यथेति। चेतनस्य इतरस्य अचेतनस्य वा प्रस्तुतस्य अन्यथा अन्येन प्रकारेण स्थिता वृत्तिः स्वाभाविकी वृत्तिः गुणक्रियादिव यत्र वैचित्र्येण अन्यथा अन्य-

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।
मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥२२२॥

...नेन अप्रस्तुतस्वरूपत्वेन उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते तामुत्प्रेक्षां विदुः । यतेत्वत यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणम् । यदुक्तं दर्पणकारैः । अन्यत्र प्रकारान्तरेण, सम्भावनमथोत्प्रेक्षा इति । सम्भावनं हि उत्कटकोटिक संशयः, तच्च प्रस्तुतस्य निगरणेन भवति, निगरणञ्च क्वचित् प्रस्तुतस्य अनुपादानं क्वचिदुपात्तस्यापि अध्यवसानम् । यथा, विषयस्यानुपादाने-ऽप्युपादानेऽपि सूरय । अध्यवसानमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते इति । दर्पणकारस्तु भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सेति लक्षणं कृत्वा जातिगततया चास्या विविधभेदानाह ॥ २२१ ॥

चेतनागतामुत्प्रेक्षामुदाहरति मध्येति । मध्यन्दिनार्केण मध्याह्नसूर्य्येण सन्तप्तः गजः सरसीं गाहते अवतरति । अत्रोत्प्रेक्षते मन्ये इति, मार्त्तण्डगृह्याणि सूर्य्यपक्षान् पद्मानि उद्धर्तुम् उन्मूलयितुम् उद्यत इति मन्ये सम्भावयामीत्यर्थः । अत्र सन्तप्तस्य चेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थितं सरोऽवगाहनं शत्रुपक्षोद्धरणार्थत्वेनोत्प्रेक्षितम् । मन्ये इति पदमुत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । अत्र च सन्तापकस्य प्रतीकाराक्षमेण गजेन तत्पक्षस्योद्धरणात् प्रत्यनीकालङ्कारः । तदुक्तं, प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि । तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधक इति । तदनयोः सङ्कर इति केचिदुक्तं तन्न मनोरमं तत्पक्षोद्धरणस्य सम्भावनामात्रविषयत्वेन कविनोक्तत्वेन अतात्त्विकत्वात्, यत्र तु तत्पक्षापकारस्तात्त्विकस्तत्रैव तदलङ्कार इति सुधीभिश्चिन्तनीयम् ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं बिसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।
तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२३॥
कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।
इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥२२४॥
अपाङ्ग-भागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।
स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते॥२२५॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्वितम् ॥ २२६ ॥

लक्ष्य घटयति स्नातुमिति । करिणः स्नातुं पातुं बिसानि च अत्तुं भक्षयितुं जलगाहनं कविना तस्य वैरनिष्क्रयाय इति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य वर्ण्यते । २२३ ॥

अचेतनगतामुत्प्रेक्षामुदाहरति कर्णस्येत्यादि । तव दृष्ट्या मम आयतेः दैर्घ्यस्य विरोधिनः बाधकस्य कर्णस्य इदं भूषणम् इति कर्णोत्पलं विलङ्घ्यते प्रायः निजांशुभिः ताड्यते इव. प्राय इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । अत्र अपाङ्गभागपातिन्याः आकर्णायताया दृष्टेः अंशुभिः उत्पलं स्पृश्यते वा न वा इति असन्नपि विषयचमत्कारजनकत्वेन कविना उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य वर्ण्यते । उत्प्रेक्षाद्योतकेवादिप्रयोगाभावेऽपि क्वचित् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा भवतीत्युक्तं दर्पणकारेण उदाहृतञ्च तेनैव । यथा, तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जयेति । अत्र स्तनयोरचेतनत्वेन लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा । २२४ । २२५ ।

लिम्पतीति । श्लोकार्द्धमिदम्, असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां

[illegible]भ्रान्तिरिव शुल्केह जायते ।
[illegible] तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥
[illegible] तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।
[illegible] धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

[illegible] पर्यवर्णनप्रकारणोक्तम् । तमः [illegible] निम्पतीव, नभ आकाशम् [illegible] भूयिष्ठ सम्यक् उत्प्रेक्षाया [illegible] तनस्य तमस' व्यापनरूपो [illegible] तथा तादृशस्य तमस सम्पातरूपो धर्मो नभ [illegible] इति उभयत्रैव विषयस्था- [illegible]नम् ॥ २२६ ॥

[illegible] इत्यादिपदप्रयोगे एवोत्प्रेक्षा इव प्रयोगेतूप- [illegible] केषाञ्चित् दूषयति केषाञ्चिदिति । इह लिम्पतीति [illegible] इवशब्दप्रयोगेण तिङन्तेन उपमान न इति [illegible] प्रामाणिकाना मर्यादया भाषितं वचनम् अतिक्रम्य अनादृत्य केषाञ्चित् अज्ञानामित्यर्थः. उपमाभ्रान्तिः. उपमा- [illegible] एवाचेति भ्रमः जायते इत्यन्वयः । अय भावः उप- मानस्य सिद्धत्व साध्यत्वञ्च उभयोर्भेदकम् । उपमायाम् उप- मानस्य सिद्धत्वमावश्यकम् इह तु साध्यत्वम् । तथाच तिङन्त- पदप्रतिपाद्यस्य लेपनस्य वर्षणस्य च साध्यत्वान्नात्रोपमाशङ्केति । उक्तञ्च, सिद्धमेव समानार्थमुपमान विधीयते । तिङन्तार्थन्तु साध्यत्वादुपमान न जायते इति ॥ २२७ ॥

उपमाशङ्कानिरासाय युक्तिमपि दर्शयति उपमानोपमेय- [illegible] । तुल्यधर्मस्य समानगुणादिरूपसाधारणधर्मस्य व्यपे-

.दि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।
स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भाषते २२९
कर्त्ता यदुपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।
स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥ २३० ॥

तया अनुरोधेन उपमानोपमेयत्वं भवतीति शेषः । अत्र लिम्पते, लिम्पतीति क्रियावाचकस्य पदस्य, नामत्वानुकरणात् षष्ठीति बोध्यम् । तमसश्च अमी धर्मः साधारण इत्यर्थः । कः समीक्ष्यते लक्ष्यते न कोऽपीत्यर्थः तस्मात् साधर्म्याभावाद्य नोपमाशङ्केति भाव ॥ २२८ ॥

पुनश्चापत्तिमुद्भावयन् खण्डयति यदीति । यदि लेपनमेव इष्ट साधारणधर्मतया अभिलषित तदा लिम्पति नाम अपर साधारणधर्मवान् उपमानरूपो धर्मीत्यर्थ कः न कोऽपीत्यर्थः । वैयाकरणैर्व्यापारस्यैव विशेष्यतया तिङन्तपदप्रतिपाद्यत्वेनोक्तत्वात् । तदुक्तं, फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङ, स्मृता । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणमिति । तथाच, लेपनस्यैव धर्मित्व न तु धर्मत्वमिति व्यक्तीकृतम् । लिम्पतिरित्यत्र अनुकरणे प्रथमेति बोध्यम् । ननु एकस्यैव लेपनस्य धर्मित्व धर्मत्वञ्चास्तु इत्याशङ्क्याह स एवेति । स एव लिम्पतिरेव धर्मो धर्मी चेति उन्मत्तोऽपि वातुलोऽपि न भाषते, उन्मत्तेनापि एकस्य धर्मित्व धर्मत्वं नोच्यते का कथा सुधियामिति भाव ॥ २२९ ॥

पुनरप्यापत्तिं खण्डयति कर्त्तेति । यदि कर्त्ता तिङा प्रतिपाद्यः लेपनरूपव्यापाराश्रयः उपमानं स्यात् तस्य उपमानत्वेन मन्येत, तदपि न इति शेषः, यतः असौ कर्त्ता

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।
यङ्गानीति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समो गुणः२३१
यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

क्रियापदे व्यापाररूपे न्यग्भूतः विशेषणत्वात् तिरस्कृतः, तिङर्थस्य विशेषणत्वं पूर्वमुक्तम् । न हि विशेषणमुपमानं भाति विशेषणस्य साध्यतया उपमानस्य च सिद्धतया सर्वसम्मतत्वादिति भावः । तथाहि, स्वक्रियाया लेपनरूपायाः साधने लग्न व्यापृतः असौ कर्त्ता अन्यत् कार्य्यान्तरम् अपेक्षितुं द्रष्टुं साधयितुमित्यर्थः न अलं न समर्थः । अयं भावः, परस्याधीनो यथा अन्यस्य कार्य्यं न कर्त्तुं शक्नोति तथा परस्य विशेषणतया अधीनः कर्त्ता अन्यस्य उपमानरूपविशेषणतामासु न प्रभवतीति । उक्तञ्च दीधितिकारेण, इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगादिति । अतो नात्र कर्त्तुरुपमानत्व सङ्गच्छत इति ॥ २३० ॥

तिङर्थप्राधान्यवादिनैयायिकमतानुसारिणीमपि आपत्तिं खण्डयति य इति । यो लिम्पति, तमः अमुना तुल्यम्, अत्र यदद शब्दप्रयोग उपमानोपमेयत्वसूचकः, इत्यपि शंसतः कथयत वादिनः मते इति शेषः, अङ्गानि इति कर्मपदं न न सम्बद्धं न सङ्गतम् उपमेयतम कर्त्तृकतदन्वययोग्यक्रियान्तराभावात् उपमेयाशे अनन्वयाच्चेति । ननु अङ्गकर्मकलेपनकर्त्तृ तम इत्येव शाब्दबोधे का क्षतिरिति चेत् तत्राह स इति । सः समः साधारण गुणोऽपि मृग्यः अन्वेष्टव्यः अवश्यं वाच्य इत्यर्थः तदप्रयोगे उपमाया असम्भवादिति भावः ॥२३१॥

ननु साधारणधर्माप्रयोगे लुप्तोपमापि भवतीति चेत्

न तथा लिम्पती लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्त्तृकः ।
अङ्गकर्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥२३३॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥२३४॥

इति उत्प्रेक्षाचक्रम् ।

तत्राह यथेति । ते वक्त्रम् इन्दुरिव इत्यत्र यथा कान्ति सौन्दर्य्यं साधारणधर्मतया प्रतीयते अत्र लिम्पती लेपात् अन्यत् किमपि तथा तद्वत् न प्रतीयते । तथाच, साधारण-धर्माप्रयोगेऽपि यत्र सादृश्यस्य प्रसिद्धतया साधारणधर्मस्य स्फुटत्वं तत्रैव लुप्तोपमा अत्र तु तमस. लेपनकर्त्तृत्व न तथा-त्वमिति काचिद् विप्रतिपत्तिरिति भाव ॥ २३२ ॥

उपसंहरति तदिति । तत् तस्मात् उपश्लेषण व्यापनमेव अर्थो यस्य तथाभूत ध्वान्तकर्त्तृकः तम कर्त्तृक' तथा अङ्गकर्मा अयं लिम्पति' लेपनक्रिया पुसा कविनिवन्धनवक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति इष्यताम् इष्टत्वेन गृह्यताम् । तथाच, तम-कर्त्तृकमङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाया विषय. लेपनञ्च विषयि. ततश्च प्रस्तुतस्तमोव्यापनरूपो विषय अप्रस्तुततादृशलेपन-रूपविषयित्वेन उत्प्रेक्ष्यते न तूपमानभूतेन तेन उपमीयते इति भाष्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दस्य उत्प्रेक्षाया व्यञ्जकत्वमाह मन्ये इति । मन्ये इत्यादिभिः शब्दैः उत्प्रेक्षा व्यज्यते, इवशब्दोऽपि तादृश उत्-प्रेक्षाव्यञ्जक इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥२३५॥
अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

हेतुसूक्ष्मलवाख्यानलङ्कारानुद्दिशति हेतुरिति । हेतुः सूक्ष्मः तथा लेशः लवः इत्युद्देशवाक्येनोक्ताः एते त्रयः वाचाम् उत्तमभूषणम् उत्कृष्टालङ्काराः एतेषामलङ्कारत्वमनङ्गीकुर्वतो भामहादीन् प्रति कटाक्षोक्तिरियम् । तत्र हेतू द्विविधौ कारकः ज्ञापकश्च हेतुत्वञ्च, सिषाधयिषितार्थसाधकत्वम् । उक्तञ्च, सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापकः इति द्विधा सोऽप्युपजायते । प्रवर्त्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्य्यजन्मतः । पूर्व्वं शेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेषता । कार्य्यकारणभावाद् वा स्वभावाद् वा नियामकात् । अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्या पर्य्याप्तिदर्शनात् इति । भोजराजेनाप्युक्तं, यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिञ्चान्तराविशन् । उदासीनोऽपि वा कुर्य्यात् कारकं तं प्रचक्षते । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः इति । तौ च कारकज्ञापकौ अनेकविधौ बहुप्रकारौ उदाहरणेषु ज्ञातव्यौ इति शेषः अस्मिंश्च हेत्वलङ्कारे मतान्तरोक्तस्य काव्यलिङ्गस्य कार्य्यकारणभावोक्तार्थान्तरन्यासस्य तथा अनुमानस्य अन्तर्भावात् न पृथगुक्तिरिति बोध्यम् । दर्पणकारस्तु अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहेति लक्षणमाह । स चास्मिन् मते अतिशयोक्तिरेवेति ध्येयम् ॥ २३५ ॥

कारकहेतुमुदाहरन्नाह अयमित्यादि अयम् आन्दोलिताः

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥
प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यालोपबृंहणम् ।
अलङ्कारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥
चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥
अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मारुतः ।
विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

आधूता. प्रौढा परिणता' चन्दनद्रुमस्य पल्लवा येन तादृश मलयमारुत सर्वस्य प्रीतिम् उत्पादयति। अत्र मलयमारुतस्य प्रीत्युत्पादने कारकत्वम् आन्दोलितेत्यादिविशेषणवत्तया समधिक वैचित्र्यमावहति सहृदयानामिति। अत्र प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्य वैचित्र्यजनकतया कीर्त्तनम् अलङ्कारतया उद्दिष्टं कथित तत् उपबृंहण निवृत्तावपि निषेधेऽपि सम तुल्यम्। यथा, मुग्धे! तव मुखामोदलोलुपो मधुपो भ्रमन्। कर्णिकाकमल फुल्लमपि नाभिसरत्ययमिति। अत्र अभिसरणक्रियाया निषेध ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

पूर्वं भावसाधने उदाहरण दर्शयित्वा इदानीम् अभावसाधनाय उदाहरति चन्दनेति। अय पवन चन्दनारण्यं चन्दनवनम् आधूय कम्पयित्वा, तथा मलयनिर्झरान् स्पृष्ट्वा पथिकानाम् अभावाय नाशाय उपस्थित. तादृशस्य पवनस्य विरहिणामतीव दुःसहत्वादिति भावः ॥ २३८ ॥

अभावेति। एवम्भूतः उक्तगुणसमन्वित. मारुतः विरहज्वरेण सम्भूतः यः मदनाग्निः तेन आतुरे जने अत्र पद्यार्थे

निर्वर्त्ये च विकार्य्ये च हेतुत्वं तदपेचया ।
प्राप्ये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥
हेतुर्निर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः शेषयोर्द्वयोः ।

समसो । तादृशस्य जनस्य इत्यर्थं अभावसाधनाय अलं समर्थं. अत अभावसाधको हेतुरिति भाव ॥ २३९ ॥

हेतुत्वस्य क्रियाकर्मोभयापेक्षिता, तत्र क्रियापेक्षित्वे उदाहृत सम्प्रति कर्मापेक्षित्वमाह निर्वर्त्त्ये चेति। निवर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मणि तदपेचया हेतुत्व तत्तत्कर्मापेक्षी हेतुरित्यर्थ. प्राप्ये तु कर्मणि प्राय' बाहुल्येन हेतुता क्रियापेक्षैव क्रियापेक्षो हेतुरित्यर्थ'। तत्र निर्वर्त्त्यं पूर्वमसदेव क्रियया जन्यम् अथवा पूर्व्वं सदेव क्रियया प्रकाश्यमानमिति द्विविधम्। यथा, कट करोति, पुत्र प्रसूते इत्यादि। विकार्य्यं क्रियया रूपान्तरमापाद्यमानम्। यथा, काष्ठं दहति सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादि। दहति भस्मीकरोतीति भस्मैव काष्ठस्य रूपान्तर बोध्यम्। उक्तञ्च, यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् इति। प्राप्यन्तु क्रियाव्याप्तमेव न तु विकृत्यादिगुणान्तरितम्। तदुक्त, क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद् वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते इति। केचित्तु अनीप्सितमपि कर्मेच्छन्ति। यथा, दु सभग परिहरतीत्यादि। अत्रापि क्रियापेक्षो हेतुरिति बोध्यम् ॥ २४० ॥

हेतुरिति। निर्वर्त्तनीयस्य कर्मणः हेतुः दर्शितः अथ-

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥
उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः संफुल्लपङ्कजाः।
चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥
मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम्।
बाला भ्रूभङ्गजिह्माक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

मान्दोलितेत्याद्युदाहरणे इति शेषः। शेषयोः उक्तावशिष्टयोः द्वयोः विकार्य्यप्राप्ययोरित्यर्थः उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा दर्शयित्वा ज्ञापको हेतुः वर्णयिष्यते। प्रतिज्ञेयं शिष्याणामुत्कण्ठावारणायेति बोध्यम् ॥ २४१ ॥

विकार्य्यहेतुं दर्शयति उत्प्रवालानीति। अरण्यानि उत्प्रवालानि उद्गतपल्लवानि, वाप्यः दीर्घिकाः सफुल्लानि पङ्कजानि यासु ताः तथा चन्द्रः पूर्णश्च, अतः कामेन पान्थदृष्टेः पथिकनयनस्य विषं कृतम् उक्तानामेव त्रयाणामतीवोद्दीपकतया सन्तापकत्वादिति भावः। अत्र उक्तत्रयं विषं कृतं विषीभावरूपं विकारमापादितमिति आरोपरूपवैचित्र्यस्यैव हेत्वलङ्कारत्वम् अन्यविधे सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ विकारस्य सत्यतया वैचित्र्याभावान्नालङ्कारतेति बोध्यम् ॥ २४२ ॥

प्राप्यहेतुं दर्शयति मानयोग्यामिति। बाला मुग्धा काचित् भ्रुवोर्भङ्गेन जिह्मे अक्षिणी यस्याः सा, तथा स्फुरितः कम्पितः अधरो यस्यास्तादृशी सती मानयोग्यां मानाभ्यासम् अभ्यासः खुरली योग्येत्यमरमाला। करोमीत्यभिप्रेत्येति शेषः, प्रियस्य स्थाने सकाशे स्थितां सखीं पश्यति निरीक्षते। अत्र सखीमिति प्राप्यकर्मापेक्षी बालायास्तादृशसकोपनिरीक्षणे हेतुरिति बोध्यम् ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥
अवध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।
देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि ! कामातुरं मनः २४५
इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।
अभावहेतवः केचिद् व्याक्रियन्ते मनोहराः॥२४६॥

ज्ञापकहेतुमुदाहरति गत इति। अर्कः अस्तं गत, इन्दुः भाति, पक्षिणः वासाय वासस्थानाय यान्ति गमनार्थ-योगे कर्मणि चतुर्थी। इति उक्तरूपम् इदं गतोऽस्तमर्क इत्यादिकं कालावस्थायाः कालविशेषस्य सन्ध्याया इत्यर्थः निवेदने ज्ञापने साधु एव वैचित्र्यजनकत्वात् उत्कृष्टोपाय इत्यर्थः, अर्कस्यास्तमितत्वादि ज्ञापको हेतुः, ज्ञाप्या च सन्ध्या अत्र तु ज्ञाप्यस्य अशब्दत्वात् प्रतीयमानत्वम्। सन्ध्या वर्त्तते इत्यादौ तु नालङ्कारता वैचित्र्याभावादिति बोध्यम् ॥ २४४ ॥

ज्ञाप्यस्य शब्दत्वे उदाहरति अवध्यैरिति। हे सखि! ते तव कामातुरं विरहाकुलं मनः इन्दुपादानां चन्द्रकिरणा-नाम् अवध्यैः अनाश्यैः, तथा चन्दनाम्भसां चन्दनाक्तजलानाम् असाध्यैः अप्रतिकार्य्यैः देहस्य उष्मभिः सन्तापैः सुबोधं सुखेन ज्ञेयम्। अत्र कामातुरं मनोरूपं ज्ञाप्यं शब्दं देहतापाश्च ज्ञापकाः। अत्र च वैचित्र्यविशेषवत्त्वा एवास्यालङ्कारस्य विषय इति ॥ २४५ ॥

इतीति। इति एवंरूपाः ज्ञापकहेतवः रम्याः सहृदय-चमत्कारकाः प्रयोगेषु कवीनां निबन्धेषु लक्ष्याः ज्ञातव्याः,

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।
अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम्॥२४७॥
गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।
गतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः॥२४८॥

अभावरूपाः मनोहरा केचित् हेतवश्च व्याक्रियन्ते उच्यन्ते ॥ २४६ ॥

अभावरूपाश्च हेतवश्चतुर्विधाः, प्रागभाव ध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव अत्यन्ताभावश्चेति मनसि कृत्वा क्रमेण उदाहरिष्यन् प्रथमं प्रागभावमाह अनभ्यासेनेति। विद्यानाम् अनभ्यासेन अशिक्षया, धीमतां साधूनाम् असंसर्गेण तथा अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अनिग्रहेण असंयमेन हेतुना नृणां व्यसनं स्त्रीपानद्यूताद्यष्टादशविधं दुष्प्रवृत्तिरिति यावत् जायते। उक्तञ्च मनुना व्यसनप्रस्तावे, मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति। अत एव विद्याभ्यासाद्यभावे व्यसनोत्पत्तिरिति विद्याभ्यासादीनां व्यसनं प्रति प्रागभावरूपहेतुत्वम् ॥ २४७ ॥

प्रध्वंसमुदाहरति गत इति। कामकथया उन्मादः उन्मत्तता गतः, यौवनज्वरः गलितः, मोहः अज्ञानं गतः, तृष्णा वासना च्युता, अत एव पुण्याश्रमे सन्न्यासाश्रमे मनः कृतम् अर्पितम्। अत्र कामकथादीनां ध्वंसरूपस्य अभावस्य पुण्याश्रमगमने हेतुत्वम् ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।
मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् २४९

अत्यन्तमसदार्य्याणामनालोचितचेष्टितम् ।
अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्व्वसम्पदः ॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः॥२५१

अन्योन्याभावमुदाहरति वनानीति। अमूनि वनानि, गृहाणि न, एता नद्य, योषितः न इमे मृगा, दायादाः न, तत् तस्मात् मे मम मानस नन्दति, गृहाश्रमात् वानप्रस्थाश्रम गतस्योक्तिरियम्। अत्र वनगृहादीनाम् अन्योन्यभेदेन मानस-नन्दने अन्योन्याभावरूपहेतुत्वम् ॥ २४९ ॥

अत्यन्ताभावमुदाहरति अत्यन्तमिति। आर्य्याणां साधूनाम अनालोचितचेष्टितम् अविमृष्यकारित्वम् अत्यन्तम् असत् अविद्यमान नास्तीत्यर्थः, अतस्तेषा सर्व्वसम्पदः सतत विवर्द्धन्ते। अत्र अविमृष्यकारिताया अत्यन्ताभाव सर्व्वसम्पद्वृद्धौ हेतुरिति ॥ २५० ॥

सम्प्रति अभावाभावरूप हेतु दर्शयति उद्यानेति। उद्यानसहकाराणाम् उपवनचूताना मञ्जरी न अनुद्भिन्ना अपितु उद्भिन्ना, अतः पथिकनारीणा प्रोषितभर्त्तृकाणां सतिलः सलिलाञ्जलि देय, चूतमञ्जर्य्युद्भेदेन वसन्तोदयात् तस्य च मदनोद्दीपकत्वात् तासां मरणमुपस्थितमिति ध्वन्यते। अत्र मञ्जरीणाम् अनुद्भेदाभावस्य अभावरूपो हेतुरिति अभावाभावस्य हेतुत्वम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।
भावाभावस्वरूपस्य कार्य्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥
दूरकार्य्यस्तत्सहजः कार्य्यानन्तरजस्तथा ।
अयुक्तयुक्तकार्य्यौ चेत्यसंख्याश्चित्रहेतवः ॥ २५३ ॥
तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।
अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

अभावहेतुमुपसंहरति प्रागिति । इह उदाहरणेषु इत्यर्थः । भावाभावस्वरूपस्य भावरूपस्य अभावरूपस्य च कार्य्यस्य उत्पादनं प्रति प्रागभावादिरूपस्य वस्तुनः विषयस्य हेतुत्वं दर्शितमिति शेषः ॥ २५२ ॥

अधुना चित्राख्यहेतुभेदान् निर्दिशति दूरकार्य्य इति । दूरे कार्य्यं यस्य सः, तत्सहजः तेन कार्य्येण सह जातः, कार्य्यान्तरजः कार्य्यान्तरे जातः, अयुक्तकार्य्यः अयुक्तम् अनुचितं कार्य्यं यस्य सः, तथा युक्तकार्य्यः युक्तम् उचितं कार्य्यं यस्य सः, इति एवम्प्रकाराः असंख्याः संख्यातीताः बहुविधा इत्यर्थः चित्रहेतवः चित्राख्याः हेतवः । उक्तञ्च भोजराजेन, क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकस्तथा । अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते इति ॥ २५३ ॥

तेऽमीति । ते पूर्व्वोक्ता अमी चित्रहेतवः गौणी या वृत्तिः सादृश्यनिबन्धना लक्षणा सैव व्यपाश्रयः अवलम्बनं येषां तादृशाः तादृशलक्षणावृत्तिनिबन्धनाः प्रयोगाणां निबन्धानां मार्गेषु रीतिषु अत्यन्तसुन्दराः अतिमनोहराः दृष्टाः, यथा तेषामुदाहृतयः उदाहरणानि वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।
मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥
आविर्भवति नारीणां वयः पर्य्यस्तशैशवम् ।
सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥
पश्चात् पर्य्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥

दूरकार्य्यमुदाहरति त्वदपाङ्गाह्वयमिति । हे अङ्गने ! कामिनि ! यत् तत् प्रसिद्धं जैत्रं जयसाधनं तव अपाङ्गाह्वयम् अपाङ्गरूपम् अनङ्गस्य कामस्य अस्त्रम् अन्यतः अन्यस्मिन् जने मुक्तं पातितं त्वयेति शेषः तेन अस्त्रेण स लक्ष्यभूतः जनः तथा अहमपि अलक्ष्यभूत इत्यर्थः मनसि क्षतः विद्धः । अत्र अस्त्रस्य लक्ष्यवेधरूपं कार्य्यं सन्निहितम् अलक्ष्यवेधरूपन्तु दूरवर्त्ति, इति हेतोरस्त्रस्य दूरकार्य्यत्वं तस्य चासम्भवाच्चित्रमिति ॥ २५५ ॥

तत्सहजमुदाहरति आविर्भवतीति । नारीणां पर्य्यस्तं निराकृतं शैशवं येन तादृशं वयः यौवनमित्यर्थः पुंसां विविधैः अङ्गजेन कामेन यः उन्मादः तस्य विभ्रमैः सहैव आविर्भवति । अत्र नारीणां यौवनरूपस्य हेतोस्तत्कार्य्यभूतपुरुषविभ्रमैः सहाविर्भावात् तत्सहजत्वं तच्च कार्य्यकारणयोर्यौगपद्येन वैचित्र्यातिशयप्रवचनात् चित्रम् ॥ २५६ ॥

कार्य्यानन्तरजमुदाहरति पश्चादिति । हरिणाक्षीणां रागसागरः प्रेमानुरागसमुद्रः प्रागेव उदीर्णः उच्छलितः स्फीत इत्यर्थः, पश्चात् किरणान् पर्य्यस्य उत्क्षिप्य चन्द्रमण्डलम्

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुड्मलीकुरुते कुतः।
देव! त्वच्चरणद्वन्द्वरागबालातपः स्पृशन्॥ २५८॥
पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः॥ २५९॥
इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी।

इति हेतुचक्रम्।

उदीर्णम् उदितम्। अत्र चन्द्रोदयस्य रागोद्दीपकत्वात् कारणस्य तत्कार्य्यस्य च रागस्य पश्चाज्जातत्वेन कार्य्यानन्तरजत्वं तच्च कार्य्यकारणयोरग्रपश्चाद्भावप्रतिपादनेन समधिकं वैचित्र्यमावहतीति चित्रम्॥ २५७॥

अयुक्तकार्य्यमुदाहरति राज्ञामिति। हे देव! तव चरणद्वन्द्वमेव रविः तस्य बालातपः नवोदितार्कमयूखः अत्र चरणरागे बालातपत्वारोपात् अतिशयोक्तिरूपालङ्कारो व्यज्यते। राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि तानि स्पृशन् कुतः कुड्मलीकुरुते मुकुलीकरोतीत्यर्थः बालातपस्पर्शात् अरविन्दानां विकास एव भवति न तु सङ्कोचः, अत्र कारणस्य तस्य तत्सङ्कोचरूपकार्य्यमयुक्तमिति अयुक्तकार्य्यत्वं तच्च राजविषयकरतिभावस्य सातिशयचमत्कारविषयत्वात् अतिमनोरममिति चित्रम्। २५८।

युक्तकार्य्यमुदाहरति पाणिपद्मानीति। कुन्दनिर्मलाः कुन्दपुष्पधवलाः तव पादनखरूपचन्द्राणाम् अर्चिषः भूपानां पाणिरूपाणि पद्मानि सङ्कोचयितुम् ईशते प्रभवन्ति। अत्र चन्द्रकिरणरूपकारणस्य पद्मनिमीलनकार्य्यं युक्तं तच्च राजविषयिणो रतिभावस्य व्यञ्जकतया सातिशयां चमत्कृतिपदवीमारोहतीति चित्रम्॥ २५९॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः
॥२६०॥

कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।
अवेक्ष्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥२६१
पद्मसम्मीलनादत्र सूचितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीड़ितम् ॥२६२॥

हेतुमुपसंहरति इतीति। हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानाम् इति पूर्वोक्तप्रकारा गतिः दर्शिता। अनयैव रीत्या अन्येऽपि प्रभेदाः ज्ञातव्या इति भावः।

इति हेतुचक्रम्।

अथ सूक्ष्मं निरूपयति इङ्गितेति। अभिप्रायप्रकाशकचेष्टाविशेषः इङ्गितं इङ्गतो भाव इति विग्रहः। आकारः आस्यादिगतव्यञ्जकमुखरागादि, स्यादाकारोऽङ्गवैकृतमिति वोपालितः। एताभ्यां लक्ष्यः अनुमेयः अर्थः विषयः सौक्ष्म्यात् दुर्लक्ष्यत्वात् सूक्ष्म इति स्मृतः। प्रकाशकारस्तु, कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते। धर्मेण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते॥ इत्याह। सलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते इति दर्पणकारः ॥ २६० ॥

इङ्गितलक्ष्यं सूक्ष्ममुदाहरति कदेत्यादि। कदा कस्मिन् समये नौ आवयोः सङ्गमो भावी इति आकीर्णे जनबहुले स्थाने वक्तुमक्षमं कान्तम् अवेक्ष्य अबला कामिनी लीलापद्मं क्रीडाकमलं न्यमीलयत् समकोचयत्। अत्र अङ्गजपीडित

सदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।
उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६
इत्यनुद्भिन्नरूपत्वात् रत्युत्सवमनोरथः ।
अनुल्लङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६

इति सूक्ष्मम्

कामार्त्तं प्रियम् आश्वासयितुम् इच्छन्त्या अनया दाति
पद्मस्य मीलनात् निशि रात्रौ सङ्गमो भावीति शेष सूचि
पद्मनिमीलनमिह इङ्गितं निशि प्रियसङ्गमरूपसूक्ष्मोऽर्थ
दोध्यम्. अस्य च सहृदयचमत्कारितया अलङ्कारत्वम
मत्यम् ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्य सूक्ष्म दर्शयति सदर्पितदृश इति ।
गोष्ठ्या सङ्गीतसमाजे मयि अर्पिते दृशौ यया तादृश्या त
मुखाम्बुजे उद्दामः अतिप्रवृद्ध य रागः रमणाभिलाष
तरला विकस्वरा कापि अनिर्वचनीया छाया कान्तिः अव
अत्र मुखच्छायावैलक्षण्येन नायिकाया रत्युत्सवाभिला
लक्षितत्वात् सूक्ष्मत्वम् ॥ २६३ ॥

नन्वत्र तादृशमनोरथस्य सुव्यक्तत्वेन कथं तर्हि सूक्ष्म
मित्याशङ्क्याह इतीति । अत्र रत्युत्सवमनोरथः अनुद्भिन्न
त्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतया प्रतीयमानत्वाभा
सूक्ष्मत्वम् अनुल्लङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव व्यवस्थित वर्णित स
त्यन्वयः । तथाच तादृशी मुखच्छाया अवश्यमेव रत्युत्सव

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।
उदाहरणमेवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥२६६॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।

पिता कार्यविधि इममर्थं लक्षयितुं शक्नोतीति सूक्ष्मालङ्कार-
स्याकारा इति बोध्यम ॥ २६४ ॥

इदानीमुद्दिष्टानामप्रात्नवाधरपर्य्याय लेश निरूपयति
लेश इति । लेशेन किञ्चिन्मात्रतया निर्भिन्नस्य प्रकटितस्य
वस्तुन यत् रूप तस्य निगूहन गोपन लेश, उदाहरणम् एव
अस्य अलङ्कारस्य रूप स्वरूपम आविर्भविष्यति प्रकाशिष्यते ।
इममेव व्याजोक्ति वदन्ति केचित् । यथा, व्याजोक्तिश्छद्मनो-
द्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम इति । अपह्नुतौ लेशनिर्भिन्नवस्तुन
नापह्नव, इह तु तथ्यनयोर्भेद ॥ २६५ ॥

अनिष्टसम्भावनाया लेशमुदाहरति राजकन्येति । रोमोद्-
भेदेन रोमहर्षेण, राजकन्याया दर्शनजनितेनेति भाव । मा
राजकन्यायाम् अनुरक्तम् अभिलाषुक रक्षका राजान्तःपुर-
रक्षिण अवगच्छेयु, सम्भावनाया विधिलिङ् । आ ज्ञातम्,
आ इति सम्भ्रमद्योतकमव्ययम् । ज्ञात विदित निगूहनप्रकारो
ज्ञायत इत्यर्थ । ज्ञातमिति वर्तमाने क्तप्रत्ययः। अहो वनं
शीत अनिल यत्र तत्, शीतानिलस्पर्शेन रोमाञ्चोदय इति
भाव । अत्र रोमोद्भेदस्य शीतानिलजत्वेन अनुरागनिगूहनं
वैचित्र्यमावहतीति अस्यालङ्कारत्वम् ॥ २६६ ॥

लज्जाया लेशमुदाहरति आनन्दाश्रु इति । कन्यका दृष्ट्वैव

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन दूषितम्॥ २६७॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम्॥ २६८॥

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि॥ २६९॥

मे मम कथम् आनन्दाश्रु प्रवृत्तम् अत्र कान्यादर्शनेन अनुरागो-दयात् आनन्दाश्रुप्रवृत्तिर्लज्जाकरीति भाव। अत्र निगूहन-प्रकारमाह अक्षीति। वातोद्धूतेन पवनचालितेन पुष्परजसा कुसुमपरागेण मे अक्षि दूषितम्। अत्र आनन्दाश्रुणोऽक्षि-दूषणजत्वप्रतिपादनेन अनुराग सहृत इति॥ २६७।

अस्यालङ्कारत्व प्रतिपादयन्नाह इतीति। इत्येवमादिस्थाने एवमाद्युदाहरणे अयम् अलङ्कार अतिशोभते सहृदयचमत्-कारितया समुल्लसति। एके पण्डिता लेश लेशत छलेन कृता निन्दा वा स्तुति व्याजस्तुतिमित्यर्थ विदु। तदुक्त. दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य च। स लेश स्यात् ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यत इति। अनेनैव व्याजस्तुत्यल-ङ्कारोऽभिहित इति भाव॥ २६८॥

स्तुतिव्याजेन निन्दामाह युवेति। एष राजा युवा गुणवान् तथा ऊर्जित. विक्रान्त. अत ते तव योग्य पति। यस्य मन कामोत्सवादपि रणोत्सवे सक्तम्। स्वयंवरा कन्या प्रति तत्सख्या उक्तिरियम्। अत्र द्वितीयार्द्धे महावीरत्वेन स्तुति-र्बोधितापि कामोत्सवे अनासक्तत्वप्रतिपादनव्याजेन तव सम्भोगसुखं दुर्लभम् अतो नाय वरणीय इति द्योतयतीति स्तुत्या निन्दावगमात् व्याजस्तुतिः॥ २६९॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविक्षोर्निरन्तरम् ॥२७०॥
चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ! ।
आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥२७१॥
दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।
मानं सखीजनोद्दिष्टं कर्त्तुं रागादशक्तया ॥२७२॥

इति लेशचक्रम् ।

[illegible] सङ्गमयति वीर्य्येति। अस्मिन् उदाहरणे निरन्तरं भोगान् रतोत्सवान् निर्विविक्षो भोक्तुमिच्छोः, निर्वेशो भृतिभोगयोरिति कोषः। कन्यायाः भावस्य वरणाभिप्रायस्य निवृत्तये वीर्य्योत्कर्षस्य वीर्य्यातिशयस्य स्तुतिः निन्दा कल्पते, निन्दारूपेणैव पर्य्यवस्यतीत्यर्थः ॥ २७० ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमाह चपल इति। हे सखि। असौ जनः चपलः अस्थिरः, निर्दयः परपीडानभिज्ञतया दयारहितः, येन आगःप्रमार्जनार्थं अपराधक्षालनाय चाटवः प्रियवादाः शिक्षिताः, अतस्तेन युष्माभिरुपदिष्टेन मानेन किम्। प्रेयसि मानो गौरवजनकत्वेन विधेय इत्युपदिशन्तीं सखीं प्रति कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति। रागात् प्रियानुरागाधिक्यात् सखीजनेन उद्दिष्टम् उपदिष्टं मानं कर्त्तुम् अशक्तया नायिकया चाटुकारितारूपः कोऽपि स्त्रीजनहृद्यः गुणः दोष इव आभासते इति तथोक्तः दर्शितः दोषरूपेण कथितः इत्यर्थः। अत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते इति व्याजस्तुतिः ॥ २७२ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।
यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि ॥२७३॥
ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि ! स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।
स्नातुमम्भः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥२७४॥
प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेशलम् ।
ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत्त्रयम् ॥२७५॥

क्रमालङ्कारं निरूपयति उद्दिष्टानामिति। उद्दिष्टानाम् उक्तानां पदार्थानां यथाक्रमम् अनु पश्चात् उद्देशः पश्चादुक्तपदार्थैः सङ्गतिः यथासङ्ख्यम् इति, सङ्ख्यानमिति क्रम इत्यपि प्रोक्तं, यथासङ्ख्यं सङ्ख्यानं क्रम इति पर्य्यायशब्दा इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

क्रममुदाहरति ध्रुवमिति। हे तन्वि! स्नातुम् अम्भः जलं प्रविष्टायाः ते तव स्मितेक्षणमुखद्युतिः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ध्रुवं निश्चितं चोरिता अपहृता कियद्भिरिति शेषः। तदपहरणे नायिकायां तदसत्त्वेन चारुत्वापायादिति भावः। तव स्मितद्युतिः कुमुदेन, ईक्षणद्युतिः उत्पलेन, मुखद्युतिः पङ्कजेनेति यथाक्रममुक्तपदार्थानां यथाक्रमं पश्चादुक्तपदार्थैः समन्वयचारुत्वातिशयमापादयतीति अस्यालङ्कारत्वम्। २७४।

सम्प्रति प्रेयोरसवदूर्ज्जस्विनामकमलङ्कारत्रितयं निरूपयति प्रेय इति। प्रियतरं भावाभिव्यक्तया अतिप्रीतिकरम् आख्यानं प्रेयः अतिप्रियत्वादन्वर्थसंज्ञेयम्। तथा रसपेशलं रसेन रत्यादिस्थायिभावरूपेण पेशलं सहृदयानन्दजननं रसवत्। भावरसपदार्थौ विभ्रमादिनोक्तौ। यथा, शृङ्गारादि प्रधानानि

अद्य या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

देवादिविषया रतिः। उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥ विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। रसतां नीतः स्थायी भावः सचेतसामिति। अनयोर्विस्तारस्तु ग्रन्थगौरवभिया न लिखितः, विस्तारदर्शनार्थिभिस्तत्तद्ग्रन्थेषु अनुसन्धेय इति। तथा रूढः अभिव्यक्तः अहङ्कारः गर्वो यत्र तथोक्तम् आख्यानं गर्वप्रधानमाख्यानम् ऊर्जस्वि, ऊर्जो बलं तदस्यास्तीति योगबलात् अहङ्कारस्य च ऊर्जोधर्मत्वात् तथा व्यपदेश इति। तेषाम् उक्तानां प्रेयःप्रभृतीनाम् अलङ्काराणां त्रयं युक्तः समुचितः उत्कर्षो यस्मिन् तादृशम् अतएषामलङ्कारत्वकीर्त्तनं न दोषावहमिति भावः। उल्लिखितेषु भावेषु च देवादिविषयकरतिभावस्यैव प्रेयोनामालङ्कारव्यपदेशः, अन्येषां भावानां रसाभासभावाभासभावशान्तिभावोदयभावशबलतानाञ्च रस्यमानपदार्थत्वेन रसवदलङ्कारत्वम्। उक्तञ्च विश्वनाथेन, रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ। सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसा इति। पूर्वोक्तभावस्य तु ऊर्जस्विनामालङ्कारत्वमिति विशेषः। ध्वनिकारादयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्यत्वम् अङ्गस्य तु अलङ्कारत्वमाहुः। यथा, प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मति॥ विश्वनाथस्तु, रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा। गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा। रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात्। भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यका इत्याह॥ २७५॥

प्रेय उदाहरति अद्येति। गोविन्द। अद्य त्वयि गृहा-

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥२०६॥
इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।
भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २०७॥
सोमः सूर्यो मरुद्भूमिर्व्योम होतानलो जलम् ।
इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव! के वयम् २०८

गते त्वयि या प्रीतिः जाता, कालेन समयान्तरेण तवैव नान्यस्य कस्यचित् साधोरित्येवशब्देन लभ्यते। पुनरागमनात् सा प्रीतिः भवेत् भविष्यतीत्यर्थः । अत्र भगवद्विषयरतिस्थायिभावो वाक्यभङ्ग्या प्रकाशमाना सातिशयचमत्कृतिसाधकत्वेति प्रेयोऽलङ्कारः ॥ २०६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति इतीति। विदुर इति युक्तम् आह, यतस्तस्य अन्येन अन्यस्मात् आगन्तुकात् नादृशी धृतिः सन्तोषः न भवेदिति शेषः, ततः भक्तिमात्रेण न तु केनाप्यन्येनोपचारेण समाराध्य हरिं तस्य सुप्रीतश्च अभवत् इति वाक्यशेषः । उद्योगपर्वोक्तश्लोकश्चास्य प्रतिरूपो यथा, या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष ! तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनामिति ॥ २०७ ॥

पूर्वं वक्तृबोद्धव्ययोः प्रीतावुदाहृतम् इदानीं केवलं वक्तुः प्रीतावुदाहरति सोम इत्यादि। हे देव ! सोमः चन्द्रः सूर्यः, मरुत् वायुः, भूमिः, व्योम आकाशः, होता यजमानः, अनलः अग्निः, तथा जलम् इति ते रूपाणि अष्टौ मूर्त्तीः अतिक्रम्य अतीत्य स्थितं परमात्मस्वरूपं त्वां द्रष्टुं वयं के ? न वयं योग्या इत्यर्थः, तथापि यद् दृष्टोऽसि स केवलं भक्तानुग्रह एवेति। देवे महेश्वरे साक्षात्कृते तपसा प्रत्यक्षगोचरीकृते सति राज-

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः ।
प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥
मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।
सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥२८०॥

तत्र राजवर्मणो राज्ञ इति क्तरूप यत् प्रीतिप्रकाशन तदेव प्रेय इति परिगम्यताम्, अत्रापि भगवद्विषयकरति-भावस्य प्रियाख्यानस्य सत्त्वादिति ॥ २७८ ॥ २७९ ॥

अथ रसवदलङ्कारं दर्शयन् रसानाञ्च शृङ्गारादीनां प्राय प्राधान्यबलेन च प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति मृतेति । मृता इति निश्चित्य इत्यध्याहार्य्ये प्रेत्य परलोके यया सह सङ्गन्तुं सङ्गमं कर्त्तुं मे मरणं मतम् इष्टं मरणाव-धारणं कृतमित्यर्थः, सैषा सा तन्वी अत्रैव जन्मनि मरण विनैवेत्यर्थः अद्य मया लब्धा प्राप्ता । मृता मदालसा नागानां प्रसादेन पुनः प्रत्युज्जीविता प्राप्य तत्पत्युः कुवलयाश्वस्योक्ति-रियम् । सैषा तन्वीत्यत्र सैवावन्तीति पाठोऽपि दृश्यते । तत्रार्थे आवन्ती अवन्तिदेशभवा वासवदत्तेत्यर्थः, तस्याश्च दाह-प्रवादेन मरणनिश्चयात् दुःखितस्य वत्सराजस्य पुनस्तां प्राप्या-नन्दोक्तिरियम् । अत्र सम्भोगशृङ्गाररसः । तल्लक्षणन्तूक्तं विश्व-नाथेन । यथा, दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृत इति । अयञ्च विप्र-लम्भानन्तर्य्यात् परां पुष्टिं नीतः । उक्तञ्च विश्वनाथेन, न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते । इति । विप्रलम्भश्च तेनैवोक्तः । यथा, यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसाविति ॥२८०॥

प्राक्प्रीतिर्दर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।
रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद् वचः ॥ २८१ ॥
निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणं॥२८२॥
इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।
भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्यं तद्रसवद् वचः ॥२८३॥

नन्वत्रापि नायिकाविषयकरतिभावो व्यज्यते तत् प्रेयोऽलङ्कार एव कथमत्र न स्यादित्याशङ्क्याह प्रागिति । प्राक् पूर्वोक्तयोरुदाहरणयो प्रीति भगवद्विषयकरतिव्यञ्जिका एव न तु विभावादिपरिपुष्टा दर्शिता । उक्तञ्च, मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदन वच । असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यत इति । इह तु सा रति कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थ । उक्तञ्च, रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनस. प्रवणायितमिति । रूपाणा विभावानुभावव्यभिचारिणां बाहुल्य विस्तारः तस्य योगेन शृङ्गारतां गता. तस्मात् इद मृतेत्युक्त वच. रसवत् रसवदलङ्कारेण अलङ्कृतमित्यर्थ. ॥ २८१ ॥

रौद्रमनुदाहरति निगृह्येति । येन मम अग्रत मामनादृत्य इत्यर्थ कृष्णा द्रौपदी केशेषु अवच्छेदे सप्तमी । आकृष्टा. सः अयं पाप दु शासनः मया प्राप्त क्षण जीवति किम् ? नैव जीवतीत्यर्थः ॥ २८२ ॥

इतीति । अतुं दु शासन पश्यतः भीमस्य क्रोध इति इत्थप्रकारेण परां कोटिम् आरुह्य विभावादिभि: परिपोष प्राप्य इत्यर्थः रौद्रता रौद्रभाव गतः रौद्ररसत्वेन परिणत

इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ! ॥ २८९ ॥
अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

अन्त्रैरिति । तत्र च शोणितपायिनः अन्त्रभूषणाः राक्षसाः आलम्बनविभावाः, अन्ये च अनुभावव्यभिचारिण आक्षिप्ताः तैश्च परिपुष्टः बीभत्सरसत्वं भजते । अत्र राजविषयकरतिभावस्य प्राधान्यात् बीभत्सपरिपुष्टतया तस्यैव चमत्कारित्वात् प्रेयोऽलङ्कारत्वमेव युक्तमिति बोध्यम् । रसवत्प्रेयसोः सङ्कर इति केचित् ॥ २८८ ॥

हास्यमुदाहरन्नाह इदमिति । हे सखि । अम्लानः अखण्डितः मानो यस्याः तादृश्याः अस्माकं पुनः पुनराग्रहेणापि अविगतमानाया इत्यर्थः तव स्तनतटे इदं नवं न तु प्राचीनं नखपदं नखाघातचिह्नं लग्नम् उत्तरीयेण छाद्यताम् । सखीसन्निधौ मानवतीं रहसि कान्तेन सह कृतविहारां काञ्चित् प्रति तत्सख्या उपहासोक्तिरियम् । अत्र हासः स्थायिभावः । तल्लक्षणमुक्तम् । यथा, वागादिवैकृतैश्चेतोविकाशो हास इष्यत इति । तादृशी मानवती नायिका आलम्बनविभावः, नखक्षतमुद्दीपनविभावः, तादृशवचनानि अनुभावाः व्यभिचारिणश्च यथायथं प्रतीयमानाः एतैश्च परिपुष्टः अयं हासः हास्यरसत्वेन परिणमति ॥ २८९ ॥

अद्भुतरसमुदाहरति अंशुकानीति । एषां नन्दनशाखिनां प्रवालानि अंशुकानि वसनानि, पुष्पं हारादिभूषणं, शाखाश्च मन्दिराणि गृहाणि, चित्रं किमाश्चर्य्यमित्यर्थः । अत्र स्थायि-

इदं मघोनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २८१ ॥
वाक्यस्याग्राम्यता योनिर्माधुर्य्ये दर्शितो रसः ।
इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥२८२॥

इति रसवल्लक्षणम् ।

भावो विस्मयः । तल्लक्षणं यथा, विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमा-तिवर्त्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत इति । अलौकिकानन्दनशाखिभिरालम्बनविभावैः तेषाम् तत्तद्गुणैः उद्दीपनविभावैः अन्यैश्च प्रतीयमानैरनुभावैः स्तम्भादिभिश्च परि-पुष्ट अद्भुतरसतया पर्य्यवस्यतीति ॥ २८० ॥

भयानकरसमुदाहरति इदमिति । इदं मघोनः इन्द्रस्य कुलिशं वज्रं धारासु सन्निहितः अनलः यस्य तादृशं, यस्य स्मरणं दैत्यस्त्रीणाम् असुरकामिनीनां गर्भपाताय कल्पते प्रभवति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयमेव स्थायिभावः । तल्लक्षणं यथा, रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयमिति । मघोना आलम्बनविभावेन तादृशकुलिशेन उद्दीपनविभावेन गर्भ-पातेन च अनुभावेन अन्यैश्च प्रतीयमानैः तात्कालिकचित्त-व्यापारैः परिपुष्टं भयानकरसत्वं प्राप्नोतीति ॥ २८१ ॥

ननु माधुर्य्यनिरूपणे मधुरं रसवदित्युक्ते रसवत्त्वस्य माधुर्य्यगुणत्वेन अभिहितम् अत्र तु अलङ्कारत्वं कथं सङ्गच्छत इत्याह वाक्यस्येति । माधुर्य्ये माधुर्य्यनिरूपणे वाक्यस्य अग्रा-म्यता ग्राम्यत्वदोषाभाव एव योनिः कारणं यस्य तादृशः रसः दर्शितः अग्राम्यताया एव रसत्वेन उपचारतः कीर्त्तनमिति भावः । इह तु गिरां वाचां रसवत्ता रसवदलङ्कारत्वम् अष्टसु

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मास्म भूद् भयम् ।
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति ॥२८३॥
एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।
पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥२८४॥
अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये ।
यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्य्यायोक्तं तदिष्यते ॥२८५॥

रसेषु शृङ्गारादिषु आगता स्मृता। तथाच, रसव्यञ्जकग्राम्यतादोषाभावसङ्कतालङ्कारादिमत्त्वं माधुर्य्यगुणत्वं रसवदलङ्कारस्तु रस एवेति भेदः ॥ २८२ ॥

ऊर्जस्व्यलङ्कारमुदाहरति अपकर्त्तेति। अहं ते अपकर्त्ता अपराध्यस्मि इति हेतोः ते भयं मास्म भूत् न भवतु, मे मम खड्गः विमुखेषु प्रहर्त्तुं जातु कदाचिदपि न वाञ्छति। तथाचोक्तं न हन्यादित्यनुवृत्तौ मनुना। यथा, नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतम्। न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्निति। युद्धे पलायनपरं शत्रुं प्रति कस्यचित् वीरस्योक्तिः। अत्र गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावादपि उत्साहादुद्रिक्त इति ऊर्जस्विनामालङ्कारः। यस्य तु तादृशोद्रेकाभावः तत्र वीरो रस एव रसवदलङ्कारतया परिणमतीति बोध्यम् ॥ २८३ ॥

एवमुक्त्वेति। दर्पशालिना अहङ्कारवता केनापि पुंसा एवम् उक्तरूपं वचनम् उक्त्वा युद्धे परः शत्रुः निरुद्धः। तस्मात् इत्येवमादिकं रसान्तरेऽपि तादृशो गर्वः ऊर्जस्वीत्यर्थः ॥ २८४ ॥

पर्य्यायोक्तं लक्षयति अर्थमिति। इष्टम् अभिलषितम्

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम्॥२८६॥
सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।
निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २८७॥

इति पर्य्यायोक्तम् ।

किञ्चिदारभमाणस्य कार्य्यं दैववशात् पुनः ।

अर्थं साक्षात् वाचकशब्देन अनाख्याय अकथयित्वा तस्यैव इष्टार्थस्य सिद्धये प्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तरेण भङ्गिविशेषेण आख्यानं व्यञ्जनया द्योतनं तत् पर्य्यायोक्तम् इष्यते। समानार्थकशब्दान्तरस्यैव पर्य्यायत्वात् अन्वर्थसञ्ज्ञेयमिति बोध्यम् ॥ २८५ ॥

पर्य्यायोक्तमुदाहरति दशतीति। असौ परभृत कोकिल सहकारस्य कुञ्जवहिस्थितस्येति शेषः मञ्जरी दशति, अह तं निवारयिष्यामि युवाभ्या स्वैरं स्वच्छन्दम् आस्यतां स्थीयतामिति कान्तकामिन्योः सुरतोत्सवस्य व्याघातो मा भूदिति विविच्य सख्यास्ततोऽपसरणस्यौचित्ये इतोऽहं गमिष्यामीति वाचकपदेनाभिधाने वैचित्र्यातिशयस्याभावो जायते इति परभृतवारणव्याजेन तदपसरणं व्यक्तीकृतमिति पर्य्यायोक्तम् ॥ २८६ ॥

सङ्गमय्येति। सङ्केते सङ्केतस्थाने सखीं यूना सह सङ्गमय्य तयोः रतोत्सवं निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुमिच्छन्त्या कयापि सख्या ततः अपसृतमित्यन्वयः॥ २८७ ॥

समाहितं निरूपयति किञ्चिदिति। किञ्चित् कार्य्यम्

तस्याधानसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥२९८॥
मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २९९ ॥
आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।
उदात्तं नाम तं प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥३००॥

आरभमाणस्य कर्त्तुमुद्युक्तस्य दैववशात् अकस्मात् पुनः तस्य कार्य्यस्य साधनस्य या समापत्तिः संयोगः तत् समाहितम् आहुः । समाधानरूपत्वात् अन्वर्थसञ्ज्ञेयमिति । दैववशादिति तु न निजमनीषया बुद्धिपूर्व्वककारणान्तरमित्यनेन काव्यसमाधानस्यापि भेदस्य सङ्ग्रहात् । तदुक्तं भोजराजेन, कार्य्यारम्भे सहायाप्तिर्दैवादैवाकृता च या । आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वोभयी वा तत् समाहितम् इति ॥ २९८ ॥

समाहितमुदाहरति मानमिति । अस्याः मानिन्याः मान निराकर्त्तुं पादयोः पतिष्यतः मम उपकाराय दिष्ट्या दैवेन इदम् घनगर्जितम् उदीर्णम् । अत्र मानभङ्गाय पादपतनप्रवृत्तस्य दैवादुदीर्णेन घनगर्जितेन तस्यातीवोद्दीपकत्वात् प्रसङ्गेन तत्समाधानमिति समाहितमलङ्कारः ॥ २९९ ॥

उदात्तं निरूपयति आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य विभूतेः सम्पत्तेः वा यत् अनुत्तमम् अलौकिकं महत्त्वम् उत्कर्षः, मनीषिणः तम् उदात्तं नाम अलङ्कारं प्राहुः । तथा च, प्रस्तुतस्य उदाराशयत्ववर्णनेन लोकातिशयसम्पद्वर्णनेन च यद् वैचित्र्यं स एव उदात्तालङ्कार इति निष्कर्षः । केचित् तु यत्रापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेदिति आहुः ।

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।
यो रावणशिरश्छेदकार्य्यभारेऽप्यविक्लवः ॥ ३०१ ॥
रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥३०२॥
पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।
सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

उदात्तम् ।

तस्मिते प्रस्तुतस्य अङ्गत्वेन महता चरित्रवर्णनमपि उदात्तालङ्कार इति बोध्यम् ॥ ३०० ॥

आशयमहत्त्वे उदाहरति गुरोरिति। यः रावणस्य शिरश्छेदः कार्य्यं तस्य भारः तस्मिन्नपि अविक्लवः अव्याकुलः, स राघवः गुरोः पितुः शासनं राज्यत्यागपूर्वकवनगमनादेशम् अत्येतुम् अतिक्रमितु न शशाक। अत्र रावणवधरूपासाध्यसाधनक्षमस्य तादृशगुरुनिदेशवर्त्तित्वेन अलौकिकं माहात्म्यं प्रतीयते इत्युदात्तत्वम् ॥ ३०१ ॥

विभूतिमहत्त्वे उदाहरति। रत्नभित्तिष्विति। आञ्जनेयेन अञ्जनासुतेन हनुमता कृच्छ्रात् अतिकष्टेन बहुपर्य्यालोचनया इत्यर्थः रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रतिफलितैः प्रतिबिम्बाना शतैः वृतः लङ्केश्वरः रावणः तत्त्वतः ज्ञातः ईदृशैश्वर्य्यशाली नास्तीति अयमेव लङ्केश्वर इति विदित इत्यर्थः। अत्र लङ्केश्वरस्य तादृशैश्वर्य्यमहत्त्वकीर्त्तनमेव उदात्तालङ्कार इति ॥ ३०२ ॥

द्वैविध्यमुपसंहरति पूर्वत्रेति। पूर्वत्र गुरोरित्युदाहरणे

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥
चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।
सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥
शैशिरमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।
औष्ण्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिह्नुतिः ॥ ३०६ ॥

... मासाम, अत्र रत्नभित्तिष्विलुदाहरणे अभ्युद-
... मुपनीतमिति अद उदात्तद्वयं प्रोक्तम्
... महत्त्वादिति भावः ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिं निरूपयति अपह्नुतिरिति । किञ्चित् किमपि
... अपह्नुत्य ... अन्यस्य अर्थस्य दर्शनं व्यवस्थापनम्
अपह्नुतिः । अत्र धर्मापह्नवेन धर्मान्तरारोपणं तत्त्वापह्नव-
... धर्मिनिषेधेन धर्म्यन्तरारोप इत्यनयोर्भेदः । उदा-
हरति नेति । स्मरः कामः पञ्चेषुर्न तन्मात्रेषुभिः समग्रजगता-
... समर्थत्वादिति भावः, अतस्तस्य पत्रिणां सहस्रम्
... । अत्र स्मरस्य पञ्चेषुत्वधर्मं प्रतिषिध्य सहस्रेषु-
त्वरूपधर्मान्तरारोपणात् धर्मापह्नुतिरिति बोध्यम् ॥ ३०४ ॥

विषयापह्नुतिमुदाहरति चन्दनमित्यादि । चन्दनं चन्द्रिका
... गन्धवाहः सा इयं मयि विरहिणीत्यर्थः
अग्निमयी सृष्टिः अग्निवत् मया प्रतीयते इत्यर्थः, परान्
... इत्यर्थः प्रति शीता शीतला सृष्टिः तेषां-
... भावः । अत्र कामिना परेषु शैशिर्यं
... अभ्युपेत्य ... आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् अग्नि-

असावतन्द्रकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः।
अन्य एवायमर्थात्मा विषनिष्यन्दिदीधितिः॥३०७॥
इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता।
उक्ता स्मरार्त्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता॥३०८॥
उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता।

मयत्वधर्मारोपणेन चन्दनादीनां शैत्यदाहकत्वयोर्विषयभेदस्य कीर्त्तनात् विषयापह्नुतिरियमित्यन्वय ॥ ३०५ ॥ ३०६ ।

स्वरूपापह्नुतिमाह असावित्यादि। चन्द्रमा अमृतस्यन्दिन किरणा यस्य स, नामत नाम्नैव मत, ख्यात न तु अर्थत इत्यर्थ तस्य किरणानाम् अमृतस्यन्दित्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादिति भाव। विरहिण उक्तिरियम्। विरहे चन्द्रकिरणस्य अतीवोद्दीपकत्वादसह्यत्वमिति बोध्यम्। अयं चन्द्रमा अन्य अर्थात्मा वस्तुस्वरूप एव, अर्थोऽभिधेयरै वस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमर। चन्दति आह्लादयतीति व्युत्पत्तिलभ्यार्थात् चन्द्रपदार्थ एवेत्यर्थ। यथा, मण्डपादिशब्दा व्युत्पत्तिलभ्येषु मण्डपानकर्त्तृरूपेषु अर्थेषु अशक्ता गृहादिरूपार्थवाचकास्तद्वदिति भाव, अत विषनिष्यन्दिन्यो दीधितयो यस्य तथोक्त। इत्यत्र स्मरार्त्तेन विरहिणा इत्यर्थ इन्दौ चन्द्रत्वम् आह्लादकत्वरूपत्व निवर्त्य निषिध्य अपह्नुत्य इत्यर्थ अर्थान्तरात्मता वस्त्वन्तरस्वरूपत्वम् उक्ता आरोपिता अत एषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०७ ॥ ३०८ ।

उपमापह्नुतिरिति। उपमाया सादृश्येन अपह्नुति पूर्वम् उपमासु उपमालङ्कारभेदेषु एव मध्ये दर्शिता प्रतिषेधोपमा-

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः।
अपह्नुतिचक्रम्।

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः।
तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

ग्गगा वर्णिता इत्यर्थः। इति उक्तरूपाया अपह्नुत्या भेदानां विस्तार. लक्ष्येषु यथायथ लक्ष्येषु उदाहरणेषु लक्ष्यः अनुसन्धेय इत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

श्लेष लक्षयति श्लिष्टमिति। अनेकार्थम् अभिधया युगपदनेकार्थप्रतिपादकम् एकेन अभिन्नेन रूपेण आकारेण अन्वित युक्त वच श्लिष्ट श्लेषालङ्कारयुक्तम् इष्ट कविभिरभिलषितम। तथाच, शब्दार्थयोरेकतावभासहेतुः सम्बन्धविशेष. श्लेष, स चात्र शब्दयोरेकप्रयत्नोच्चार्यत्वरूप अर्थयोस्तु एकप्रयत्नोच्चार्यमाणशब्देन ऐककालिकत्वबोधरूप'। अन्ये तु शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन अर्थयोश्च एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्याहु। यत्र अभिन्नया वृत्त्या शब्दस्य अनेकार्थत्वं तत्रैव श्लेष, यत्र तु अनेकार्थत्वेऽपि शक्तिसङ्कोचकानां संयोगादीनां सद्भाव'। यदुक्त विश्वनाथेन, संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरण लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधि:। सामर्थ्यमौचिती देश कालो व्यक्ति' स्वरादय:। शब्दार्थस्यानव. ... विशेषस्मृतिहेतव.॥ यथा, 'सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते इत्यादि। तत्र न श्लेष अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावात्, तादृशस्थले संयोगादिना एकार्थबोधनात् अभिधायां विरतायां पश्चात् व्यञ्जनया अर्थान्तरप्रतीतौ ध्वनित्वमेव। यथा, भद्रात्मनो

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ११ ॥

दुरधिरोहतनोर्विशालवक्षोन्नते. हतशिलीमुखसङ्घ सन्धा-
नुपप्लुतगते परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभग सतत करोऽभू-
त्वत पद्मरुचेन प्रयत्नं प्रहृत. एतच. प्रतीयते. पश्चात् ....
हस्तीति। तत्र अर्थस्य अनेकत्वं किञ्चित् वस्तु. ....
रूपत्वेऽपि सम्बन्धिभेदेन इति बोध्यम्। आद्यस्तावत् शब्द-
श्लेष द्वितीयस्तु अर्थश्लेष इति विश्वनाथादय । तत्र द्वैवि-
ध्यमाह तदिति। तत् तत्र अभिन्नपद ....
विभिन्नत्वेऽपि एकप्रकृतिप्रत्ययसमासादिघटितत्वेन अभि-
न्नानि पदानि यस्मिन् तत्. तथा भिन्नानाम् अनेकप्रकृति-
प्रत्ययादिघटितत्वेन विलक्षणाना पदाना प्रायो बाहुल्य ....
तत्। तथाच अभिन्नपदवाक्ये अभङ्गश्लेष भिन्नपदवाक्ये
सभङ्गश्लेष इति द्विविधत्व श्लेषस्तु समधिकचमत्कारितया
कविभिर्बाहुल्येन प्रयुज्यत इति प्रायपदाभिप्राय । विश्व-
नाथस्तु. श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते। वर्णप्रत्यय-
लिङ्गानां प्रकृत्यो पदयोरपि। श्लेषाद् विभक्तिवचनभाषाणा-
मष्टधा च स । तत्र वर्णश्लेषो यथा, प्रतिकूलतामुपगते हि
विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता। अवलम्बनाय दिनभर्तुर
भून्न पतिष्यत करसहस्रमपीत्यत्र विधाविति विधिविधुशब्द-
योरिकारोकारयोर्वर्णयो. श्लेष इत्याद्यष्टधा भेदमाह । ३१० ।

तत्राभिन्नपदमुदाहरति असाविति। उदयमुन्नतिम् उद-
याचलञ्च आरूढः कान्तिमान् कमनीयमूर्तिः दीप्तिमाली
च रक्तमण्डल. अनुरक्तप्रकृति. लोहितबिम्बश्च राजा नृप

दोषाकरेण सम्बध्नन् नक्षत्रपथवर्त्तिना ।
राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥३१२॥
उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।
प्रागेव दर्शिता श्लेषा दश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

रागो न सद्भिः ...भौतिकेन्द्र करे राजन्वै किरणैश्च ...नोदनं हृदयं नयति । अत्र ...र्गिनिस्माभावान् राजचन्द्री ... वाच्यो, ...त्यादि ... । ...प्रकृतिप्रत्ययमाश्रित... भिनत्तीति सभङ्गश्लेष ॥ ३११ ॥

भिन्नपदमुदाहरति दोषाकरेणेति । दोष रजनीमुख ...दोषम् आचित प्रकृष्ट दोष...ण दोषाणां कर तेन ...दोषम्य ...रण च नक्षत्रपथे आकाशपथे ...इति नक्षत्रपथं चाविचिताचारे न ...नेन च ...वर्त्तिना नृपेण न सम्बध्नन् ... प्रा... अप्रियम् ...इव हृदयं माम् इत्थम् ...प्रकारेण किं कथं बाधते ...। अत्र दोषाकरेणेत्या... प्रकृतिप्रत्ययसाम... भिनत्तीति सभङ्गश्लेष । ...न अभङ्ग तदत सभङ्गा... इति त्रैविध्यम । उक्तञ्च, पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथ भङ्ग... ...त्मक इति । केवलमभङ्गोदाहरणं विश्वनाथेन दर्शि... । यथा, पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! । ...करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनमिति ॥ ३१२ ॥

...स्य प्राधान्यं दर्शयित्वा अलङ्कारविशेषेषु तस्याङ्गत्वं ...उपमीत । प्रागेव उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिः ...। येषां तादृशा श्लेषा दर्शिता अपरे केचन अपरा... ...भूता उच्यन्ते दश्यन्ते । तत्र साधारणधर्मप्रयोगे

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोऽपरः।
विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि॥ ३१४॥
नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि।
तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति॥ ३१५॥
वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्बणम्।
दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान्॥ ३१६

धर्मोपमाया श्लेषोपमायाश्च अर्थश्लेषः, समानोपमायान्तु शब्दश्लेषः, एवमन्यत्रापि बोध्यम्॥ ३१३॥

श्लेषविषयकाणां भेदानाह अस्तीति। कश्चित् श्लेषः अभिन्नक्रियः, कश्चित् अविरुद्धक्रियः अपरः विरुद्धकर्मा, अन्यः अनियमवान् नियमाक्षेपरूपोक्तिः, अविरोधी, तथा विरोधी निदर्शनेषु वक्ष्यमाणेषु उदाहरणेषु तेषां भेदानां रूपं स्वरूपम् आविर्भविष्यति प्रकाशिष्यते॥ ३१४॥ ३१५॥

तत्र अभिन्नक्रियमुदाहरति वक्रा इति। कान्ताभिः प्रेषिताः प्रहिताः आनेतुं प्रेरिताश्च वक्राः स्वभावकुटिलाः कुटिलमार्गदर्शयितारः, स्वभावेन मधुराः मनोहारिण्यः मिष्टभाषिण्यश्च तथा उल्बणम् अतिप्रवृद्धं रागं लौहित्यं प्रेमानुरागञ्च शंसन्त्यः सूचयन्त्यः प्रकाशयन्त्यश्च दृशः नयनानि दूत्यश्च प्रियान् कर्षन्ति। अत्र वक्रादीनां श्लिष्टता, कर्षणक्रिया तु उभयत्रैकैव इति अभिन्नक्रियः श्लेषः, तुल्ययोगिताया अस्य पोषकत्वात् तदङ्गम्। केचित् तु एकया क्रियया वाक्यद्वयस्य दीपनात् प्रधानस्य दीपकस्य अङ्गमित्याहुः॥ ३१६॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥
रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्द्धितम् ।
तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥
निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

अविरुद्धक्रियमुदाहरति मधुरा इति। मधुराः मनोहारिण्यः माधुर्य्याख्यस्वाभाविकाङ्गनालङ्कारवत्यश्च। माधुर्य्यलक्षणन्तु उक्तं यथा सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयतेति। रागवर्द्धिन्यः उद्दीपकत्वात् प्रणयाविष्करणाच्च अनुरागं वर्द्धयन्त्यः कोमलाः सुखश्रवाः मृदङ्ग्यश्च तथा मदकलाः मदोत्कटाः सौभाग्यादिजनितगर्वान्विताश्च। मदलक्षणन्तूक्तं यथा मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपज इति। कोकिलानां गिरः वाचः असितेक्षणाश्च आकर्ण्यन्ते तथा श्लिष्यन्ते आलिङ्ग्यन्ते च। इत्यत्र आकर्णनश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसम्भवात् अविरुद्धक्रियोऽयमभङ्गश्लेषः पूर्ववत् तुल्ययोगितामेव पुष्णातीति तदङ्गम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रियमुदाहरति रागमिति। एष घर्मांशुः सूर्य्यः वारुण्याः पश्चिमाशायाः सुरायाश्च योगेन समाश्रयेण पानेन च वर्द्धितं रागं लौहित्यम् अनुरागञ्च आदर्शयन् प्रकटयन् वर्द्धयंश्च तिरोभवति अस्तं गच्छति, अङ्गजस्तु कामस्तु विजृम्भते उद्योतते। अत्र तिरोभवनजृम्भणक्रिये परस्परं विरुद्धे इति विरुद्धक्रियश्लेषस्तथैव तुल्ययोगितां परिपुष्णातीति तदङ्गम् ॥ ३१८ ॥

नियमवत्त्वमुदाहरति निस्त्रिंशत्वमिति। अस्य नरेन्द्रस्य

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्त्तते ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।
अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

असौ खड्गे एव न तु अन्यत्र निस्त्रिंशत्वं निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति व्युत्पत्त्या त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाणवत्त्वं निर्दयत्वञ्च. अथ निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु इति मेदिनी । वक्रता कौटिल्यं प्रतिकूलता च धनुष्येव नान्यत्र मार्गणत्वं बाणत्वं शरेषु एव न तु आत्मनि इत्यर्थः, वर्त्तते इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रत्येकमेवकारेण द्वितीयार्थानां व्यवच्छेदकत्वात् नियमवानर्थक्षेपः परिसङ्ख्याऽलङ्कार पुनरेतौति तदष्टम् । परिसङ्ख्यालङ्कारस्य ग्रन्थकृतानुक्तं परं वैचित्र्यसद्भावात् अपरैरुक्तः । यथा, प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितात् वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा । परिसङ्ख्येति । यदि च, विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । अत्र च अन्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते ॥ इति नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः प्रतीयते, किन्तु अत्र परिसङ्ख्या अन्यव्यपोहमात्रप्रतीतिरेव न तु तादृग्लक्षणेति अविरोध इति बोध्यम् ॥ ३१८ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिमुदाहरति पद्मानामिति । त्वयि रक्षति सति पद्मानामेव दण्डेषु नालेषु न तु दण्डनानुकोपायेषु, अथवा रागिणः अनुरक्तस्य मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरालिङ्गनेषु अपि कण्टकः तीक्ष्णाग्रावयवः रोमाञ्चः क्षुद्रशत्रुश्च. रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे च कण्टक इति कोषः । दृश्यते । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्य अथवेत्यादिना आक्षेपरूपा उक्तिरिति

महीभृद् भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।
दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ३२१

अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः ।
देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

श्लेषचक्रम् ।

नियमाक्षेपरूपोक्ति पूर्वार्द्धे स्थितायाः परिसंख्याया द्वितीयार्द्धे च एकत्रनिश्चितकण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्राधान्येन स्थितस्य दीपकस्य अङ्गमित्यवधेयम् ॥ ३२० ॥

अविरोधिनमुदाहरति महीभृदिति। स महीभृत् राजा पर्वतश्च भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशालनितम्बश्च, तेजस्वी प्रतापवान् मयूखमाली च, नियतोदयः सततोन्नतिशाली प्रतिदिवस जातोद्गमश्च, दक्षः निपुणः ऋषिविशेषश्च, प्रजापतिः प्रजापालः सृष्टिकर्त्ता च, स्वामी प्रभुः विशाखश्च, स्वामी प्रभौ विशाखयोरिति मेदिनी। शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्रज-शक्तिसम्पन्नः अस्त्रविशेषवांश्च, आसीत्। अत्र महीभृदादि-श्लिष्टपदार्थानां परस्परसम्बन्धे अविरोधात् अयम् अविरोधी श्लेषः ॥ ३२१ ॥

विरोधिनमुदाहरति अच्युत इति। अच्युतः सत्पथादभ्रष्टः विष्णुश्च अपि अवृषच्छेदी वृषः धर्मः तदाख्योऽसुरश्च तस्य छेदी न भवतीति तथोक्तः, राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि अविदितः अज्ञातः क्षयः क्षीणता दुर्बलता इत्यर्थः, रोगविशेषश्च येन तादृशः, देवः राजा अमरश्च अपि अविबुधः विगतपण्डितः देवश्च न भवतीति तथोक्तः, शङ्करः शुभकृत् हरश्च अपि अभुजङ्गवान् दुर्जनरहितः सर्परहितश्च जज्ञे, स इति कर्त्तृपद-

गुणजातिक्रियादीनां यत् तु वैकल्यदर्शनम्।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥
न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः।
तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

लक्ष्याहार्थेन्। अत्र अच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्णादौ इयच्छेयादिपदार्थान्वयो विरुद्ध इति विरोधवान् एव श्लेषः विरोधाभासस्याङ्गम्। ३२२।

विशेषोक्तिं निरूपयति गुणेति। विशेषस्य प्रस्तुतस्य वैशिष्ट्यातिशयस्य दर्शनाय प्रतिपत्तये गुणजातिक्रियाणाम् आदिपदेन द्रव्यादीनाञ्च यत् तु वैकल्यदर्शनं कार्यनिष्पादकत्वानुपयोगित्वप्रतिपादनं सा विशेषोक्तिर्नाम अलङ्कारः इष्यते इत्यन्वयः। व्यतिरेकोक्तौ प्रस्तुतस्य विशेषदर्शनसद्भावेऽपि गुणादीनां वैकल्यप्रतिपादनं नास्तीत्यनयोर्भेदः। एवकारेण विशेषदर्शनाभावे नायमलङ्कार इति ध्वनितम्। विश्वनाथादयस्तु सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति लक्षणमाहुः। ३२३।

अत्र गुणवैकल्ये विशेषोक्तिमुदाहरति नेति। पुष्पधन्वनः आयुधम् अस्त्रं न कठोरं न वा तीक्ष्णं, पुष्पमयत्वादिति भावः, तथापि अमुना भुवनत्रयं जितमेव आसीत्। अत्र कामस्य वीर्योत्कर्षरूपविशेषप्रदर्शनाय आयुधस्य कठोरत्वतीक्ष्णत्वरूपयोर्गुणयोर्वैकल्यदर्शनरूपा विशेषोक्तिः। विभावनायां गूढकारणस्य स्वाभाविकत्वस्य वा विभावने तात्पर्यमस्ति अत्र तु विलोपकरणं कार्यनिष्पादकतया वर्णना यस्य उत्कर्षप्रतिपादने तात्पर्यमस्तीत्यनयोर्भेदः। ३२४।

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥
न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।
न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विषतां बलम् ॥ ३२६ ॥
न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । एषा देवकन्यका गन्धर्वकुलसम्भवापि न, तथापि वेधसः ब्रह्मणोऽपि तपोभङ्गं विधातुम् अलं शक्ता । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वरूपजातिवैकल्ये तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनात् नायिकायाः मनोमोहित्वातिशयः प्रतिपादित इति जातिवैकल्ये विशेषोक्तिः ॥ ३२५ ।

क्रियावैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । भ्रुकुटिः न बद्धा, दशनच्छदः अधरश्च न स्फुरितः, न कम्पितः दृष्टिश्च न रक्ता भवतः तथापि द्विषतां शत्रूणां बलं जितञ्च । अत्र बन्धन स्फुरणरञ्जनानां क्रिया, तेषाञ्च वैकल्यप्रतिपादनं वर्णनीयस्य राज्ञ उत्कर्षद्योतनाय, अतस्तत् क्रियावैकल्ये विशेषोक्तिरिति ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । स्त्रीणाम् अपाङ्गदृष्ट्या एव कर्त्र्या जगतां त्रयं जीयते, रथा न, मातङ्गा न, हया न, पत्तयश्च न उपयोगिन इति शेषः । अत्र रथादीनां द्रव्याणां वैकल्यप्रतिपादनरूपविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।
आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥३२८॥
सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीतिविशेषणात् ।
अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

विशेषोक्तिचक्रम् ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगता ३३०

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति एकचक्र इति । रथः एकचक्रः, यन्ता सारथिः विकलः अङ्गहीनः अनूरुत्वादिति भावः हयाः अश्वाः विषमाः अयुग्माः सप्तसङ्ख्यकत्वादिति भावः, तथापि अर्कः सूर्य्यः नभस्तलम् आक्रामति एव यतः सः तेजस्वीत्यन्वयः। अत्रापि रथादीनां द्रव्याणां वैकल्यप्रतिपादनरूपविशेषोक्तिस्तेजस्वित्वरूपहेतुकथनेन समधिकं वैचित्र्यमादधातीति हेत्वलङ्कारानुप्राणिता इति बोध्यम् ॥ ३२८ ॥

सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भादिति भावः, सा एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः सहेतुका इत्यर्थः, अन्येषामपि भेदानां विशेषाणां कल्पने अयमेव क्रमः नियमः यथा हेत्वलङ्कारसङ्गाविनाख्या भेदः तथान्येषामपि अलङ्काराणां सङ्गावेनेति भावः ॥ ३२९ ॥

तुल्ययोगितां निरूपयति विवक्षितेति । विवक्षिता प्रस्तुतगतत्वेन इष्टा ये गुणाः तैरुत्कृष्टैः विख्यातैः अप्रस्तुतैः समीकृत्य तुल्यपक्षीकृत्य कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कीर्त्तनं सा तुल्ययोगिता मता इत्यन्वयः । विव-

यम कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।
बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥३३१॥
सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥३३२॥

तुल्ययोगिता ।

पदार्थानामित्यादि अत्र सम्बन्धित इत्याभ्यामेकेन वा समी... ...इति यथा सङ्गतानीति बोध्यम् । दीपके वाक्यान्तरीय... ...अनयोर्दीपकत्वम् इह तु स्तुति... ...भेदः । उपमाया वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्या... ...इह तु सर्वेषां समकक्षतया ...साम्यप्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । ...अप्रस्तुते सह प्रस्तुतस्य सम... ...स्तुतिनिन्दा वा तुल्ययोगि... ॥ ३३० ॥

...यम इति । यम कुबेर वरुणः सह... भवान् अनन्यविषयाम् अनन्यसक्तां लोकपाल ...बिभ्रति । अत्र लोकपालत्वरूपो गुणः ...विवक्षितः, तेन च गुणेन उत्कृष्टैः यमादिभिः ...कीर्तनेन स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

...सङ्गतानीति । मृगाक्षीणां सङ्गतानि ...विलसितानि च स्वयं घनारब्धानि घनं निविडं ...यथा तथा अन्यत्र घनैर्मेघैरारब्धानि अपि क्षणद्वयं न ...क्षणस्थायित्वात्तेषामिति भावः । अत्र क्षणस्थायि... ...मृगाक्षीसङ्गमे विवक्षितः, तेन च अप्र-

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम्।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा॥ ३३३॥
कूजितं राजहंसानां वर्द्धते मदमञ्जुलम्।
क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम्॥ ३३४॥

ुततडिद्विलसितस्य समकक्षतया वर्णनेन निन्दाप्रतीयमाना तुल्ययोगिता, सा च घनारब्धानीति श्लेषानुप्राणिततया समर्थिका चारुतां पुष्णातीति बोध्यम्॥ ३३२॥

विरोधं लक्षयति विरुद्धानामिति। विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य दर्शनाय प्रतिपादनाय एव विरुद्धानां परस्परविरोधिनां पदार्थानां यत्र वैचित्र्येण संसर्गदर्शनं सम्बन्धप्रतिपादनं सामानाधिकरण्यकीर्त्तनमित्यर्थः सः विरोधः स्मृतः। यथेति उदाहरणार्थम्। तथाच प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपत्तये आपाततः विरुद्धत्वेन प्रतीयमानानां पदार्थानां सामानाधिकरण्यप्रतिपादनरूपं वैचित्र्यं विरोध इति निष्कर्षः। स च जात्यादिभिर्जातेरिति चतुर्विधः गुणादिभिर्गुणस्येति त्रिविधः, क्रियाद्रव्याभ्यां क्रियाया इति द्विविधः, द्रव्यस्य द्रव्येणेति एकविध इति मिलित्वा दशविधो बोद्धव्य इति॥ ३३३॥

कूजितमिति। राजहंसानां मदमञ्जुलं मदमनोहरं कूजितं वर्द्धते हृदि गच्छतीति, मयूराणाञ्च उत्क्रान्तसौष्ठवं मनोहारित्वं यस्मात् तादृशं रुतं क्षीयते च। अत्र एकस्मिन्नेव कूजिते रुते च शब्दरूपे कर्म्मणि विरुद्धयोरपि वृद्धिक्षययोः संसर्गदर्शनेन विरोधः सम्बन्धिभेदेन च तत्प्रशमनम्, अनेन च प्रस्तुतस्य शरत्कालस्य एकजातीययोरपि बलाबलकारित्वेन वैचित्र्यं प्रतीयते इति॥ ३३४॥

...दिनेनभरेरम्बरं दुर्दिनायते ।
...न प्रकान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

...मध्यानि स्त्रीणां ...मितेक्षणाम् ।
...नाभि ...न तन्मन्तनम् ॥ ३३६ ॥

...मुखेक्षणाम् ।
... तापाय कल्पते ॥ ३३७

... वारिभिः जलधरैः अम्बरम् ... श्यामलमिलनं भवति, जगतां ... न प्राक्रान्तं जायते । ...जलधराभ्यामनलरूपमपर्गकीर्तन ... । एतेन च प्रस्तुतस्य वर्णाभम- ... ॥ ३३५ ॥

... । स्त्रीणां तनुमध्यं पृथुश्रोणि विशालनितम्बं ... नतनाभि गभीरनाभि तथा ... न तापयति अपितु सर्वमेवे- ... रक्तासितत्वयोः नतत्वोन्नतत्व- ... प्रसूतानां स्त्रीणां वैचित्र्यं प्रतीयते, आश्चर्य- ... विरोधपरिहारः ॥ ३३६ ॥

... । ... तन्वि । ते रूप मृणालवत् शीतलौ बाहू ... इव ... यस्य तत्, पद्ममिव उत्पले इव मुखम् ... च यस्य तादृशमपि अस्माकं तापाय कल्पते । अत्र ... शीतलत्वादिकः गुणः तस्य च ... विरोधः । मृणाले एव बाहू यस्य इत्यादिरूपक-

समारुतोद्धूतास्ूतचम्पकरेणवः।
प्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोऽपि लोचने ॥३३८॥
शार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी।
ाति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि! ३३८
इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते।

विरोधचक्रम्।

समासे तु मृणालत्वरम्भात्वादिभिर्जातिभिस्तापनिःयर्योः विरोधः। वक्तुर्विरहित्वेन च तस्य परिहारः॥ ३३७॥

उद्यानेति। उद्यानमारुतेन उपवनवायुना उद्धूताः चूतचम्पकानां रेणवः परागाः पान्थानां पथिकानां लोचने नेत्रे अस्पृशन्तोऽपि उदश्रयन्ति उद्गतवाष्पे कुर्वन्ति विरहित्वादिति भावः। अत्र स्पर्शनाभावेऽपि उदश्रयणक्रियेति विरोधः तत्परिहारश्च परागाणामुद्दीपकत्वादिति॥ ३३८॥

कृष्णेति। हे कलभाषिणि मधुरवचने! ते दृष्टिः कृष्णार्जुनानुरक्ता अपि कर्णावलम्बिनी कस्य विश्वसनीयत्वं याति, न कोऽपि विश्वसितीत्यर्थः। अत्र कृष्णार्जुनयोरनुरक्तिः कर्णावलम्बनमिति क्रिययोरापाततः प्रतीयमानोऽपि विरोधः श्लेषेण शाम्यति तद् यथा, कृष्णा श्यामला अर्जुना धवला अनु पश्चाद्भागे प्रान्ते इत्यर्थः रक्ता कर्णावलम्बिनी आकर्णविश्रान्तेति च॥ ३३८॥

इतीति। इति एवंप्रकारेण अयम् अलङ्कारः विरोध इत्यर्थः अनेकप्रकारः बहुविधः प्रतीयते। प्रतीयते इत्यत्र प्रतियोऽभवति इत्यपि पाठः।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरयत्नसुलभैस्तृणदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ।

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

[illegible] अप्रस्तुतेति । अप्र- [illegible] बहुवचनमविवक्षित [illegible] सम्भवात् । या स्तुति [illegible] । तथाच, अप्रस्तुतस्तावेन [illegible] प्रशंसेति ॥ ३४० ॥

[illegible] सुखमित्यादि । अपरसेविन पर [illegible] हरिणा वनेषु अयत्नसुलभैः अनायास- [illegible] तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः सुखं जीवन्ति । प्रभु- [illegible] । अत्र राजानुवर्त्तने राज [illegible] निर्विण्णेन प्राप्तनिर्वेदेन केनचित् मन- स्विना [illegible] अप्रस्तुता सा मृगवृत्तिः प्रशस्यते [illegible] अप्रस्तुतप्रशंसा [illegible] । मृगस्य स्तुत्या स्वस्य निन्दा- [illegible] अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरुभयोः प्रशंसायां [illegible] सूचितम् ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥

[illegible] व्याजस्तुतिं निर्दिशति यदीति । यदीति यदि- [illegible] इव यत् स्तौति असौ व्याजस्तुतिः स्मृता । अत्र

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ३४३

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।
त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता मा भून्मदस्तव ॥३४४॥

दोषा इव आभासन्ते आपातत प्रतीयन्ते इति दोषाभासा गुणा एव वस्तुत अत्र सन्निधि लभन्ते गुणस्वरूपेणैव परिस्फुरन्तीत्यर्थ । निन्दन्निव स्तौतीत्यत्र स्तुवन्निव निन्दतीत्यपि प्रत्ययविपरिणामेनान्वेतव्य वैचित्र्यसाम्यात् वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वादिति बोध्यम् । तथाच, व्याजेन निन्दाव्याजेन स्तुति स्तुतिव्याजेन च निन्दा व्याजस्तुतिरिति निष्कर्षः । उक्तञ्च प्रकाशकारेण, व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथेति । उदाहृतञ्च तेनैव । स्तुत्या निन्दाया यथा, हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे । नास्ति त्वत्सदृश पर परहिताधाने गृहीतव्रत. । तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्य । लब्ध्वा यशो भारस्योद्वहने करोषि कृपया साहायक यन्मरोरिति । अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजेन निन्दाप्रतिपादन चारुतातिशयं दर्शयति ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति तापसेनेति । रामेण परशुरामेण तापसेनापि जयसाधनसामग्रीरहितेनापीति भाव, इय भूतधारिणी पृथ्वी जिता, त्वया राज्ञाऽपि प्रभूतजयसाधनसामग्रीमताऽपि सैव पृथ्वी न त्वतिरिक्ता जिता अतः तव मदः गर्व मा भूत् । अत्र प्रस्तुतस्य राज्ञ आपातत. निन्दा प्रतीयत एव पर साक्षाद् भगवदंशावतारेण परशुरामेण महादेवप्रसादलब्धपरशुना या पृथ्वी जिता, त्वया मानवेनापि सा जितेति पर्य्यवसानात् महती स्तुतिर्गम्यत इति ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।
राजन्निक्ष्वाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ? ॥३४५॥
भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।
अहङ्कारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ? ॥३४६॥
इति श्लेषानुविद्धानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।
व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्य्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

व्याजस्तुतिः ।

श्लेषमूलां व्याजस्तुतिं दर्शयति पुंस इति । हे राजन् ! त्वया पुराणात् प्राचीनात् वृद्धात् पुंसः आच्छिद्य आकृष्य श्रीः लक्ष्मीः सम्पत्तिश्च परिभुज्यते । इक्ष्वाकुवंशस्य इक्ष्वाकुवंशीयस्य तव इदं किं युज्यते ? आदिपुरुषादाच्छिन्नायाः श्रियाः सम्भोग इक्ष्वाकुवंशीयस्य तव न योग्य इति निन्दया प्रतिप्रभुतादिसम्पद इति स्तुतिर्गम्यते अत्र पुराणपदे श्रीपदे च अर्थगतश्लेषयोगात् समधिकचारुता स्फुट प्रतीयत इति बोध्यम् ॥ ३४५ ॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति भुजङ्गेति । भुजङ्गानां भोगाः शरीराणि तैः संसक्ता अन्यत्र भुजङ्गानां जाराणां भोगे संसक्ता मेदिनी तव कलत्रं भार्य्या पाल्या च, तथापि तव अहङ्कारः परां कोटिम् आरोहति कुतः ? अत्र भुजङ्गादिशब्दानाम् अनेकार्थत्वात् शब्दश्लेषमूला व्याजस्तुतिरियम् ॥ ३४६ ॥

व्याजस्तुतिमुपसंहरति इतीति । इति उक्तरूपाणां श्लेषानुविद्धानां तथा अन्येषाञ्च अलङ्कारमूलानां व्याजस्तुतिप्रकाराणां अपर्य्यन्तः अशेषः विस्तरः उपलक्ष्यतां ज्ञायताम् ॥३४७॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत् सदृशं फलम् ।
सदसद् वा निदर्श्येत यदि तत् स्यान्निदर्शनम्॥३४८
उदयन्नेष सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।
विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४९ ॥
याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।
सद्यो राजविरुद्धानां सूचयन्ती दुरन्तताम् ॥३५०॥

निदर्शनम् ।

सम्प्रति निदर्शनं लक्षयति अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे कार्य्यान्तरे प्रवृत्तेन जनेन तस्य अर्थान्तरस्य सदृशं सत् उत्कृष्टम् असत् अपकृष्टं वा किञ्चित् फलं निदर्श्येत प्रदर्श्येत यत्, तन्निदर्शनमित्यर्थः । यदीत्यस्य यदित्यर्थः । निदर्शने-त्यपि पाठः । दर्पणकारस्तु सम्भवन्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कश्चन । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं दर्शयेत् सा निदर्शने-त्याह ॥ ३४८ ॥

सत्फलनिदर्शनं दर्शयति उदयन्निति । एषः सविता सूर्य्यः उदयन् उद्गच्छन् उन्नतिं प्राप्नुवंश्च ऋद्धीनां फलं सुहृद-नुग्रहं विभावयितुं सत्याम् ऋद्धौ सुहृदामानुकूल्यं कार्य्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु श्रियम् अर्पयति । अत्र पद्मेषु श्रीदानप्रवृत्तेन उदयशालिना सूर्य्येण सुहृदुपकाररूपमुदयफलं किञ्चित् निद-र्श्यते इति फलस्यात्र उत्कृष्टमेव ॥ ३४९ ॥

असत्फलनिदर्शनं दर्शयति यातीति । चन्द्रस्य अंशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी राजविरुद्धानां सद्यः दुरन्ततां दुःखजनक-

सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।
अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ॥३५१॥
सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥३५२॥

...विभ्रममाना तमस्तति राजविरोधिनां परिणाम... फलं निदर्शयतीति ॥ ३५० ॥

सहोक्तिपरिवृत्त्यलङ्कारौ लक्षयति सहोक्तिरिति । गुणकर्मणाम् इति कर्मशब्देनात्र क्रियेति बोध्य, सहभावेन कथन सहोक्ति, गुणकर्मणामित्युपलक्षणं द्रव्यादीनामपि सहभावस्य ... ग्राह्यम् । उक्तञ्च दर्पणकारेण यथा सहार्थस्य ... स्याद्वाचक द्वयो । सा सहोक्तिरिति । सा च ...चेत् तदैवालङ्कारत्व तस्या, नान्यथा । तथाहि, ...न मम राम कानन गहन यथावित्यत्र वैचित्र्या... नायमलङ्कार इति बोध्यम् । तुल्ययोगितायां यौगपद्य नास्ति, अत्र तु तद्वत्वनयोर्भेद इति । अर्थाना वस्तूनां विनिमय प्रतिदान सा परिवृत्ति स्मृता । सा त्रिधा क्वचित् समेन समस्य, क्वचिदधिकेन न्यूनस्य, क्वचित् न्यूनेन अधिकस्य इति । सर्वत्र वैचित्र्यस्य आवश्यकत्व बोध्यम् । भोजदेवस्तु व्यत्ययमपि परिवृत्तिमाह । यथा, व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ इति । व्यत्ययस्तु एकस्थानात् कस्यचिद् ...न अन्यत्र स्थापनम् । यथा, कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डमित्यादि ॥ ३५१ ॥

...सहोक्तिं दर्शयति सहेति । सम्प्रति विरहे इत्यर्थः ... रात्रय मम श्वासै सह दीर्घा, चन्द्रभूषणाः ताश्च रात्रयः

वर्द्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी।
पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः॥ ३५३॥
कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः।
यान्ति सार्द्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः॥३५४॥

समैव भङ्गैः सह पाण्डुरा। विरहिण्या उक्तिरियम्। अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्वं गुणपदार्थौ एककालीनतया उक्तौ। न च आविर्भवति नारीणां वयः पर्य्यस्तशैशवम्। सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैरिति पूर्वोक्तकार्य्यसहजचित्रहेतूदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावोऽस्ति तदनयोरभेद एवेति वाच्य सहभावसाधारण्येऽपि कार्य्यकारणभावस्यैव चित्रनियामकत्वात् अत्र तु दीर्घश्वासदीर्घरात्रयोर्न कार्य्यकारणभाव इति बोध्यम्॥ ३५२॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति वर्द्धते इति। पान्थाना विरहिणामित्यर्थः मूर्च्छया सह चूतमञ्जरी वर्द्धते मलयानिलाश्च तेषाम् असुभिः प्राणैः सम पतन्ति च। असुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति च पाठः। अत्र वर्द्धनं पतनञ्च क्रिये सहभावेनोक्ते वैचित्र्यविशेषमावहत इति अत्रापि यदिच चूतमञ्जरीविकाससमलयपवनपतनाभ्यामेव पान्थानां मूर्च्छा प्राणनाशश्च जन्यते तथाप्यसौ न विवक्षित इति चित्रहेतुत्वशङ्काया अनवकाशः॥ ३५३॥

कोकिलेति। कोकिलानाम् आलापेन रवेण सुभगाः सुरम्याः, सुगन्धिनः वनवायवः येषु तादृशाः सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः जनानामानन्दैः सार्द्धं वृद्धिं यान्ति। सहशब्दप्रयोग एवायमलङ्कार इति भ्रमनिरासार्थमिदमुदाहरणम्।

[illegible]यो दत्ताः सर्वोर्वीरत्व कायन ।

महोक्तिः ।

[illegible] परिवृत्तेत्र किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

[illegible] दत्ता भुजेन तव भूभुजाम् ।

[illegible] हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥३५६॥

परिवृत्तिः ।

[illegible] मस्तुन्यागमनं यथा ।

[illegible] नमगोचरम् ॥ ३५७ ॥

आशीः ।

[illegible] पक्षभावेन उक्ते वैचित्र्यातिशय-[illegible] ॥ ३[illegible] ॥

[illegible] महोक्ते काव्यन उदाहृतय[illegible] [illegible] दत्ता दर्शिता अनयैव रीत्या अन्यविधापि [illegible] इत्यर्थः । परिवृत्तेश्च किञ्चित् अल्पमात्र [illegible] क्रियते इत्यन्वयः ॥ ३५५ ॥

[illegible] अस्त्रप्रहार दत्ता तव भुजेन तेषां [illegible] यश हृतमित्यन्वय । अत्र [illegible] विनिमय कृत इति । अनेन [illegible] यथाश्रयमुदाहरणानि ऊह्यानीति

[illegible]

[illegible] निर्दिशति आशीरिति । अभिलषिते [illegible] प्रार्थनम् अथवा शुभप्रार्थनम्

अनन्वयससन्देहावुपमास्वेव दर्शितौ ।
उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

आशीर्नाम अलङ्कारः । अयमलङ्कारो वैचित्र्यविशेषावह-त्वाभावान्न बहुभिरादृतः, अपरे तु तादृशाशंसनेन वैचित्र्यम-स्तीत्याहुः । उक्तञ्च, आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृश इति । केचित्तु नाट्ये एवास्याश्चमत्कारित्वात् नाट्यालङ्कारतया गण्यते । यथा, आशीरास्कन्दकपटा क्षमा गर्वोद्यमाश्रया इति । उदाहृतञ्च । यथा, ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव । पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि इति । अन्ये तु प्रेयोऽलङ्कारस्य भेद एवायमित्याहुः । यथेति उदाहरणा-र्थम् । अवाङ्मनसगोचरं परमं ज्योतिः परमात्मा इत्यर्थः यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रवणात्, वः युष्मान् पातु रक्षतु ॥ ३५७ ॥

सम्प्रति उद्देशक्रमप्राप्तानलङ्कारान् निरूप्य प्राप्तावसरतया मतान्तरोक्तानां केषाञ्चित् अलङ्काराणां स्वोक्तेष्वन्तर्भावं दर्श-यति अनन्वयेति । अनन्वयः उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वन-न्वय इत्युक्तलक्षणः, तथा ससन्देहः सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशय' प्रतिभोत्थित इत्युक्तप्रकारः, उपमासु उपमाभेदेषु एव दर्शितौ तथाच, चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव । आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा इत्युक्तरूपायामसा-धारणोपमायामनन्वयस्यान्तर्भावः । किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् । मम दोलायते चित्तमितीयं संश-योपमा इत्युक्तायां संशयोपमायां ससन्देहस्य अन्तर्भावः ।

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।
नानालङ्कारसंसृष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

उपमारूपकञ्चापि यदुक्तं वामनेन यथा, उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति । उदाहृतञ्च तेनैव यथा, जयति चतुर्दशनाकराजेन्द्र इति । केचिदिह परम्परितरूपकमाहुः । अपरे तु उपमार्पितं रूपकम् उपमारूपकं यदुक्तम्, उपमानेन उपमेयस्य रूपणम् । यद्वा वदन्त्युपमाभेदमुपमारूपकमिति । पूर्वोदाहरणं यथा दिवाकरकरस्पर्शोदुदयाद्रेः पयोधरात् । नीलांशुकमिव प्राच्यां यो गलति सम्प्रति ॥ अत्र नीलांशुकमित्युपमया मण्डितमुदयाद्रेः पयोधरादिति रूपकमित्यादि । रूपकेषु रूपकभेदेषु एव दर्शितम् । यथा, इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद् गौणमुख्ययो उपमाव्यतिरेकाख्य रूपकद्वितयं यथेति । तस्मादेतेषां न पृथगुक्तिरिति भावः ॥३५८॥

उत्प्रेक्षेति । असौ अन्यैरुक्त इत्यर्थः उत्प्रेक्षावयव तस्मात् ... अपि उत्प्रेक्षाया भेद विशेष एव । तल्लक्षणं यथा श्लिष्टार्थेन सम्पृष्टः किञ्चिच्चोपमयान्वितः । रूपकार्थेन ... उत्प्रेक्षावयवो यथेति । अयञ्च श्लेषादिसम्बन्धोत्प्रेक्षामात्रमतो नात्र प्रयास इति भाव । एवं नव्यैः परिगृहीतानामन्येषामपि अलङ्काराणामनयैव रीत्या उक्तालङ्कारभेदेष्वन्तर्भावः चिन्तनीय इति ।

अथ सङ्कीर्णं निरूपयति नानेति । नानालङ्काराणां बहूनामलङ्काराणां संसृष्टिः एकत्र समावेशः सङ्कीर्णं निगद्यते ... पृथक् निरूप्यते यथा, मौक्तिकानां हारकेयूरादीनां प्रत्येकस्य यादृशी शोभा यादृशी च समष्टि,

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलङ्कारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥३६१॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३६२ ॥

सङ्कीर्णम् ।

तथा काव्यालङ्काराणामपि प्रत्येकस्य यादृशं वैचित्र्यं सङ्कीर्णस्य तदपेक्षया समधिकमिति पृथग्व्यपदेश इति भाव. ॥ ३५८ ॥

सङ्कीर्णस्य भेदावाह अङ्गेति। क्वचित् अङ्गाङ्गिभावेन प्रधानगुणभावेन अवस्थान. क्वचित् सर्वेषां समकक्षता तुल्यबलत्वम्। इति अलङ्कारसंसृष्टे सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयी गति. द्वौ भेदौ लक्षणीया ज्ञातव्या इत्यर्थः। अपरे तु एकानुप्रवेशे सन्दिग्धत्वे अङ्गाङ्गिभावे च सङ्करसञ्ज्ञा समकक्षतायान्तु संसृष्टिरित्याहु ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति आक्षिपन्तीति। हे मुग्धे। अरविन्दानि तव मुखश्रियम् आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति जिगीषन्तीत्यर्थ । तथाहि. कोषदण्डसमग्राणा कोषो धनसमूह कुड्मलञ्च दण्ड चतुर्थोपाय नालञ्च ताभ्या समग्राणा पूर्णानामित्यर्थ एषां दुष्करं किम् ? अत्र श्लेष अर्थान्तरन्यासस्याङ्गम् अर्थान्तरन्यासश्च पूर्वार्द्धस्थिताया उपमाया इत्यङ्गाङ्गिभावो बोध्यः ॥ ३६१ ॥

समकक्षतायां सङ्कीर्णं निदर्शयति लिम्पतीति। तमः

श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम्॥३६३॥
तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धि मस्थितः॥३६४॥
परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।
विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥३६५॥

गात्राणि लिम्पतीव, नभः अञ्जनं वर्षतीव, दृष्टिः असत्पुरुषस्य सेवेव विफलतां गता। अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षायाः उत्तरार्द्धे उपमायाश्च निरपेक्षतया परस्परं प्राधान्येनावस्थानात् संसृष्टिरिति बोध्यम् ॥ ३६२ ॥

सम्प्रति वक्रेषु सद्भावं दर्शयति श्लेष इति। श्लेषः सर्वासु वक्रोक्तिषु नानाभङ्गिरूपासु अलङ्कृतिषु श्रियं शोभां पुष्णाति। एतत् वाङ्मयं काव्यं स्वभावोक्तिर्वस्तुस्वभाववर्णनरूपा वक्रोक्तिश्च इति भेदद्वयात् द्विधा भिन्नं द्विविधं स्वभावोक्तिमत् वक्रोक्तिमच्चेति ॥ ३६३ ॥

इदानीं सर्वालङ्कारसंग्राहकं भाविकं निरूपयति तदिति। प्रबन्धाः महाकाव्यादयः तद्विषयं तद्गतं गुणं चमत्कारजनकधर्मविशेषं तत् प्रसिद्धं भाविकं तदाख्यमलङ्कारं प्राहुः। तथाहि कवेरभिप्रायः भावः तत्सम्बन्धितया भाविकमित्यर्थसङ्गा। स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्य्यन्तं स्थितः। एतेनास्य केवलं पदवाक्यगतत्वं न, महावाक्यघटितप्रबन्धगतत्वमपीति बोध्यम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायस्य प्रबन्धगतत्वे उदाहरति परस्परेत्यादि।

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद् गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद् भाविकं विदुः॥३६६॥
यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावर्णितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

भाविकम् ।

सर्वेषां वस्तूनाम् आधिकारिकेतिवृत्तानां पर्वणां तदुपयोगिनां प्रासङ्गिकेति वृत्तानाञ्च । उक्तञ्च, नखकुट्टेन, इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते । आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरमिति । परस्परोपकारित्वम् अस्तीति शेषः । यथा, रामायणे रामचरितम् आधिकारिकं सुग्रीवादिचरितं प्रासङ्गिकं तयोश्च अङ्गाङ्गिभावेन परस्परोपकारित्वम् । एवमन्यत्रापि साक्षात् परम्परया वा वेदितव्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतानुपयोगिनां विशेषणानाम् अक्रिया अननुष्ठानम् अप्रयोग इत्यर्थः साभिप्रायविशेषणोपन्यास इत्यर्थः अयञ्च परिकर इति प्रकाशकारः यथा विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरो मत इति । तथा स्थानानां प्रकृतोपयोगिविषयाणां वर्णना । किञ्च, उक्तिक्रमबलात् वचनपरिपाट्या गम्भीरस्यापि वस्तुनः व्यक्तिः प्रस्फुटत्वं या हि तत्त्वैरलङ्कारभेदरूपेण निर्दिष्टेति भावः । तत् इदं सर्वं भावायत्तम् अभिप्रायाधीनमिति भाविकं विदुः । भाविकालङ्कार एव तेषामन्तर्भाव इति भावः ॥ ३६५ ॥३६६॥

यच्चेति । किञ्चेति चार्थः । सन्धयः मुखादयः पञ्च, तदङ्गानि उपक्षेपादीनि चतुःषष्टिप्रकाराणि, वृत्तयः कौशिकीत्यादयश्चतस्रः, तदङ्गानि नर्मादीनि षोडश, लक्षणानि भूषणादीनि षट्त्रिंशत् प्रकाराणि आदिपदेन नाट्यालङ्कारादीनां

पन्था. स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्क्रियाणाम् ।
वाचामतीत्य विषयं परिवर्त्तमानान्
अभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इति आचार्य्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे
अर्थालङ्कारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ।

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे । व्यावर्णितमिदं चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३६७ ॥ ... न आगमोपाद्यमन्यदग्निगत्, वीथ्यङ्गानि उद्घात्यका ... तत्र दश, नाट्याङ्गानि गेयादीनि दश । एतत् सर्वं यत् ... समालर्य आगमान्तरे व्यावर्णितं विशेषेण व्याख्यातं तदिदं ... आगामकम् अलङ्कारतयैव इष्टम् अभिलषितम् अलङ्कार... कथितमित्यर्थः तेषाञ्च यथायथमुक्तेष्वन्तर्भाव इति भावः ॥ ३६७ ॥

उपसंहरति पन्था इति । अलङ्क्रियाणां स्वभावोक्त्याद्य... अलङ्काराणाम् अनन्तम् अशेषं विस्तारं प्रपञ्चं संहृत्य संगृह्य परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन एष सः प्रसिद्धः पन्था मार्गः विवृतः । अनेनैव पथा अनुसरणे अपरेऽपि ज्ञातव्या इत्याह अभ्यास इति । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्त्तमानान् वक्तुम... अशक्यानित्यर्थः तान् विशेषान् भेदान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अलं शक्तः । पुनः पुनरभ्यासेनैव अपरेऽपि वेदि... तव्या इति भावः ॥ ३६८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यविरचितायां काव्यादर्शटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः।
यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥
एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ २ ॥

सम्प्रति अर्थालङ्कारेषु निरूपितेषु प्रथमपरिच्छेदे नानान्यतो निरूपितेष्वपि शब्दालङ्कारेषु प्राप्तावसरतया तद्विशेषान् निरूपयिष्यन् प्रथमं यमकमनुवदति अव्यपेतेति। अव्यपेत अव्यवहितः व्यपेत. व्यवहितश्च आत्मा स्वरूप यस्यास्तथाभूताया वर्णसंहतेः स्वरव्यञ्जनसङ्घातस्य व्यावृत्ति विशेषेण पुनरावृत्तिः यमकमित्यर्थः। अस्य विशेषेषु पूर्वोक्तेष्वपि अव्यवहितत्वव्यवहितत्वभेदेन पुनर्द्वैविध्यं पूर्वोच्चारितवर्णसङ्घस्य क्वचिदव्यवधानेन, क्वचिद् व्यवधानेन पुनरावृत्तिरिति। तच्च पादानाम् आदिगतं मध्यगतम् ,अन्तगतञ्च। एतदुपलक्षण पादगतमपि बोध्यम् उक्तञ्च वामनेन, पाद पादस्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानीति। अत्रापि पाद इत्युपलक्षण तेन पाद. पादखण्डाः पद्यार्द्धं समस्तपद्यञ्च यमकस्य स्थानानीति बोध्यम् ॥ १ ॥

क्रमेण तत्तद्भेदान् निर्दिशति एकेत्यादि। एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः प्रभेदाः पद्यस्य प्रतिपादं चत्वारश्चत्वारः भेदा इत्यर्थः ते च अमिश्रयमके एव वेदितव्याः।

...स्तेषां भेदाः सम्भेदयोनयः ।
...दुष्करायेव दृश्यन्ते ते ऽत्र केचन ॥ ३ ॥

...मानेन सखि ! प्रणयोऽभूत् प्रिये जने ।
...ता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्रपम् ॥ ४ ॥

...नादेन हंसानां मदनो मदनोदिना ।

... मिश्रितमादिभागयमक प्रथमादिपादगतत्वात् चतु-... तथा मध्यादिभागयमकमपि । अयश्च भेद अन्यपे-... । सम्भेद सम्मिश्रण योनिर्येषां तादृशाः ... तेषां यमकानां भेदाः आदिमध्यान्तमध्यान्त-... प्रतिबिम्बाग ... आदिमध्यान्तेषु मध्यान्तेषु मध्याद्येषु ... । ते च सुकरा सुखाध्या सुखोधाय, ... दुःखाध्या दुःखोधाय कविवोद्धृणामिति शेष । अत्र ... दुष्करत्वं इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

... प्रथमपादमध्यावहितमिश्रमादिभागयमक निर्दि-... । प्रिये जने अनेन ईदृशेन मानेन प्रणय मा ... प्रियजन प्रति एतादृश मान मा कुरु इत्यर्थः । ... प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नित । सा ... ईर्ष्याकषायितत्युक्तलक्षणापि त्वं कण्ठ-... न प्रियमेव सत्रप सलज्ज कुरु, अपकारिणि ... लज्जाकरत्वात् गुरुशासनमिति भाव । ... खण्डिता प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् । अत्र मा-... अव्यवहितमादिपादमादिभागयमकम् ॥ ४ ॥

... निर्दिशति मेचनादेनेति । मदनः काम.

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥
राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम्।
चतुरं चतुरम्भोधिरसनोर्व्वीकरग्रहे ॥ ६ ॥
अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्म दिवौकसाम्।
पदातिरथनागाश्वरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

रत्या कामपत्न्या अनुरागेण च सह पुंमाना मदनोदिना मदमपनयता मेघनादेन मेघगर्जितेन नुन्न अपनीत मानो यस्मात् तथोक्त स्त्रीणां मनः विगाहते आलोडयति व्याकुलयतीत्यर्थः, मेघगर्जनस्य उद्दीपकत्वात् वर्षासु प्रमदाना मन सानुराग सकामञ्च भवतीति भाव। अत्र मदनो मदनो इति द्वितीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ५ ॥

तृतीयपादगतमुदाहरति राजन्वत्य इति। चतुरम्भोधिरसनायाः चतुःसागरपरिच्छिन्नाया उर्व्व्या पृथिव्या करग्रहे स्वप्राप्याशग्रहणे पाणिग्रहे च चतुरम् आसमुद्रकरग्राहिणमित्यर्थः, भवन्त सत्पति प्राप्य प्रजा राजन्वत्यः जाताः, सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः। अत्र चतुरं चतुरमिति तृतीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ६ ॥

चतुर्थपादगत निर्दिशति अरण्यमिति। तव कैश्चित् अहितैः शत्रुभिः पदातिरथनागाश्वरहितैः चतुरङ्गबलविहीनैरित्यर्थः, सद्भिः अरण्यम् आक्रान्त पलायितत्वादिति भाव, कैश्चित् तथाभूतैः दिवौकसां सद्म सुरलोकः आक्रान्त युद्धमरणादिति भावः। जितो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति महाभारतीयगीताध्याये भगवदुक्तेः। अत्र रहितैरहितैरिति चतुर्थपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने ! वद नेत्रयोः ।
विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥
वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर ! दुर्द्धरः ।
न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥
राजितैराजितैक्ष्ण्येन जीयते त्वादृशैर्नृपैः ।

अथ मध्यादीन् यमकभेदान् दर्शयन् तद्भेदान् क्रमेण दर्शयति मधुरमिति। हे अम्भोजवदने। पद्ममुखि। मधुरालसा भ्रमरभ्रान्त्या भ्रमराविमौ इति भ्रमेण ते तव नेत्रयोः मधुरं विभ्रमं विडम्बयति अनुकरोति किम्? वद कथय। तव नेत्रयोः समीपे अम्भोजि भ्रमरविलाससम्भवात् नु इति वितर्के। पद्ममत्र गृह्यते यत। समस्तास्वाव मुखपद्म नेत्रभ्रमरविलसितं दृष्ट्वा निजमुखभूतमम्भोज भ्रमरविलासेन शोभयतीति तर्कयामीति भावः। केचित् तु अम्भोजवदने इति सम्बोधनपदमुक्ता तव वर्त्तमानयोर्नेत्रयोरिति योजयन्ति। न इत्यत्र नेति च पाठः तदा न विडम्बयति किम् अपि तु विडम्बयत्येवेत्यर्थः। अत्र मधुरं मधुरमिति वदने वदने इति च प्रथमद्वितीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥८॥

वारण इति। हे स्मर। यतः यस्मात् तव रणोद्दामो युद्धदक्षः वारणः हस्ती वा दुर्द्धरः दुर्धर्षः हयः अश्वो वा न वर्त्तते इति शेषः, ततः तस्मात् युद्धोपकरणाभावादपीत्यर्थः नः अस्मान् विरहिणः इत्यर्थः अन्तं नाशं नयतः प्रापयतः तव विक्रमः अहो आश्चर्यभूत इत्यर्थः। अत्र प्रथमतृतीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ९ ॥

राजितैरिति। त्वादृशैः राजितैः शोभितैः नृपैः आजि-

नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥
करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।
मन्मनो मन्मनोऽप्येष मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ ११ ॥
कथं त्वदुपलम्भाशाविहताविह तादृशी ।
अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तेनैव युद्धदुर्मदत्वेन वसुधा पृथिवी जायते, वसुधारया वसूना धनाना धारया धारावर्षणेन पुनस्तृप्तिं नीयते च। अत्र प्रथमचतुर्थपादगतमिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १० ॥

करोतीति। सहकारस्य आम्रस्य कलिका तथा एष मन्मनः, सुरते कर्णमूले तु निजदेशीयभाषया। दम्पत्योः कथन यत् तु मन्मनं त प्रचक्षते इत्युक्तरहस्यालापरूपः मत्तानां कोकिलाना निस्वनश्च मन्मन मम मानसम् उत्कलिकोत्तरम् उत्कण्ठाकुलमित्यर्थः करोति। विरहिण उक्तिरियम्। आम्रकलिकायाः कोकिलालापस्य च अतीवोद्दीपकत्वादिति भावः। अत्र द्वितीयतृतीयपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम्। अत्र उत्कलिकोत्कलिकेति तकारस्य मध्यपातित्वेऽपि स्वरशून्यत्वात् व्यवधानमध्ये अगणन सस्वरस्यैव व्यञ्जनस्य व्यवधायकत्वाभ्युपगमात् इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

कथमिति। इह अस्मिन् प्रदेशे तव उपलम्भः प्राप्तिः तस्य आशा प्रत्याशा तस्याः विहतौ अभावे इत्यर्थः अङ्गनाशिनी शरीरनिकृन्तनी तादृशी अवस्था अङ्गनाम् अबलां माम् आरोढुम् आक्रमितु न अलं न समर्था ? अपितु समर्था एव, त्वद्विरहे अह मृतप्राया जातास्मीति तात्पर्य्यार्थः। अत्र द्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।
तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥
विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।
कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥
विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।
सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

निगृह्येति । नलिनेषु पद्मेषु उन्मुखाः पतनाभिमुखाः अलिनः भ्रमराः बालपल्लवे नवपल्लवे शोभते इति तथोक्तेन तरुणा वृक्षेण कृष्टान् आकृष्टान् तद्दर्शनोत्सुकान् इत्यर्थः तरुणान् यूनः नेत्रे निगृह्य कर्षन्ति निजदर्शनोत्सुकनयनान् कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र तृतीयचतुर्थपादगतं मिथमव्यवहितादिभागयमकम् ॥ १३ ॥

विशदेति । विशन्तः आमत्ताः सारसाः जलपक्षिविशेषाः यस्मिन् तादृशे सारसे जले सरोवरजले इयं विशदा शुभ्रवर्णा हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुत्सितरवेण रवस्य कुत्सितत्वमुद्दीपकत्वेन विरहिणामसह्यत्वात् इति भावः, मां विरहिणमिति यावत् अन्तकस्य यमस्य आमिषं भोग्यवस्तु कुरुते । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतं मिथमव्यवहितमादिभागयमकम् १४ ।

विषममिति । मलयानिलः अपोढमलया परित्यक्तमालिन्यया [illegible] भावः, इन्दुकलया सह मदनन्दनः मा[illegible] तथोक्तः मदप्रीतिजनक इत्यर्थः, सन् विषमं [illegible] मदनं कामम् अन्वेति अनुगच्छति उद्दी

मानिनी मा निनीषुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग ! मे ।
हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥
जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।
कमल कमलं कुर्वदलिमद्दलि मत्प्रिये ! ॥ १७ ॥
रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

पयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १५ ॥

मानिनीति । हे अनङ्ग ! मा मां ते तव निषङ्गत्व तूणत्वम् अनवरतशरसम्पातेन तदाधारत्व निनीषुः प्रापयितुमिच्छु' सती हारिणी हारालङ्कारशोभिनी हारिणी मनोहारिणी इयं मानिनी मानवती नारी तनुतां क्षीणताम् अस्या प्रत्याख्यानादिति भावः, यत' गच्छतः प्राप्नुवतः मे मम शर्म तनुता यद्येयं मानिनी मान विहाय मामाश्रयति तथानुग्रहः कार्य्य इति भावः । अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १६ ॥

जयतेति । हे मत्प्रिये । मम प्रेयसि ! अस्मान् जयता वशीकुर्व्वता तव मुखेन कं जनम् अलङ्कुर्वत् शोभयत् तथा अलिमन्ति भ्रमरयुक्तानि दलानि अस्य सन्तीति तथाभूतं कमलम् अकथं कथारहितं यथा तथा कथं न जितम् ? अपितु जितमेवेत्यर्थः, अस्माकं चेतनानामपि जयिना ते मुखेन अचेतनानि तादृशानि कमलानि जितानीति का कथेति भाव । अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १७ ॥

रमणीति । पाटलावत् तदाख्यतरुकुसुमवत् पाटलम्

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।
व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

मधुरेणादृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

करोऽतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताडनविभ्रमम्
करोति सेर्ष्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥२१॥

...गोतम् अरुणा यस्याः तादृशी सौरभास्पदं शोभनगन्धि ... रमणी गरुणीभूता सौरी सूर्यसम्बन्धिनी भा दीप्तिर्यस्याः ... वारुणीव सुरेव मे मम रमणीया रतिप्रिया भव... । प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगत मिथ्यमव्यवहितमा-दिभागयमकम् ॥ १८ ॥

इतीति । इति उक्तरूपेण पादादिगतम् अव्यपेतम् अव्य-... यमक विकल्पित मप्रभेदम् उदाहृतम्, इदानीं तस्य ... व्यपेतस्य व्यवहितस्य केचन विकल्पा भेदाः वर्ण्यन्ते ... ॥

मधुरेणेति । मधुर्वसन्तः, मधुरेण मनोहरेण सुगन्धिना ...कारोद्गमेनैव आम्रमुकुलोदयेनैव एणदृशां हरिणाक्षीणां ... ईर्ष्याकोप शब्दशेष मानेति शब्दमात्रावशिष्ट करि-... न त्वर्थत रक्षिष्यतीति भाव । अत्र प्रथमद्वितीयपाद-... व्यवहित मिथ्यमादिभागयमकम् ॥ २० ॥

करइति । रामाणा रमणीनाम् अतिताम्र अतिरक्तः ... तन्त्रीताडनविभ्रम वीणावादनविलास तथा कान्ते सेर्ष्यं

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानुनृत्यते।
मेघाली नर्त्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति॥२२॥
स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि! ते मनः।
कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम्॥२३॥
आरुह्याक्रीड़शैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम्।
नृत्यत्येष चलच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः॥ २४॥

सप्रणयकोपं यथा तथा श्रवणोत्पलताडनं कर्णोत्पलाभ्यां प्रहारं करोति। अत्र प्रथमतृतीयपादगतं व्यवहितं मिश्र-मादिभागयमकम् ॥ २१ ॥

सकलेति। वातैः नर्त्तिता सकला मेघाली घनश्रेणी अपः जलानि विमुञ्चति वर्षति, अनु पश्चात् अनन्तरमेव कलापस्य पिच्छस्य उल्लसनेन वर्त्तमानया कलापिन्या मयूर्या नृत्यते। वर्षावर्णनमिदम्। अत्र प्रथमचतुर्थपादगतं मिश्रं व्यवहित-मादिभागयमकम् ॥ २२ ॥

स्वयमिति। हे कामिनि! स्वयमेव कान्तानुनयं विनैव गलन् मानरूपः कलिः कलहः यस्मात् तादृशं तव मनः इह वर्षासु इत्यर्थः नीपस्य कलिकां कोरकं दृष्ट्वा कां दशाम् अवस्थां न स्पृशेत्? अपितु सर्वामेवेत्यर्थः। वर्षासु अति-कोमलं मनः विरहे कथं सान्त्वयिष्यसीति भावः। अत्र द्वितीयतृतीयपादगतं मिश्रं व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ २३ ॥

आरुह्येति। आक्रीडशैलस्य क्रीडापर्वतस्य इमां चन्द्रकान्तमणिविशेषनिर्मितां स्थलीं स्थानम् आरुह्य एष शिखावलः मयूरः चलत् चारु मनोज्ञं यत् चन्द्रकं मेचकं तेन कान्तः

[illegible] भुजेन ते ।
[illegible] दुर्वी श्रितेऽस्य भुजेन ते ।
[illegible] वराहैकपरिस्थिता ॥ २५ ॥
[illegible] द्विषतां हताः ।
[illegible] भान्ति सन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥
[illegible] वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।
[illegible] जीव [illegible] पि पलायितमम्बरम् ॥ २७ ॥

[illegible] नृत्यति । अत्र द्वितीयचतुर्थपादगतं [illegible] भागयमकम् ॥ २४ ॥

[illegible] हे राजन् ! या असौ उर्वी वराहेण शूकर- [illegible] ति । [illegible] सती वराहे श्रेष्ठनागस्य वासुके [illegible] तव भुजेन सा उर्वी राजकात् राज- [illegible] ता, अत्र [illegible] श्रियते । अत्र तृतीयचतुर्थपादगत मिश्र [illegible] माद्विभागयमकम ॥ २५ ॥

[illegible] ति । हे राजन् ! रणेषु द्विषताम् अन्तकरेण विना- [illegible] तव करेण हस्तेन हता, अतएव दरद्रक्ता रक्तासा- [illegible] गजेन्द्रा करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः [illegible] सन्ध्याकालीनमेघा इव भान्ति । अत्र प्रथम [illegible] मिश्र व्यवहितमाद्विभागयमकम् ॥ २[illegible]

[illegible] ति । हे राजन् ! वातैः ध्वस्ताः पातिताः अ [illegible] हृदयेणेव परा शत्रुपक्षीया चमू [illegible] परागैः पला [illegible] ध्वस्ता नागिना, अतश्च परागैः पला [illegible] पटरेणुभिः ततं व्याप्तम् अम्बरमाकाशं [illegible] पलायितमिव धूलिभिरम्बरतलस्याहृश्य- [illegible]

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।
स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

कमलेसमकेशं ते कमलेर्ष्याकरं मुखम् ।
कमलेख्यं करोषि त्वं कमलेवोन्मदिष्वपि ॥ २९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमद्भ्रुवः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

त्वादिति भावः । अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रं व्यवहितमादियमकम् । २७ ।

पात्विति । सदानं समदं च वरदन्तिनं श्रेष्ठहस्तिनं कुवलयापीडाख्यं हन्ति इति तथोक्तः स प्रसिद्धः दानवकुलध्वंसी नवघनद्युतिः भगवान् विष्णुः वः युष्मान् सदा पातु । अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रं व्यवहितमादिभागयमकम् । २८ ।

कमलेति । हे प्रिये ते तव कं शिरः अलेः भ्रमरस्य समाः केशा यस्य तादृशं, तथा मुखं कमलेर्ष्याकरं कमलस्य ईर्ष्याकरम् अतस्त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं जलम् उन्मादिष्वपि उन्मत्तेषु मध्ये कमलेख्यम् अगण्यं करोषि ? अपितु सर्वानेव उन्मादयसीत्यर्थः । अत्र सर्वपादगतं मिश्रं व्यवहितमादिभागयमकम् । २९ ।

मुदेति । उदाराः मणयः रत्नानि भूषणं यासां ताः, मदेन भ्रमन्त्यः घूर्णन्त्यः भ्रुवो यासां तथोक्ताः, तथा अदभ्रं विशालं जघनं यासां तथाभूताः प्रमदाः मुदा रमणं प्रियम् अन्वीतम् अनुगतम् अधीनमित्यर्थः कर्तुं क्षमाः प्रभवः । अत्र उदार-

उदितैरन्यपुष्टानामारुतैर्मे हृतं मनः ।
उदितैरपि ते दूति ! मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

सुराजितह्रियो यूनां तनुमध्यामते स्त्रियः ।
तनुमध्या क्षरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येष दर्शितः ।
अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

[illegible] मिश्र व्यवहितमादिभागयमकम्
॥

उदितैरिति । हे दूति ! अन्यपुष्टानां कोकिलानाम् [illegible] भाषितैः, ते तव उदितैः कथितैः प्रियाक्लेश- [illegible], तथा दक्षिणैः मारुतैरपि मे मम मनः [illegible] । अत्र प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च मिश्रं [illegible] दिभागयमकम् ॥ ३१ ॥

सुरेति । तनु क्षीणं मध्यं यासां ताः, क्षरद्भिः गलद्भिः [illegible] सुराजिता मुराभिता मुखेन्दवः मुखचन्द्रा यासां [illegible], तथा सुरया मद्यपानेन जिता ह्रीर्लज्जा यासां तथा- [illegible], स्त्रियः कामिन्यः यूनां तरुणानां तनुं शरीरम् अध्या- [illegible] । अत्र प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्च मिश्रं व्यवहित- [illegible] यमकम् ॥ ३२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण एषः व्यपेतानां व्यवहितानां [illegible] प्रभेदः दर्शितः उदाहृतः । अव्यपेतः अव्यवहितः [illegible] आत्मा यस्य तादृशः उभयमिश्र इत्यर्थः [illegible] प्रभेदः अपि अस्ति, तत् यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ३३ ॥

मालं सालंबकलिकासालं सालं न वीक्षितुम्।
नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥३४॥
कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम्।
तारतारम्यरसितं कालं कालमहाघनम्॥ ३५॥
याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा।

सेति। सा मम आली सखी सालम्बा लम्बमाना या कलिका कोरकः तया सलति शोभते इति तथोक्तं, मालं वृक्षभेदं वीक्षितुं द्रष्टुं न अल न शक्ता, उद्दीपकत्वादिति भावः, आलीनवकुलान् वकुलासक्तान् अलीन् भ्रमरान् अपि वीक्षितुं न अल, तथा अलीकं विद्यते यासां तादृशीः मिथ्या-वचनेन प्रियस्ते आगमिष्यत्यचिरेणेत्यादिना सान्त्वयन्तीरपि सखीरिति शेषः वीक्षितुं न अलम्। विदेशस्थं नायकं प्रति नायिकाप्रेरिताया दूत्या उक्तिरियम्। अत्र सर्वेषु पदेषु मिश्र-मव्यवहितमादिभागयमकं परं प्रथमद्वितीययोस्तथा तृतीय-चतुर्थयोः व्यवहितमपीति अव्यपेतव्यपेतत्वं बोध्यम्॥ ३४॥

कालमिति। का विरहिणीति शेषः अनालक्ष्या मेघा-च्छन्नत्वाददृश्याः तारा महत्यः समुज्ज्वला इत्यर्थः तारका नक्षत्राणि यत्र तथोक्तं तारतया अत्युच्चत्वेन रम्याणि रसितानि मेघगर्जितानि यस्मिन् तादृशं तथा कालाः कृष्णवर्णाः महान्तः घना मेघा यस्मिन् तथाभूतं कालं विरहिणां प्राणनाशकत्वात् यमस्वरूपं कालं वर्षाकालम् ईक्षितुं द्रष्टुम् अलं समर्था न कापीत्यर्थः। अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यवहितं तथा प्रथम-चतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्च व्यवहितमादिभागयमकम्॥ ३५॥

यामेति। यामत्रयस्य प्रहरत्रितयस्य अधीनः आयामो

[illegible]म प्रियाऽसत्याँ या मया मथितेव सा ॥३६॥
[illegible] पादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।
[illegible] विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७॥
न [illegible]भयाद् भेदाः कार्त्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।
[illegible]भिमता ये तु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥३८॥
[illegible]रायती । यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

[illegible] ताः [illegible] त्रियामा रजनीं प्राकुम्लाद्यन्तचतुष्टय- [illegible] निशा रजन्याः [illegible] याम खलु प्राप्नुवाम वय- [illegible] निशाया [illegible]पकत्वाद्दिरहस्येति भावः [illegible] कान्तात् गयाम अगच्छाम यस्या- [illegible] मा असत्यां या असत्त्वं [illegible] प्राप्नोतीति तथाभूता सती आङ्पूर्वकात् [illegible] रूपम् । मया मथितेव नाशितेव, मम तु [illegible], किन्तु सा तपस्विनी मद्वियोगेन म्रियत एवेति [illegible] स्वावस्थानुभवेन नित्नापोक्तिरियम् । अत्र [illegible] सियमव्यवहित व्यवहितपादादिभागयमकम् ॥३६॥

[illegible]। पादादिस्थयमकानां विकल्पस्य भेदस्य इति [illegible] ईदृशी गति नियमः । इतराणि अपि [illegible] विकल्प्यानि भेद्यानि ॥ ३७ ॥

[illegible]। प्रपञ्चभयात् विस्तारभयात् कार्त्स्न्येन साकल्येन [illegible] न दर्शिता न चेष्टिता, ये तु भेदा दुष्करत्वेन [illegible] ख्याता, अत्र ते केचन वर्ण्यन्ते उदाह्रियन्ते ॥३८॥

[illegible] इति । स्थिरा आयतिरुत्तरकालो यस्य तत्सम्बुद्धौ

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥३८॥

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुराः यान्ति सुरान् नते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित ! प्रमत्त ! या
विभूषणं धार्य्यमिहांशुमत् तया ।

उत्तरं कालं आयतिरित्यमरः । हे स्थिरायते ! निश्चलचित्त ! इत्यर्थः भवान् यतेन्द्रियं जितेन्द्रियः अतः यतेः संयमात् न हीयते च्युतो भवति. ते तव अमायता असायित्वं मायाराहित्यमित्यर्थः. इयते एतत्परिमाणाय क्षयं नाशम् अयते अगच्छते अक्षयाय इत्यर्थः. सुखाय अपि अभूत्। अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रमव्यवहितं व्यवहितञ्च मध्यभागयमकम् ॥ ३८ ॥

सभास्विति । हे राजन् ! महीसुराणां भूदेवानां ब्राह्मणानाम् असुराहतैः सुरापानेन अहतैः अनाश्रितैः पवित्रैरिति यावत् वसुना तेजसा भवद्दत्तधनलाभेन वा राजितैः शोभितैः प्रफुल्लैर्वा मुखैः सभासु स्तुताः कीर्त्तिताः भासुराः समुज्ज्वलाः तथा रागात्मसु अनुरागपरासु प्रजासु राशितां बहुलीभावं गताः ते तव गुणाः सुरान् देवान् न यान्ति न प्राप्नुवन्ति. सुरा अपि एतादृग्गुणवन्तो न सन्तीति भावः । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यपेतञ्च मध्यभागयमकम् ॥ ४० ॥

तवेति । हे असच्चरित ! धूर्त्त ! हे प्रमत्त ! अनवहित ! या तव प्रिया, त्वया प्रेमास्पदत्वेन कीर्त्त्यमाना इत्यर्थः. तया

स्तोत्रयानन्दविशेषसत्तया
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीना: शिरसा नतेन ते
चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

[illegible] आनन्दविशेष तेन सत्तया सत्या अशुभत् [illegible] विभवेण [illegible], तथापि विभूषणधारणस्य स्तो- [illegible] प्रयोजनं न तु शोभार्थमिति भाव. । ननु [illegible] कारणमस्तु इत्यत आह प्रयोजनमिति ।
[illegible] हेतुना प्रयोजनं विभू- [illegible] नास्ति हि न विद्यते एवेत्यर्थ । अन्या- [illegible] कथमस्या विराग इति पृच्छन्त [illegible] । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्र व्यवहित- [illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible] । हे नाथ प्रभो । भवादृशा जना नते [illegible] आस्वादं न जानते न विदन्ति, यत सन्नतता [illegible] प्रभुना च ते सन्नतेनते नति: प्रभुना चेत्यर्थ: विरुद्धे [illegible] वर्तते इति भाव , ये जना: दीना एव दरिद्रा: [illegible], ते तेन दैन्यरसेन दैन्यरूपेण विषेण हेतुना नतेन [illegible] अलम् अत्यर्थं चरन्ति अतिशयेन त्वां सेवन्ते [illegible] कर्मणि षष्ठी । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रमव्यव- [illegible] आगयमकम् ॥ ४२ ॥

लीलाञ्चितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ८३ ॥

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ८४ ॥

[illegible]

[illegible]

सारयन्तमुरसा रमयन्ती
सारभूतमुरुसारधरा तम् ।
सारसानुकृतसारसकाञ्ची
सा रसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयानयानया-
नयानघान् विनयानयायते ! ।
न यानयासीर्जिनयानयानया-
नयानयांस्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

[illegible] मित्यर्थः नाम यस्य तथाभूत तथा अप्रतिमान [illegible] मानो यस्य तादृश सर्वाभिमतमित्यर्थः । आत्मान [illegible] मित्यर्थः आनमत नमस्कुरुत । अत्र सर्वेषु पादेषु [illegible] अव्यञ्जितञ्च मिश्र सध्यान्तयमकम् ॥ ४४ ॥

[illegible] । उरुसाराणि स्वर्णभूषणानि धरतीति तथोक्ता, [illegible] स्याद्विति व्याडि । तथा सारसैः पक्षिविशेषै- [illegible] सारसा सशब्दा काञ्ची यस्यास्तथाभूता, सा रमणी [illegible] आलिङ्गन्त सारभूत जगत्सु सारत्वेन गणित त [illegible] उरसा वक्षसा रमयन्ती प्रत्यालिङ्गनेन सुखयन्ती [illegible] रसायनम् अमृतम् असारम् अवैति, प्रियालिङ्गनसुखा- [illegible] तुच्छमवगच्छतीत्यर्थः । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यव- [illegible] यमकम् ॥ ४५ ॥

[illegible] । [illegible] अनयायते । अनया अपायरहिता आयति- [illegible] धनम् । हे प्रभो । अनया नयानयालोचनया

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि जन्यत्र तुलास्त्रगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरो हरेरवे-
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

नयः नीतिः, अनयः दुर्नीतिः तयोरालोचना तया सदसद्विवेकेनेत्यर्थः अनयान् नयरहितान् अयस्य शुभावहविधेरानये आनयने अनुष्ठाने अस्मान् जनान् विनय विनीतान् कुरु, भवनीतिमार्गानुसारिणस्तान् विधेहि । किञ्च जिनयान जैनमार्गं यान्तीति तथोक्तान् बौद्धमतावलम्बिनः अयानम् अमार्गम् अपन्थानमित्यर्थः यान्तीति तादृशान् अपथगामिनः अत एव अनयान्वितान् दुर्नयानुसारिणः यान् जनान् अयासीः गतवानसि ये त्वं हतवानसि तान् अव विष्णुं यान्तीति तथाभूतान् वैष्णवधर्मावलम्बिनः जनय कुरु । इति समुदायार्थः । अत्र प्रथमतृतीययोरव्यवहितमाद्यन्तयमकं मिथः द्वितीयचतुर्थयोरव्यवहितं मिथः आदिमध्ययमकञ्च ॥ ४६ ॥

रवेणेति । भौमः भूमिसुतः नरकासुरः ध्वजवर्त्तिनः श्रीकृष्णरथध्वजस्थितस्य वीरस्य वीर्यशालिनः वेः पक्षिणः गरुडस्य रवेण नादेन अतुलम् अनुपमम् अस्त्राणां गौरवं यस्मिन् तादृशे भैरवे भयङ्करे जन्यनि समाजे अवेजि उद्वेजितः चालित इत्यर्थः । तथाहि रवेः सूर्यस्येव उग्रस्य अस्य हरेः श्रीकृष्णस्य सिंहस्य च पुरः अग्रे रिपुं नरकम् अवेः मेषस्य तुल्यम् अवेत जानीत । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण युद्धवृत्तमिदम् । अत्र सर्वेषु पादेषु मिथः व्यवहितमाद्यन्तयमकम् ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामया मया ।
मयामयार्त्तिं निशयामयामया-
मयामयामूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

मयेति । अत्र पदविभागः । मयामयालम्ब्यकलामया- मयाम । अयाम्, अयातव्यविरामया मया । मया, अमयार्त्तिं निशया, अमया, अमया । अमय, आमय, अमू, करुणामय, आमया । हे अमय । नास्ति माया यस्य तत्सम्बुद्धौ, हे अक- पट इत्यर्थः आकारलोपो महाकविप्रयोगादविरुद्धः । हे करुणामय । मयेति । आम रोग कामपीडां याति प्राप्नोतीति आमया तेन आमया धातोरालुक् प्रसाद्यचीति आकारलोपः । कामार्तेन इत्यर्थः मया मह मय अपचय अमय उपचय, ताभ्याम अपचयोपचयाभ्याम् आलम्ब्यः आश्रयणीयः, वृद्धि- क्षयशीलत्वात् इति भावः, यः कलामयश्चन्द्रः तस्मात् आमयः रोगः कामपीडा यस्याः तादृशीं चन्द्रस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः, अमूं रमणीम् आमय योजय । यतः अहम् अयातव्य- विरामोऽयमान येषां तादृशाः यामाः प्रहराः यस्यास्तादृश्या दीर्घयामया इत्यर्थः, नास्ति मा परिमाणं यस्यास्तथाभूतया सुदीर्घया इत्यर्थः, तथा अमया नास्ति मा शोभा यस्याः तामस्या अतिकुत्सितया विरहिणामिति भावः निशया चन्द्रस्य इन्दुना अमयेन अप्राप्त्या तस्या इति भावः, अर्त्तिं पीडां तदप्राप्त्या मातिशया पीडामित्यर्थः अयाम् अप्राप्नवम् । इति समुदायार्थः । मन्नाय प्रत्युक्तिरियम्, अत्र सर्वेषु पादेषु समस्तपदेत मियमाद्यन्तयमकम् ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता-
मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।
मतान्ययत्युत्तमता विलोमता-
मतान्यतस्ते समता न वामता ॥ ४८ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल !
कालकालघनकालकालपनकाल ! काल ! ।

मतामिति । पदविभागस्त्वेव । मतां धुनाना, आरमताम् अकामताम् । अतापलब्धा, अग्रिमानुलोमता । मतौ अयती, उत्तमताविलोमताम् । अतान्यत ते समता न, वामता । हे साधो ! अतान्यत अक्लिष्टकर्मणस्ते तव मतौ आरमता विषयव्यावृत्तानां योगिनां मतां सम्मताम् अकामतां निस्पृहतां धुनाना कम्पयन्ती तिरस्कुर्वतीत्यर्थः अतापेन अक्लेशेन लब्धा प्राप्ता स्वाभाविकीत्यर्थः अग्रिमताया श्रेष्ठताया अनुलोमता आनुकूल्यं यया तादृशी श्रेष्ठत्वसम्पादिनी तथा उत्तमताया गुरुवत्ताया विलोमतां प्रतिकूलताम् अयती अगच्छन्ती गुरुवत्त्वसमानाधिकरणा समता अपक्षपातित्वं सर्वत्र समदर्शित्वमित्यर्थः विद्यते, वामता प्रतिकूलता नेत्यर्थः । कस्यचित् साधोर्गुरुकीर्तनमिदम् । अत्र सर्वेषु पादेषु व्यवहितमादिमध्यान्तयमकम् ॥ ४८ ।

कालेति । पदच्छेदस्त्वयम् । प्रथमपादे एकं पदम् । कालकालघनकालकालपनकाल, काल । कालकालसितकालका, ललनिका, कलकालकालका, आगलतु, कालकाल, कलिकालकाल । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः

[illegible]कालमितकालकालकालकालिकालकाल
[illegible]कालगतु [illegible] के हे [illegible]काल ॥५०॥

[illegible] गोभिताना स काल परिकीर्त्तित इति
[illegible] कोलाहल, [illegible] यम तथा कालनुपः
[illegible] [illegible]कालगलकालकालमुखा तेषा
[illegible] [illegible] गादंते इति तत्सम्बुद्धौ, तथा हे
[illegible] । के जलम् [illegible] कृत्वा-
[illegible] काल कृष्णवर्णो यो घन मेघ
[illegible] वर्षाभिलाषे कायन्ति शब्दायन्ते इति का-
[illegible] मयूरा इत्यर्थे के शब्दे इत्यस्य क्विपि
[illegible]। तथाच [illegible]मुखानि कालकालघनकालकाल-
[illegible] तद्वत् कलते शब्दायते इति तत्सम्बुद्धौ मयूरनादिन्,
[illegible] पुनः, हे कालकाल। कालस्य यमस्य काल संहारकः
तत्सम्बुद्धौ, यमभयनिवर्त्तक इत्यर्थः। किञ्च, हे कलिकाल-
[illegible] कलिकालस्य काल कल्किरूपेण दण्डयिता तत्सम्बुद्धौ,
[illegible] कृष्ण। कालकालमितकालका कालकेन कृष्ण-
[illegible] आलमित शोभित क शिव. ये, तादृशाः अलकाः
[illegible] यस्यास्तादृशी, अलकालकालका अलकान् चूर्ण-
[illegible] अलने मुक्तादिभिर्भूषयतीति अलकाली अलङ्
[illegible]मित्यस्य णिनि रूपम्। तथा कलमेव काल मधुर यथा
तथा कायतीति कालका मधुरभाषिणीत्यर्थः ततश्च अलकाली
[illegible] कालका चेति कर्मधारयः, ललनिका ललना राधा
[illegible] आगलन् तव अनुकम्पनीया भवतु इति निर्गलितोऽर्थः।
[illegible] प्रति राधाया. सख्युक्तिरियम्। अत्र सर्वेषु पादेषु
[illegible] आदिमध्यान्तयमकम् ॥ ५० ॥

सन्दष्टयमकस्थानमन्तादी पादयोर्द्वयोः ।
उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥५१॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सम्प्रति सन्दष्टयमकस्थानं निर्दिशति सन्दष्टेति । सन्दष्टयमकं सन्दष्टाह्वानं यमकं द्वयोः पादयोः अन्तादौ प्रथमपादस्य अन्ते द्वितीयपादस्य आदौ तथा तृतीयपादस्य अन्ते चतुर्थपादस्यादिञ्च आक्रम्य स्थितमिति शेषः । एतत् उक्तेषु यमकेषु अन्तर्गतमपि स्वैरं भौम इत्यादौ पतितमपीत्यर्थः, स्वातन्त्र्येण पृथग्भावेन कीर्त्यते विशेषादिति भावः । ५१ ।

उपोढेति । सा अबला मदेन यौवनजनितविकारेण उपोढः उद्रिक्तः रागः अनुरागो यस्यास्तादृशी सत्यनुरागिणी अपि मदेनसा ममापराधेन हेतुना मन्युरसेन क्रोधावेगेन योजिता क्रोधपरवशा अत एव योजितः अभिनिवेशितः आत्मा मनः यस्याः तथाभूतान् अनङ्गतापितान् अनङ्गं कामम् अङ्ग-तार्थतया तापयतीति अनङ्गतापिनी तस्याः भावः ता सतापि सती मम इयते एतादृशाय तापाय न आस, न बभूव, न अपितु बभूव एवेत्यर्थः । सखायं प्रति कस्यचित् मानिन्याः प्रत्याख्यातस्य उक्तिरियम् । अत्र पूर्वार्द्धे मदेन सा मदेनसा इति उत्तरार्द्धे च ङ्गतापिता ङ्गतापितेति सन्दष्टयमकम् । ५२ ।

पादाभ्याम. समुद्गः स्यादस्य भेदास्त्रयो मः
...भ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥५०॥

नास्थेय मलता बर्ज्यं. परमायतमानया । ...त इति
नास्थेय ... न ताना वर्ज्यः परमायतमानया ॥ ...नुगः
तया

... पादाभ्यामसमानि दर्शयित्वा सम्प्रति समस्तानि
... दर्शयितुमाह अर्द्धाभ्याम इति । अर्द्धेन पाद
... पुनरावृत्ति समुद्ग स्यात् समुद्गशब्दः सम्पुटक
... । ... यथा भागद्वयात्मकः तथा अयं पादद्वयात्मक इति
... । अस्य समुद्गस्य त्रयो भेदाः मता ... ।
... प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यौ इत्येक,
... द्वितीयचतुर्थौ च तथा इति द्वितीय तथा प्रथम-
... द्वितीयतृतीयौ इति तृतीय । पादाभ्याम अपि अने-
... तथाच प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च
... एक । द्वितीय तृतीये चतुर्थे चेति द्वौ । तृतीयचतुर्थे
... एक । पुनश्च प्रथम द्वितीये तृतीये च, द्वितीये चतुर्थे च,
तथा तृतीये चतुर्थे च इति षट् । मिलित्वा च एकादशविध
... स निदर्शनैः वक्ष्यमाणैरुदाहरणैः व्यज्यते व्यक्तीक्रियते
॥ ५० ॥

...ति । परमायात अतिदीर्घ मानो यस्या तादृश्यापि
... न अतिदीर्घा मत्य स्वभाव व्यवसायश्च यस्याः तथा-
... त्वया स वा पुरुष न वर्ज्यः, न प्रत्याख्येय । परम्
... यत्नवत्या मत्या आस्थेय आदर्त्तव्य, तथा आ-
... ... काङ्क्षे । तवायमुद्यमः न स्थिरतरः अत
... ... फल तस्मात् ययाय स्वयमेव तिष्ठेत्

नन्दनरा जिता माननया समेत्य
उत्तान राजिता माननयासमेत्य ।
विनाशिता वै भवतायनेन
विनाऽशिता वैभवतायनेन ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति
वृन्दानि लापोढ़घनागमानाम् ।
वृन्दानिलापोढ़घनागमानां
कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

तथा यत् क्रियतामिति मानिनी प्रति तत्सख्या उक्तिः । अत्र प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ च तुल्याविति समुद्गभेद ॥ ५४ ॥

नरा इति । माननया सम्मानेन समेत्य सङ्गत्य स्थितेन इति अध्याहार्य्यं. मानवतेत्यर्थ भवता अयनेन सग्रामगमनेन जिता पराभूता नरा. रिपव इत्यर्थ. माननययो सम्मान-नीत्यो. आस क्षेपन् अभावमित्यर्थ एत्य प्राप्य न राजिता न शोभिताः । पलायमानानामेषा गतिरुक्ता. ये तु न तथा तेषा गतिमाह विनाशिता इति । तथा वैभव विभुत्व तायति विस्तारयति इति तथोक्तेन तायृञ पालनविस्तारयोरित्यस्मात् नन्दादित्वादनप्रत्यय. । भवता विनाशिता वै निहतास्तु रिपव विना पक्षिणा गृध्रेण इत्यर्थ अशिता भक्षिता । राज्ञः स्तुतिरियम् । अत्र प्रथमद्वितीयौ तथा तृतीयचतुर्थौ च तुल्यौ इति समुद्गभेद ॥ ५५ ॥

कलापिनामिति । लापेन केकाध्वनिना ऊढ सम्मानित घनागम. वर्षाकालः यै तादृशानां कलापिनां मयूराणां

न मन्दयावर्जितमानमात्मया
नमन्दयावर्जितमानमात्मया ।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं
मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥
सभा सुराणामबला विभूषिता
गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

... शोभया उपयान्ति मत्तकान्ते शोभां प्राप्नु-
... उत्कानिनैन मङ्गातागुना अपोढं निरस्त
... न स्यात् काम्यतालादि वाद्यमध्यनृत्य-
... गायसो येषां ताङ्गानां परिलक्षनृत्यानाम्
... स्थानां मदगन्धित्यादिति भाव के जले लप-
... कानां समानां च आकृतय. मधुरस्वरा
... मिदम् । अत्र प्रथमचतुर्थौ तथा
... इति समुद्गभेद ॥ ५६ ॥

... । मन्दया मृदया, अवर्जिते अत्यक्ते माने सात्मया
... यत्नेन मान रचन्त्या, तया दयया वर्जितौ
... भावस्य यस्या तथाभूतया मया नमन् कृता-
... पादयोः पतन् जीवितेश्वरः उरसि वक्षसि उपा-
... पयोधरद्वय यस्मिन् तद् यथा तथा न समा-
... । नायक निराकृत्य गलितमानाया
... अनुतापोक्तिरियम् । अत्र प्रथमद्वितीयौ पादाव-
... ५७ ।

... ! हे राजन् ! तव मृणालनिर्मलैः मृणालवत्
... सुरै ... वला बलासुरवहिता इन्द्रेण निघ्नतत्वात्

स भासुराणामबला विभूषिता
विहारयन् निविश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमद्ध्यनामिका
स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमद्ध्यनामिका ॥ ५९ ॥

निष्फलत्वात् बलासुरोत्पातविहीना इत्यर्थः विभूषिता देव-भोग्यद्रव्यजातैः विशेषेण सज्जिता सुराणां देवानां सभा आरोहि आरूढा स त्वं विभूषिता विशेषेण अलङ्कृता अबला विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां दीप्यमानानां सम्पदानाम् इत्यर्थः पुरां नगराणां सम्पदः निविश उपभुङ्क्ष्व। राजानं प्रति वैतालिकस्योक्तिरियम्। प्रथमतृतीयौ अभ्यस्ताविति ॥ ५८ ॥

कलमिति। कलं मधुरम् उक्तं वचनं विलासिनीनामिति अध्याहार्य्यं तया तनु क्षीणं मध्यं नमयतीति तथोक्ता स्तनद्वयी च क्वचित् मध्यशब्दस्य धकारद्विर्भावः। त्वदृते त्वां विना कं जनं न हन्ति न पीडयतीति अपितु सर्वमेव इत्यर्थः। अतः कारणात् भवन्मुखे भवादृशे विषये गणने भवादृशां जितेन्द्रि-याणां गणनायामित्यर्थः हि निश्चितम् अनामिका अङ्गुष्ठत-श्चतुर्थी अङ्गुलिः कलङ्कमुक्तं निर्दोषं तनुमत् शरीरिभूतम् अपरं प्राणिनं न याति न गच्छति त्वां विना अन्यं न गणयति इत्यर्थः। कमपि महान्तं प्रत्युक्तिरियम्। अत्र प्रथमचतुर्थौ पादावभ्यस्ताविति ॥ ५९ ॥

नमन्ति ते द्विजु रजश्च मैनिका
जितान्वतेऽजोपम ! टंगिता युधा ।
जितान्वतेजोऽपमदं शितायुधा
दिशाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥
बिभर्त्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते
भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदञ्चितम् ।
शृणुताद्यं कामविल भूषा
भुजङ्गमा मास्मरतो मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

नमन्तीति । हे अजोपम । गजराजसदृश । नारायण- ... टंगिता ... शितानि तीक्ष्णानि आयुधानि येषां ते तथोक्ता, ... मैनिका. योद्धपुरुषा युधा ... दिशां विततं विस्तारयन्ति । तथा द्विषां ... तेजो हीन तथा ... वा कुर्वन्ति । विजिगीषुस्तुति- ... ॥ ६० ॥

बिभर्त्तीति । हे राजन् । भुजङ्गमो वासुकि ते तव भुजेन ... भूमण्डलं बिभर्त्ति ... स्मरत इति । स्मरत

स्मरानलो मानविवर्द्धितो यः
स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति।
समन्ततस्तामरसेक्षणे! न
समन्ततस्तामरसे! क्षणेन॥ ६२॥
प्रभावतो नामन! वासवस्य
प्रभावतो नाम नवासवस्य।
प्रभावतोऽनाम! न वा सवस्य
विच्छित्तिरासीत् त्वयि विष्टपस्य॥ ६३॥

मद गर्वं मास्म गम गर्वं मा कुरु इत्यर्थः। राजानं प्रत्युपदेशगर्भस्तुतिरियम्। अत्र द्वितीयचतुर्थावभ्यस्ताविति॥ ६१॥

स्मरानल इति। तामरसेक्षणे। मानिन रक्तोत्पलनयने। रक्तोत्पल तामरसमित्यमर। हे अरसे। अरसिके। मानेन विवर्द्धित' विशेषेण हृडिं गत' यः स्मरानल कामाग्निः, स तत' विस्तार गत, सन् क्षणेन उत्सवेन सम समन्तत, सर्वतो भावेनेत्यर्थः। ता पूर्वानुभूता निर्वृतिं सुख किं न अपाकरोति न निरस्यति ऽपि तु निरस्यत्येवेत्यर्थ. अतः नितरां कामपीडितासि मान मुञ्च विलम्बेनालमिति भाव'। मानिनीं प्रति तत् सख्युक्तिरियम्। अत्र तृतीयचतुर्थावभ्यस्ताविति ॥ ६२॥

पादत्रयाभ्यासं क्रमशो दर्शयति प्रभावत इत्यादि। हे प्रभावतः प्रभावात् प्रभावत प्रभा दीप्ति. तत्सम्पन्नस्य वासवस्य इन्द्रस्यापि नामन। नमयतीति नतं करोतीति तत्सम्बुद्धौ, वज्रभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्य गर्वहरणादिति

परम्परागा बलवा रणानां
परम्परागा बलवारणानाम् ।
धूली. स्थलीर्व्योम विधाय रुन्धन्
परम्परागाऽबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

न मानं मामबला ! मिथ्या
... मसमाहितानाम् ।

... नास्ति ग्रामो गोगो
... वस्त्रास्तम् वि
... नाम्य ग्राममस्य मुरायाः
... नामीत भोगिना मुरापानो
... प्रवृत्ते इत्यर्थः । श्रीकृष्णा
... पादानामभ्यास ॥ ६३ ॥

... पर उत्कृष्ट अय शुभ
... ... इत्यर्थः ... बल
... वारयन्ते क्षिपि रु
... बलवन्त अश्वादित्वादप्रत्
... तथा अबलान् दुर्
... तेषां रणानां परम्परया सम्
... धूलीर्विधाय व्योम आकाश
... पर अतः पर गत् परया गतवान् जि
... यायातीर्थ्यो मध्यमपुरुषैकवच
... । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थी अभ्यस्ता

... निर्घृण । असमाहितानाम् अव

भवद्विधानामसमाहितानां
भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानसराजसेन !
सन्नाहितोऽमानम ! राजसे न।
सन्नाहितो मानस ! राजसेन
सन्ना हितोऽमानसराजसेन ! ॥ ६६ ॥

चित्तानाम् अव्यवहितानामित्यर्थः तथा असमा असदृशा अहिताः शत्रव येषाम् अधिकशत्रूणामित्यर्थः भवद्विधाना मिथ्या भवत् असत्य भवत् विधानं कार्य्यं यस्यास्ता कार्य्येषु अपरिणतानित्यर्थः। तथा असमः विषमः यः अहिः सर्पः तस्येव तानो विस्तारो यस्याः तादृशी अतिवक्रदारुणामित्यर्थः. पुनश्च भवे उत्पत्तौ श्रवणमात्र एवेत्यर्थः द्विधा द्विविधः अन प्राणः अर्थरूप यस्या तथाभूताम् अर्थानानिव वाचा प्राणत्वात् इति भावः. वाचं न अहर्षं न विश्वसिमि। शठनायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम्। अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादाना-मभ्यासः। ६५ ॥

सन्निति। हे सन् ! साधो ! हे आहितोमानमराजसेन ! न नमन्तीति अनमाः प्राग्मणा पचादित्वादच्। अनमाना राजा अनमराजश्चन्द्रः. उमा च अनमराजश्च तौ उमानमराजौ आहितौ स्वाङ्कस्थौ उमानमराजौ येन सः, आहितोमान-मराजः शिवः तेन सेन इन स्वामी तेन सह वर्त्तमान ईश्वर इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ शैव इत्यर्थः, तथा हे अमानम ! अमाना अपरिमाणा मा लक्ष्मीर्यस्य तत्सम्बुद्धौ, पुनश्च हे राजसेन !

सकृद् द्विस्त्रिश्च योऽभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।
श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥६७॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।
स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥६८॥

[illegible] मानममानस्मते इति तत्सम्बोधन लोभाद्य-
[illegible] अमानामसराजसेन । मान'
[illegible] ते मानमं न विद्यते मानमे यस्याः तादृशी
[illegible] तत्सम्बुद्धी । त्व ममाश्रित क्षत-
[illegible] न राजसं न शोभसे, यतस्त्व मन्त्राहित. मन्त्रा
[illegible] शतवो यस्य तथोक्त , तथा मन्त्रा सत्
[illegible] सर्वेषां श्रिते रत इत्यर्थ अत-
[illegible] इति भाव' । अत्र राजान प्रति
[illegible] एव पादा अभ्यस्ता' ॥ ६६ ॥

[illegible] श्लोकाभ्यास निर्दिशति सकृदिति । एवम् उक्त-
[illegible] सकृत् द्वि त्रिश्च य' अभ्यास पुनरावृत्ति. स:
[illegible] । तत्र सकृदभ्यास पादद्वयगत, द्विरभ्यासः
[illegible], त्रिरभ्यास पादचतुष्टयगत इति । युक्तः अर्थो
[illegible] इत्यर्थ' श्लोकद्वयं समानानुपूर्वपदवर्ण-
[illegible] श्लोकाभ्यास' स्मृत कथित' । यथेति वक्ष्य-
[illegible] ॥ ६७ ॥

[illegible] । हे राजन् । विनायकेन दुर्जनानां शास्त्रा,
[illegible] उपचितौ पीनौ बाहू यस्य तथोक्तेन स्वमित्राणां
[illegible] अमित्राणां शत्रूणाम् उद्धारिणा विनाशकेन तथा
[illegible] अतुलाम् अनुपमा केनापीति भाव: आश्रयतीति

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना।
स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता॥६८

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाह्वयम्।
तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया॥७०॥

समानयाम ! सानया समानयासमानया।
समानया समानया समान या समानया॥७१॥

तथोक्तेन निरपवेग इत्यर्थ भवता हेतुना इय पृथ्वी अभीता दुर्भिक्षा भयरहिता जाता इत्यर्थ ॥ ६८ ॥

किञ्च अभीता गुडाय भवत्समीपमभ्यागच्छता अभिपूर्वा-दिण्धातो क्विपि तृतीयैकवचनम्। तव अरिणा शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता सता वृत्तौ जातौ उपचितौ श्मशानस्थचितासारूढौ इत्यर्थ बाहू यस्य तथोक्तेन, तथा स्वमित्राणि निजबन्धून् उज्जहातीति तथाभूतेन, स्वमित्रशब्दात् उत्पूर्वकस्य जहाते क्विपि तृतीयैकवचनम्। पृथ्वी गुर्वी यम-तुला यमस्य अन्तकस्य तुला परिमाणयन्त्र विचारस्थानम् इत्यर्थ मानयन्त्रे न्यूनाधिकत्वनिश्चयवत् कृतान्तविचारालये पुण्यपापनिश्चय इति भाव, आश्रिता प्राप्ता यमसदन गतम् इत्यर्थ। राज स्तुतिविषयक श्लोकद्वयमिति श्लोकाभ्यासो-ऽयम्॥ ६८॥

एकेति। एकाकारा चत्वार पादा यत्र तत् महायमका-ह्वय महायमकमत्र तत्रापि महायमकेऽपि यत्र पादखण्डस्य अभ्यास पुनरावृत्ति दृश्यते सा परा श्रेष्ठा यमकक्रिया यमक-वत् पद्यानुष्ठानमित्यर्थ॥ ७०॥

समानयेति। अत्रायं पदच्छेद समानयाम सा अनया,

धराधराकारधराधराभुजां
भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो-
रणोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

समानया, समसमानया, समानया, समागया, समान, या समानया इति । हि समानयाम । समानः यामः यत्र यस्य तामसी, मतेन तुल्यमत इत्यर्थः, तया समान । समदर्शिन् । माति मानापतगेन इत्यर्थः असमानया निरूपमया, समानया मानाला समानया सम्माननीयया अनया नायिकया मा मां समानय सङ्गमय, या नायिका समानया मा लक्ष्मी, शोभा तया नाति विद्या इत्यर्थ ताभ्यां सह वर्त्तमाना सुन्दरी विदुषी चेत्यर्थः, यतोऽस्याः सङ्गमो अतीवादरणीय इति भावः । अत्र पादचतुष्टयाभ्यासे पादखण्डस्यापि अभ्यासात् सङ्करत्वम् ॥ ७१ ॥

एवं सजातीयसम्मिश्रजनितप्रभेदा दर्शिता इदानीं विजातीयसम्मिश्रणोदाहरणं दर्शयति धरेति । धराधराकारधराः धरायाः धरः नागराजः तस्य आकारः धराधराकारः तस्य धराः अतिदीर्घा इत्यर्थः, अहीनविक्रमाः अहीनः अनल्पः विक्रमः येषां ते, अथवा अहीनस्य अहीनामीश्वरस्य विक्रम इव विक्रमो येषां तादृशाः, सहसा हतारयः, हताः नाशिताः अरयः शत्रवः यैः तथोक्ताः रणोद्धुराः रणेषु वेगेन उद्धुराः उत्कटाः अतिवेगवन्त इत्यर्थः तथा मानधुरावलम्बिनः मानस्य धुरां भारम् अवलम्बन्ते इति तथाभूताः धराभुजां राज्ञां भुजाः क्रमात् महीं पातुं पालयितुं सहन्ते क्षमन्ते । अत्र

आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा।
यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्॥७३॥

या मताश कृतायासा सायाता कृशता मया।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेऽताकरणामर!॥ ७४ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] पादानाञ्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तृतीये च पादे [illegible] [illegible] [illegible] चतुर्थे च वर्णद्वयव्यवधाने [illegible] [illegible] [illegible]। एवं बहूनां विजातीयानां [illegible] [illegible] इत्यवधेयम्। ७२।

इत्थम् आनुलोम्ये यमकभेदानुक्त्वा इदानीं प्रातिलोम्ये दर्शयन्नाह आवृत्तिरिति। प्रातिलोम्येन वैपरीत्येन पादार्द्ध-श्लोकगोचरा पादगोचरा, अर्द्धगोचरा, श्लोकगोचरा च एवं त्रिविधा आवृत्तिः प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोमं यमकम् इति स्मृतम्। तथाच यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः, पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्द्धं तथा एकस्य श्लोकस्य प्रति-लोमावृत्त्या श्लोकान्तरं निष्पद्यते तत् प्रतिलोममिति निष्कर्षः। तस्य चोक्तरीत्या त्रैविध्यम्। ७३।

पादगोचरमुदाहरति येति। हे मताश! मता ज्ञाता आशा अन्यासङ्गविषयिणी तस्य तत्सम्बुद्धौ मया या कृशता दौर्बल्यं कृतायासा कृतः आयासः क्लेशः यया तथोक्ता, सा आयाता प्राप्ता तव दुश्चेष्टितेन महान् क्लेशोऽनुभूत इदानी-मपि यथारुचि क्रियतामित्यर्थः। हे स्तुते! स्तुतं स्तवनम् इतः प्राप्तः स्तवार्ह इत्यर्थः अथवा स्तुतात् इतः च्युतः अस्त-वार्हः निन्दिताचरणात् अप्रशंसनीय इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ हे

[illegible] मदनाभी स्वा न मे काचन कामिता ।
[illegible] न [illegible] स्वाधीना दम [illegible]ना॥७५

[illegible] प्रतिलोमानुलोमे प्रभा [illegible]
[illegible] दीनाम [illegible]
[illegible] [illegible] आरकता [illegible]कृतोति आरक
[illegible] । यस्य भाव. आरकता यथे
[illegible] भात् त या कामयसे तामिव अज
[illegible] भा । मानिन्या नायक प्रति सकोपो-
[illegible] प्रतिलोमावृत्त्या द्वितीयपादस्तथा
[illegible] प्रतिलोमावृत्ता प्रथमपाद', एव तृतीयचतुर्थयोरपि,
[illegible] प्रतिलोमयमकम ॥ ७४ ॥

[illegible] नादिन इति । नादिन नाद-
[illegible] तथोक्तस्य नादब्रह्मानुध्यानरतस्य इत्यर्थ
[illegible] मदनाभो [illegible] काम कामजनिता
[illegible] निज्ञा काचन कामिता
[illegible] इत्यर्थ तथा दम' इन्द्रियसयम
[illegible] तथोक्तेन इन्द्रियसयमध्वसकारिणा
[illegible] स्वम् आत्मा अधीन यस्यास्तादृशी आत्म-
[illegible] तामिका ताम्यति अनयेति तम्धातोर्भावे
[illegible] । ग्लानिरित्यर्थ नास्तीत्यर्थ । तथाच,
[illegible] विषयाभिलाष ग्लानिश्चेति चत्वारो मम
[illegible] । नादोत्पत्तिरुक्ता सुरेश्वराचार्येण
[illegible] सर्वासु नाडीषु विशोधितासु ।
[illegible] । स्वात्मावगम्य स्वयमेव नाद इति ।

यानमानय माराविकशोनानजनासना ।
यामुदारशताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥
सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।
नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

यमकचक्रम् ।

योगिनो वदनमिदम्। अत्र श्लोकार्डस्य प्रतिलोमाहृत्त्या श्लोकार्डान्तरं निष्पन्नमिति प्रतिलोमयमकं श्लोकार्डविषयम् । ७५ ।

श्लोकगोचरं प्रतिलोमं दर्शयति यानमिति। हे सखि ! इति अध्याहार्य्यं, त्वं यानं वाहनं अश्वाद्यन्यतममित्यर्थः आनय। किमित्याह यामिति। अहम् उदारशताधीनाम् उदाराणां महतां धनिनामित्यर्थः शतम् अधीनं यस्यास्तादृशी या वेश्यामित्यर्थः आयाया गतवानस्मि, माराविकशा मारः कामः एव अविः मेषः तस्य ताडनी कशिना कामार्त्तिहन्त्रीत्यर्थः तदा ऊनं हीनं धनाभावादिति भावः अनः प्राणः येषां ते ऊनानाः धनहीना इत्यर्थः ते च ते जनाश्चेति ऊनानजनाः तान् अस्यति निरस्यतीति ऊनानजनासना निर्धनान् वहिष्कुर्वतीत्यर्थः सा वेश्या आयम् आगमनम् अनादि अङ्गीकृतवतीति शेषः. अद्य तव सन्निधावागमिष्यामीति अभिहितेत्यर्थः । ७६ ।

सापि मय्यनुरागिणीत्याह सेति। सा वेश्या अमुया उपस्थितया इत्यर्थः शरदा शरत्कालेन आधीता आधिः मनःपीडां सङ्गिरेदिति भावः इता प्राप्ता अतएव शोकविरामा

वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

... विरहः तस्य विरामः अवसानं यस्याः तादृशी न ... सतत विरहदुःखमनुभवतीत्यर्थः, तथा दिना- ... दिने दिवसे य आमयः रोगः तस्य मायया छलम् ... गच्छति प्रकाशयतीत्यर्थः दिवसे सखीनां समक्ष रोग- ... विरहं गोपयन्ती तिष्ठतीत्यर्थः किञ्च नामनाः ... नास्ति आसनायाः उपवेशनस्य जननं क्रिया यस्याः ... विरहखेदेनैकत्र उपविशतीत्यर्थः, पुनश्च ... शयनस्य सहसनस्य मानं ज्ञानं यातीति तथोक्ता ... तिष्ठतीत्यर्थः । सखायं प्रति ... वेश्यायामासक्तस्योक्तिरियम् । अत्र श्लोकस्य प्रति- ... श्लोकान्तरपूरणात् श्लोकगोचरं प्रतिलोमयमकम् ... ।

अथ चित्रालङ्कारान् कांश्चित् निरूपयिष्यन् प्रथमं गोमू- ... निर्दिशति वर्णानामिति । अर्द्धयोः श्लोकस्य यथाक्रमं ... एकान्तरम् एकाक्षरव्यवहितं यत् एकरूपत्वम् ... दुष्करं सहसा कर्त्तुमशक्यं तद्विदः चित्रालङ्का- ... गोमूत्रिका चलन्ती गोमूत्राकारत्वेन घटितत्वात् गोमू- ... प्राहुः । तद्वित्यत्र तमिति च पाठः, तदा तम् ... । गोमूत्रिका च त्रिविधा पादगोमूत्रिका, ... गोमूत्रिका, श्लोकगोमूत्रिका च । इयन्तु अर्द्धगोमूत्रिकेति ... । यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ७८ ॥

सद्गोसदिराक्षीणा सपाङ्गा स्त्रीजयेदयम् ।
+ + + + + + + + + + + + + + + +
सदेवोयदितर्क्षीणा सनङ्गायाञ्जलिं ददे ७९

इति गोमूत्रिका ।

प्राकृ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]सनं [illegible] ।
तदिदं [illegible] [illegible] यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

अर्धगोमूत्रि[illegible] [illegible] [illegible]ति। [illegible] सदेव अदि-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible]. तत् तदा [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
पुष्पाञ्जलिं ददामि इत्यर्थः यदि [illegible] [illegible] [illegible]
गीर्णो तदा [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible]-
वर्णानि [illegible]. तदा [illegible] विपरीतानि [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तानि च [illegible]ति ॥ ७९ ।

[illegible] [illegible] सर्वतोभद्रं [illegible] [illegible]ति । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि
[illegible] [illegible] पादो[illegible] [illegible] [illegible] तदा [illegible] [illegible]
[illegible] प्राहुः । यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इत्यर्थः [illegible] तदा तत् सर्वतोभद्रं नाम चित्रम् [illegible] ।
तथाहि. द्विविधमिदम् [illegible]टितमेव प्रायशो [illegible]
तत्र प्रथम चतुष्षष्टि कोष्ठानि [illegible]टितानि [illegible]नि.
तत्र [illegible]पङ्क्तिचतुष्टये क्रमेण पादचतुष्टय वर्णा निवेशनीया.

[illegible]	नो	भ	व	त	वा	नी	कां
नो	[illegible]	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	[illegible]	मे	या	मा	मा	वा
[illegible]	[illegible]	मे	नो	म	या	न	त
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

॥ ८१ ॥

अर्द्धभ्रमः ।

[illegible] निम्नपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा [illegible] लिख्या । अर्द्धभ्रमे अथ पङ्क्तिचतुष्टये पराव्रृत्त्या, [illegible] तु पराव्रृत्त्या समावृत्त्या च चतुर्थादिपादशेषनम् [illegible] प्रातिलोम्यम् अर्द्धभ्रमे ऊर्द्ध्वपङ्क्तौ वामाद् [illegible], अधःपङ्क्तौ दक्षिणाद् वामतः । किञ्च, वामस्योर्द्ध- [illegible] दक्षिणस्य अधःकोष्ठाद् ऊर्द्ध्वक्रमेण च अनु- [illegible] प्रथमादिपादोपस्थितिः । सर्वतोभद्रे तु दक्षिणाद् [illegible] ऊर्द्ध्वक्रमेण अधस्त ऊर्द्ध्वक्रमेण [illegible] सर्वत आवृत्त्या पादोपस्थितिरिति [illegible] ८० ।

[illegible] । हे मनोभव [illegible] नत । कामिजननमस्कृत । [illegible] मां [illegible] नो इय मानवती तव उदयाय

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ ८२ ॥

सर्वतोभद्रम् ।

हृदये नो न अपितु उदयादेव, ननु विजयिना सैन्यम् अपराधिदण्डक तव अत्र किमित्याह वयम् एनोमया पापिनः मा वा न वा. किन्तु भयात् अतियामा' अमेय आस. रोग येषा तथोक्ता. यदि च वयमनपराधिन तथापि भृश भयार्त्ता जाता इत्यर्थं ॥ ८१ ॥

सेति । अमायामानाया. अमायस्य अकपटस्य असस्य अपरिमितस्य आमस्य रोगस्य कामपीडाया इत्यर्थ' आयः आगमन यया तथोक्ता. तथा मारानायायानायासा मारः काम एव आनाय जाल बन्धनहेतुत्वात् इति भाव तस्य आयानेन आगमनेन आयास. प्रीति यस्या तादृशी. सततकामव्यापारवता इत्यर्थं. किञ्च यानावारारावा यानं विदेशगमनम् आवारयती यानावार. यानावार आराव वचन यस्या तथाभूता मम विदेशगमन वारितवतीत्यर्थः किञ्च अनाया नास्ति नायः नीति. यस्याः तादृशी मम प्रवासाकरणे कार्य्यहानिः

क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥
श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।
एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥
सामायामा माया मासा मारानायायानारामा ।
यानावारारावानाया मायारामा मारायामा ॥ ८७

स्वरनियमः ।

इच्छा तत्रास्त्यभिलाष ते विधेये इति शेष धेच्छे इत्यत धेच्छे इति पाठे ध्या ध्यानमित्यर्थ । अत्र आ ई ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरै पद्यबन्ध । विद्युन्मालावृत्तमिदम् ॥ ८४ ॥

त्रिस्वरमुदाहरति क्षितीति । क्षिते पृथिव्या विजिति विजय स्थितिर्मर्य्यादाया विहिति विधान ते एव व्रते क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रते तयो रति अनुरागो येषा तथोक्ता तथा परा उत्तमा गतिर्येषा तादृशा कुरव युधि युद्धे स्वम् अरिकुलम् उरु अत्यर्थं रुरुधु तथा गुरु यथा तथा दुधुवु कम्पितवन्त । अत्र इ अ उ इति त्रिभिरेव स्वरै पद्यबन्ध । त्वरितगतिर्वृत्तमिदम् । ८५ ॥

द्विस्वरमुदाहरति श्रीदीप्ती इति । श्री लक्ष्मी दीप्ति कान्तिश्च ते ह्री लज्जा कीर्त्तिश्च ते, धीर्बुद्धि नीतिश्च ते, गी मधुरवाक् प्रीतिश्च सन्तोषश्च ते द्वे द्वे ते तव एधेते वर्द्धेते, ये इमे द्वे द्वे देवेशे देवानामोश्वरे इन्द्रे इत्यर्थ न विद्यते इति शेषः । अत्र ई ए इति द्वाभ्यामेव स्वराभ्यां पद्यबन्ध । वाणीवृत्तमिदम् ॥ ८६ ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा ।
अहाहाङ्क ! खगाङ्कागकङ्कागखगकाकक ! ॥ ८१ ॥

स्थाननियमः ।

आनन्देन गीतवादित्राद्यामोदेन नतानि व्याप्तानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बुद्धौ. मदङ्गना मानिनी नारी अनङ्गसङ्गेन नास्ति यतो देवि ते अनङ्गा दुर्जना तेषां सङ्ग तस्मात् अनङ्ग-सङ्गेन वासवीव्यथा लग्ना जाता. नाना विविधा यातना स्वेदेन दग्धा तादृशी भवति. भर्तृविरहेण सती अपि दुर्ज-नानेन उच्छतीति भावः । तस्मात् भार्य्यां प्रतिचिन्तय केवल हर्षामोदेनालमिति स्वभाय प्रति कस्यचिदुक्तिः । अत्र दन्त्यवर्णैरेव पदरचना ॥ ८० ॥

एकस्थानमुदाहरति अगा इति । हे गाङ्गकाकाकगाहक ! गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य आकाकः [illegible] आङ्पूर्वात् कै शब्दे इत्यस्मात् भावे क्विपि आका अक कुटिलगताविन्यस्मात् भावे डप्रत्यये अकः आका सह अकः आकाकः तरङ्ग इत्यर्थः तं गाहते इति तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ तथा हे अहाहाङ्क ! हाहा दीनतासूचकः ध्वनिविशेषं गच्छतीति हाहाङ्गः न हाहाङ्गः अहाहाङ्गः तत्सम्बुद्धौ. किञ्च हे खगा-ङ्कागकङ्क ! खे गच्छन्तीति खगाः सूर्य्यादयः. ते अङ्काश्चिह्नानि यस्य स खगाङ्कः स च असौ अगः पर्वतश्चेति खगाङ्कागः सुमेरु-रित्यर्थः तं कङ्कते गच्छतीति तथोक्तः ककिगताविन्यस्मात् अन्-प्रत्ययः । तत्सम्बुद्धौ. पुनश्च हे अगखगकाकक ! अगति गच्छति इति अगं नश्वरमित्यर्थः खानि इन्द्रियाणि गच्छतीति खगम् इन्द्रियविषयं ततश्च अगं खगञ्च यत् कं सुखं तदर्थं न ककते

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनः ।
दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ९३ ॥

सूरिः सुरासुरासारिसारः सारसमारसाः ।
ससार सरसीः सीरी ससूरुः स सुरारसी ॥ ९४ ॥

यस्य तादृश [illegible]रीत्यर्थः तनस्य न मे योग्य इति भाव । [illegible] कश्चित् व्याधकुमार प्रति तस्या. [illegible]। अत्र र व ग न स इति चतुर्भिरेव वर्णैः पद्यबन्ध.। [illegible] पद्यपूरकवर्णाना ग्रहण. तेन चरेति एकारयोरसाऽपि न चातुर्वर्ण्यव्याघात , तस्य पद्यपूरक-त्वाभावात् ॥ ९२ ॥

त्रिवर्णमुदाहरति देवानामिति । देवानाम् इन्द्रादीनां नन्दनो दैत्यदलनात् [illegible], तथा वेदनिन्दिनो वेदनिन्द-कस्य नास्तिकजनस्य नोदन निरासक देव नृसिंहरूपी भगवान्, दानवान् नन्दयति त्रिभुवनविजयेन सन्तोषयतीति तथोक्तस्य दानवनन्दिन [illegible]हिरण्यकशिपो दाने वक्षोविदारणे दोष खण्डने इत्यस्मात् [illegible]प्रत्ययः। नादेन सिंहनादेन दिवम् अन्तरीक्ष दुदाव तापितवान्। अत्र दवन इति त्रिभि-रेव वर्णै. पद्यबन्ध' ॥ ९३ ॥

द्विवर्णमुदाहरति सूरिरिति। सूरि. विद्वान् तथा सुरा-सुरासारिसार' सुरान् असुरान् आसरति आस्कन्दति इति तथोक्त' सारो बलं यस्य तादृश किञ्च ससूरु शोभनौ ऊरू ऊरू ताभ्या सहित वामोरुरित्यर्थ', पुनश्च सुरारसी सुराया रस आस्वाद' अनुराग इत्यर्थ. विद्यते अस्येति सुरारसी स प्रसिद्ध. सीरी सीरं लाङ्गलमस्यास्तीति तथोक्तः बलदेव. सारस-

नन नूतानि नानेन नानन्नेनाननानि नः ।
न्...नाऽनूनेनेनानानिनो निनीः ॥९५॥

... ।

... ।
... गतिः ॥ ९६ ॥

... वर्तमाना भामा पचितविशेषा ... जलक्रीडार्थं गतवान् । ...देवस्य जल- ... तत ताभ्यामेव ... इति ... ॥ ९४ ॥

... । अननेन प्रचलेन एनेन ... सामान्यशत्रुणा इत्यर्थः, अनेन ... भ्रूकुटिमतेति भावः करणेन न अस्माकम् ... नवानि अपनीतानि न न अपितु ... इत्थैव वयं मृता एव का कथा सम्प- ... । ...तथापि इत्यर्थः इनः ना पुरुष. अस्माक ... प्राणान् निनी नेतुमिच्छतीति नीधातो ... प्रथमैकवचनम् । ...नितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः, ... न भवति, शत्रुविजितस्य युद्धे मरणं जीवि- ... यथाशक्ति युद्धं कर्त्तव्यमिति भावः । ... कस्यचित् नृपमन्त्रस्य दैन्योक्तिरियम् । अत्र ... प्रयत्नस्य ॥ ९५ ॥

... इति । इति उक्तप्रकारेण ... प्रनियमेऽपि कश्चित् अल्पमात्र ... उदाहृत, एतावता अन्येऽपि

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ९७ ॥
आहुः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।
वञ्चितान्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वस्तुना ॥ ९८ ॥

दुष्करचित्रकाव्यानां पद्मबन्धादय' प्राचीनोक्ता ग्रन्थविस्तार-भयेन नादृता ग्रन्थान्तरत ते ज्ञातव्या इति भाव. पुन. इदानी प्रहेलिकानां प्रकाराणां विशेषाणां गति. नियम उद्दिश्यते निरूप्यते। तल्लक्षणन्तु सामान्यत उक्तम्। यथा. प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वच संवृतिवारि यदिति ॥ ९६ ॥

यदि च प्रहेलिकाया यमकादिवत् शब्दार्थोपस्कारकत्वेन रसानुगुण्याभावात् नालङ्कारत्व. यदुक्त रसस्य परिपन्थित्वात् नालङ्कार प्रहेलिकेति. तथापि अस्या उपयोगित्वमाह क्रीडेति। क्रीडागोष्ठीषु विहारसभासु ये विनोदा प्रमोदाः तेषु विषये तज्ज्ञैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णे जनसङ्कुले देशे यत् मन्त्रणं गुप्तभावेन परस्परसलाप तस्मिन्, तथा परस्य व्यामोहने विशिष्टरूपेण अर्थावबोधवशेन मनस व्याकुलतायाम् अथवा परस्य बोद्धव्यतिरिक्तस्य जनस्य व्यामोहने अव-बोधनिराकरणे विषये प्रहेलिका सोपयोगा. सप्रयोजनाः उपकारिण्य इत्यर्थ तस्मात् अस्या उपयोगित्वे अलङ्कारत्वम् अन्यत्र दोषावहत्वमिति बोध्यम्। ९७।

अस्या भेदान् क्रमेणाह आहुरिति। पदसन्धिना पदयो सन्धिना सान्निध्यजनितसन्धिकार्येण गूढ दुर्बोध. अर्थो यस्यास्तां समागता नाम प्रहेलिकामाहु. अन्यत्र यत्र विव-

...प्रयोगान्मोहकारिणी ।
...गात् प्रमुषिता यस्यां दुर्बोधार्था पदावली ९९
...गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः ।
...मात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥
...नाम सङ्ख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।
...भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता १०१

...न प्रमितेन शब्देन या वञ्चना प्रतारणा
...प्रहेलिकेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

... प्रयोगात् मोह-
... व्युत्क्रान्ता
... पदावली पदानोत्यर्थः दुर्बोध अर्थो यस्या-
... नाम प्रकर्षेण बुद्धेर्मुषितत्वादित्यर्थः । वञ्चि-
... दुर्बोधार्थमिह तु पदानोत्यनयोर्भेदः ॥९९॥
... गौणार्थेन लाक्षणिकार्थेन आरोपितैः
... पदैः ग्रथिता विरचिता या सा समानरूपा नाम
... लक्षणस्य सूत्रस्य अस्तित्वमात्रेण
... न तु सम्यगर्थविवेचनया इत्यर्थः व्युत्पादिता
... यत्र तादृशी या सा परुषा नाम अशक्तिनिबन्धन-
...परुषा... ॥ १०० ॥

... । यत्र सङ्ख्यानं वर्णगणना वा सङ्ख्यावाचकशब्द-
... कारणं सा सङ्ख्याता नाम,
... अन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्थात्
... सा प्रकल्पिता नाम ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानार्थकल्पना।
निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा॥१०२
समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्य्यायसाधिता।
संमूढा नाम. या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये॥१०३
योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका।
एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम्॥ १०४ ॥

सेति। यस्या नाम्नि संज्ञाविषये नानार्थकल्पना नानार्थानां बहुनामर्थानां कल्पना सा नामान्तरिता नाम यस्यास्तु तुल्यधर्मस्पृशा प्रस्तुताप्रस्तुतयोः साधारणधर्म्मस्पृशा गिरा वाचा निभृत गोपित अन्य अपर अर्थो यत्र सा निभृता नाम। अस्यास्तु साधारणधर्म्मवत्त्वेन विषयस्य स्तवनात् समासोक्तिमूलता बोध्येति। १०२।

समानशब्देति। उपन्यस्तेन उक्तेन शब्दानां प्रकृतार्थबोधकपदानां पर्य्यायैः नामान्तरैः साधिता विरचिता समानशब्दा नाम. अत्र च लक्षणया एकार्थशब्दस्यैव ग्रहणं न तु अभिधालभ्यार्थस्य. तदात्वे सवर्णोदलाभावेन प्रकृतानुपयोगित्वादिति ध्येयम्। या साक्षात् अभिधायकशब्देन निर्दिष्ट निरूपित अर्थो यत्र तादृशी अपि मूढये व्यामोहाय भवतीति शेष. सा संमूढा नाम। १०३।

योगमालेति। या योगानां यौगिकपदानां माला समूहो यस्यां सा परिहारिका नाम स्यात् परिहरति झटित्यर्थबोधं वारयतीति व्युत्पत्त्या तथा व्यपदेशः रूढिलभ्यार्थात् यौगिकार्थस्य नानाकष्टकल्पनामूलत्वेन सहसावबोधविरहादिति

भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।
सङ्कीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः ॥१०५॥
षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्य्यैः प्रहेलिकाः ।
निगदितास्तास्तैरधीताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥
दोषानपरिसंख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।
साध्वीरभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः १०७

यस्याम् गोपितम् आधेयं व्यक्तं स्फुटम् आश्रयस्य
सा एकच्छन्ना नाम ॥ १०४ ॥
यस्याम् उभयस्य आधेयस्य आधारस्य च गोपनं
उभयच्छन्ना नाम भवेत् उभयोरपि निभृतत्वात्, यस्या
नाम उक्तानां प्रहेलिकाभेदकानलक्षणानां सङ्कर.
सा सङ्कीर्णा नाम ॥ १०५ ॥
एता समागतप्रभृतय षोडश प्रहेलिकाः
निर्दिष्टा प्रदुष्टत्वेन कथिता इत्यर्थ, तै पूर्वाचा-
चतुर्दश दुष्टा प्रहेलिका. च्युताक्षरादिकाः
सदोषत्वेन कीर्त्तिता इत्यर्थ ॥ १०६ ॥
दुष्टा प्रहेलिका पूर्वाचार्य्यैरुक्तास्तथाप्यस्माकं न
दोषानिति । वय पुन अपरिसंख्येयान्
मन्यमाना जानन्त सन्त साध्वीरेव उत्कृष्टा
प्रहेलिका अभिधास्यामः उदाहरिष्यामः ।
पूर्वोक्तलक्षणानन्तर्भूता ता दुष्टाः सदोषा,
न मम प्रयास इति भाव ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे!॥ १०८॥
कुब्जामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धते रतिः।
नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनीः॥ १०९॥
दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके।

अत्र समागतामुदाहरति नेति। हे आलोहितेक्षणे! आरक्तनयने! कोपादिति भाव, मया समेत्यर्थे पञ्चार्थे तृतीया। चेत गोरसस्य दुग्धादेः अभिज्ञं रसज्ञं न, दुग्धादिक मया न हृतमित्यर्थः, कस्मात् प्रकुप्यसि, एभि अस्थानरुदितैः अकारणरोदनैः अलम् इति सहजोऽर्थः सहृतिकारक गूढार्थस्तु मे चेतः आगतः अपराधस्य नायिकान्तरसङ्गरूपस्य रसस्य प्रमोदस्य अभिज्ञं न नाहम् अन्या कामये कथं तवेदृशो मान इति अत्र मे आगोरसाभिज्ञमिति सन्धिसूत्रेण एकारस्य अयादेशेन मयागोरसाभिज्ञमिति निष्पन्नत्वात् प्रकृतार्थस्य संवरणम्। काचित् गोपी प्रति श्रीकृष्णस्य जनसमाजे उक्तिरियम्॥ १०८॥

वञ्चितामुदाहरति कुब्जामिति। कुब्जा भुग्नपृष्ठा कामपि नारीम् आसेवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तव यथा रति सन्तोष वर्द्धते, अमरस्त्रीविडम्बिनी सुरकामिनीसदृशी अन्या नारीः निर्विशत, उपभुञ्जानस्य एव रति न वर्द्धते इति सहजोऽर्थः गूढार्थस्तु कुब्जा कान्यकुब्जनगरी तत्रत्यनारी वेत्यादि। अत्र कुब्जाशब्दो भुग्नपृष्ठनार्य्यामिव प्रसिद्ध अन्यत्र तु नेत्यप्रसिद्धार्थस्य प्रतिपादनम्। कान्यकुब्जनगरी वा तत्रत्यनारी प्रति अनुरक्तजने उक्तिरियम्॥ १०९॥

मन्द मन्दं नुर्वेस्तगडेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

...ता ...नि । कान्ते ते स्फातयः स्फार्छवल्गवः ।

...न्दे साक्षात्त्वत वायवो मम धारिणः ॥१११॥

...गानि मया दृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।

...वे पती ताम्रा मस्त्रां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

...इति । क्रम. कर्कशकण्टके ... नाले ...ानि घट्टयन् वल्गुरव मनोज्ञं नाद ... मन्दतोलन्वयः । अतान्वयबोधे भ्राम- ... ॥ ११० ॥

... दर्शयति कान्तय इति । हे कान्ति । कुमारि । ... कुमार्यो ...ति हेमचन्द्र । ते तव कान्यते चिम्यति ... तस्मिन् कान्त प्रेरणे इत्यस्य घजन्तस्य रूप ... तस्य भ्रति. गति यत्र ते स्फीता इत्यर्थः ... अस्मानत्वगताविन्यस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य ... आकाश तस्याय गुणः स्व स्वशब्दादि- ... । भ्रतिर्गति । यस्य भ्रतिः येषु ते नूपुरादयोऽल- ... । स्फा... स्फा स्फीतताम् अर्हन्तीति ... प्रभृता ... वल्गनात् चलनात् जाता ध्वनय ... स्फा... वल्गव येषा तथोक्ता. भवन्तीति शेष, ... दर्शयति इति चन्द्रे तस्मिन् नूपुराद्यलङ्कृते सिञ्जि- ... साक्षात् प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थ मम वायव. प्राणा ... भवन्ति । अत्र अप्रसिद्धै. बहुभि पदै. ... प्रमोषणम् ॥ १११ ॥

... दर्शयति । अत्रेति अत्र उद्याने मया पञ्च-

सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्च्चिषा ।
मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि सन्ततम् ॥ ११३ ॥
नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।
अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः ॥ ११४ ॥

वल्लभं वल्लरी लता दृष्टा, यस्याः कुसुमसञ्जने पल्लवे पल्लवे प्रतिपल्लवमित्यर्थः । नाम्ना रम्भा । अत्र नायिका काचित् उद्यानत्वेन अध्यारोपिता तस्याः बाहु वल्लरीत्वेन, अङ्गुलय पल्लवत्वेन, नखाश्च कुसुमसञ्जरीत्वेन । तथाच तादृशत्वे रम्भा-ङ्गुलिप्रभवेति बोध्यम् । अत्र पदानां गौणार्थारोपितत्वम् ॥ ११२ ॥

परुषां दर्शयति सुरा इति । सुरा शोभना रा गानी गीतध्वनिरिति यावत् येषां ते रै शब्दे इत्यस्य क्विबन्तस्य रूपम् । शोभनं गायन्त इत्यर्थः सुरापा इति कर्त्तृपदस्त्रूयम् । तथा दशनार्च्चिषा हास्येन विहृतास्यतया दन्तकिरणेनोपल-क्षिताः सन्तः सम्प्रति सौरे सुरासये सरसि सज्जन्त अतएव मत्ता इव सुरालये शुण्डिकालये स्वैरं भ्रमन्ति । सुरा इति पदं देवतावाचकमेव अनुशासनबलात् एतद्गायकं प्रयुक्तम् इति पारुष्यम् ॥ ११३ ॥

सङ्ख्यातामुदाहरति नासिक्यमध्येति । नासिक्यं नासि-कायां भवं नकार इत्यर्थः स मध्ये यस्याः सा मध्यस्थनकारा इत्यर्थः तथा परितः उभयतः चतुर्भिः वर्णैः विभूषिता विर-चिता आदौ द्वौ वर्णौ अन्ते च द्वौ मध्ये नकारः एवंरूपा इति यावत् काचित् पुरी नगरी काञ्चीत्यर्थः अस्ति, यस्याः नृपाः राजानः अष्टवर्णाह्वया अष्टाभिर्वर्णैः निबद्धा आह्वया संज्ञा येषां तादृशाः, पुण्ड्रका इति ख्याता इति प्रहेलिका । पुण्ड्रक-

[illegible] नमेगा शिरसा दीनया दृशा ।
[illegible] सीताम्य [illegible] । मां नानुकम्पसे ॥११५॥
[illegible] पार्थिवः कोऽपि गीयते ।
[illegible] नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥११६॥

[illegible] त्वष्टभिर्वर्णैर्निबद्ध इति चतुर- [illegible] सोऽगम् ॥ ११४ ॥

[illegible] दर्शयति शिरेति । हे सुरे । स्थविरे । [illegible] [illegible] शिरसा, दीनया कातरया दृशा चक्षुषा [illegible] तृतीया । सोऽस्य सभय तिष्ठ- [illegible] न दयसे । सहजोऽर्थः, गूढार्थस्तु हे [illegible] हरेरण्यालया इमि [illegible] सनातनम् । अत्र प्रथम प्रतीयमानादर्थात् [illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible] दर्शयति आदाविति । हे अधीराचि । [illegible] कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दप्रतिपाद्यः आदौ [illegible] सनातनः गीयते, किन्तु असौ नैव राजा भूपतिः [illegible] सनातनः नित्य इत्यर्थः । इति प्रथमार्थः. सहजः उत्तरा- [illegible] गूढ । तथाहि, राजातनशब्दस्यादिः [illegible] स पार्थिव पृथिवीविकारज, स च नातनः [illegible] न भवतीति नातन मिलित्वा राजा- [illegible] राजातनशब्देन पियालवृक्ष उच्यते । यथा, [illegible] पियाल स्यादित्यमर । अत्र राजातनेति नाम्नि [illegible] नामकल्पनम् । लक्षणे नामपदं वस्तुमात्रपर- [illegible] तेन तरुण्यामिश्रितः कण्ठे नितम्बस्थलमा-

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः।
नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्धराः॥११७॥
जितपक्षिविरावाङ्गो यद्भवान् मितमाक्षयः।
स मानस प्रभृतीलं करोति कलभाषिणि। ११८

न्विति। गुरुणा लक्षितानेऽपि च व्रजति कुतुकं रलय लक्ष्यक्षरपदस्तुति प्रतिपाद्ये नार्थपद्मनाभालानावेता इति बोध्यम्। ११६।

निगूढाल्पावर्तित हृतद्रव्यमिति। नानाभङ्गिभि चतु-विधविलासैर्वेष्टितैः समाकृष्टा लोका याभि तथोक्ता एता दुर्धरा दुःखेन ध्रियमाणा, कयाचिदपि अवस्था वा हृतानि द्रव्याणि यस्य तादृशं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति। वेश्या न वेश्या सत प्रश्नविषया नैत्यर्थं रक्षन। सवर्णीयार्थस्तु नाना विविधा भङ्गास्तरङ्गा सन्त्यासामिति नानाभङ्गि जलं तेन समाकृष्टा लोका अन्तर्गतोत्सुका जना याभिस्ता दुर्धरा धरात् पर्वतात् दुःखेन गता कष्टेन निर्गता इत्यर्थः, हृतानि स्रोतोवेगेन चलितानि द्रव्याणि पार्वतीयानि यस्य तं नरं नरसदृशम् आश्रयस्थानं पर्वतमित्यर्थः दायात त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं व्रजन्ति। अत्र विशेषणसाधारण्यात् एकतरनिषेधे अन्यतरप्रतीतिर्भवतीति नद्य इति प्रश्नविषयोऽर्थः। अस्य तुल्य-विशेषणप्रतीतौ वाचकशब्दानुपादानात् निगूढालङ्कारत्वमपि बोध्यम्। ११७।

समानशब्दा दर्शयति जितेति। हे कलभाषिणि! मधुर-भाषिणि! प्रकृष्टस्य केशस्य आख्या नाम प्रवाल, जिता

नयनीये परावृत्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।
तथैव शयितौ रागात् स्वैरं मुखमचुम्बताम् ॥११९
विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

र भूमिर्येषां नास्ति भूमिर्येव म
नाना ...द इत्यर्थः, न अद्य मा
। प्रनाम इत्यस्त्वन्तर्गता मा व्यर्थ-
...ना पर्णिग्रन्थ लक्षितलक्ष-
त प्र...त... समान...स्केनोपस्थिते

...ति। कामिनौ क्रुधा कोपेन
शयि...। रागात् तथैव शयितौ
...मचुम्बताम्। अत्र क्रुधा परावृत्त्य
...दुष्टत्वादापातनो मोहः, पश्चाद-
...परावृत्य पार्श्वान्तरे शयितयोः
...मेवेति मम प्रत्येवम् ॥ ११९ ॥
विजितेति। विना पक्षिणा गरु-
...यें तस्य आत्मभव पुत्र अर्जुन
इत्यर्थः, तस्य गुरु पिता सूर्य
हत मन्नाम जन. हिमम् अप-
तस्य अमित्रा शत्रव ज्वलानि
...गा तैः व्याप्त व्योम आकाशम्
...न्दे प्रहातार्थस्य हरणात् परि-

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।
अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१
केन कः सह सम्भूय सर्वकार्य्येषु सन्निधिम् ।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२
सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।

एकाच्छन्ना दर्शयति नेति । कस्यापि अमनुष्यस्य कापुरुषस्य इत्यर्थः, हस्तः जातु कदाचित् आयुधं न स्पृशति स्त्रीणां स्तनमण्डलञ्च न स्पृशति, तथापि अयं हस्तः न अफलः किल, अपि तु सफल एवेति आपाततः प्रतीयते, परन्तु आयुधस्त्रीस्तनस्पर्शाभावेन नायं वीरः न वा विलासीत्यतः कथमस्य हस्तस्य फलवत्त्वमिति पर्य्यवसानात् अमनुष्यशब्देन गन्धर्वो लक्ष्यते, तस्य हस्तः गन्धर्वहस्तः एरण्डवृक्ष इत्यर्थः । उक्तञ्च हारावल्याम्, अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्द्धमानो गन्धर्वहस्तस्त्रिपुटीफलश्च इति तस्य फलवत्ता विद्यत एवेति आश्रितस्य फलस्य स्फुटत्वं न तु आश्रयस्य वृक्षस्येति एकाच्छन्नेयम् ॥ १२१ ॥

उभयच्छन्नां दर्शयति केनेति । कः पदार्थः केन पदार्थेन सह सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्य्येषु सन्निधिं सम्पर्कं लब्ध्वा भोजनकाले तु, तुशब्दोऽवधारणे । भोजनकाल एव यदि दृष्टो भवति तदा निरस्यते निराक्रियते ? उत्तरमिदम् । यथा, कस्य अयं कः, केशः कशब्दार्थे ष्णप्रत्ययः । केन मस्तकेन सह सम्भूय तथा सर्वकार्य्येषु सन्निधिं समादरं लब्ध्वा भोजनकाले एव दृष्टो निरस्यते इति अत्र आश्रयाश्रयिणोर्मस्तककेशयोरेव छन्नतेति उभयच्छन्ना ॥ १२२ ॥

सङ्कीर्णां दर्शयति सहया इति । सहया साश्वा सगजा

ससाविनीतोऽयं सङ्घः शाठ्यस्याक्षरस्य नः मृतः ॥१२३॥

सा नामान्तरितामिश्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

तन्मित्रेतरामासमुन्नेयः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

प्रहेलिकाचक्रम् ।

इति शब्दालङ्काराः ।

ोदभि' सह वर्त्तमाना इय सेना मानवी

जिता चेत पराभूता न यदि, तदा अय मे

ाधिगज्ञानवर्जित अत अक्षरज्ञस्य अक्षर

गर्थे, मृढ मूर्ख स्यात् । इति सङ्गोऽर्थे,

ाणकारगकार जकारभकारटकारसहिता तथा

ानिज्ञाता इत्यर्थ तेन सहिता साधिष्ठातृका

गर्थे न जिता अभ्यस्ता चेत्, तदा असात्विक

र्णानामुच्चारणकाले ता वेत्तीति सात्विक न

सात्विक वर्णज्ञानरहित इत्यर्थः अतः अक्षर

अनाज्ञ अभ्यस्तवेद अपि मूढ मूर्ख

ता लिखितु शिक्षिता इत्यर्थः अक्षरज्ञ. वर्णज्ञ

ाति सङ्कीर्णाति ॥ १२३ ॥

ना घटयति सेति । सा पूर्वोक्ता सङ्कीर्णाख्या

नामान्तरितामिश्रा हृयादिशब्दाना नानार्थ-

थ, तथा सेनाशब्दस्य चमूरूपार्थस्य प्रसिद्धस्य

ागा प्रहेलिकाया रूपयोगिनी तन्मिलिता

र्थे प्रहेलिकाया सङ्कीर्णतेति इतरासाम्

ेलिकाना सङ्करक्रम एवमेव उन्नेय. अन्येप-

१२३ ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।
शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥१२५॥
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।
इति दोषा दशैवैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः १२६
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।
विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् १२७

इत्थं काव्यशोभाकरान् धर्मान् गुणालङ्कारान् निरूप्य काव्यस्य हेयत्वप्रतिपादकानां धर्माणां बहूनां दोषाणां सविस्तरवर्णने ग्रन्थबाहुल्यभिया प्राधान्येन नितान्तत्याज्यान् दश दोषानुद्दिशति अपार्थमित्यादि । अपार्थं निरर्थकं व्यर्थं विरुद्धार्थम् एकार्थम् अभिन्नार्थं ससंशयं सन्दिग्धम् अपक्रमं यथाक्रमरहितं, शब्दहीनम् ऊहादिना पूर्य्यं, यतिभ्रष्टं विच्छेदरहितं, भिन्नवृत्तम् असमवृत्तं विसन्धिकम् अज्ञातसन्धि देशादिविरोधि च काव्यं दुष्टमित्यर्थः तस्मात् सूरिभिः विद्वद्भिः इति उक्तरूपा एते अपार्थतादयः दश एव दोषाः काव्येषु वर्ज्याः, त्याज्याः शाब्दबोधप्रतिकूलतया प्रयोक्तुरज्ञताप्रकटनात् । उक्तञ्च, दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसतीति । एवकारेण किञ्चिद्वैरस्यप्रतिपादकानां श्रुतिकटुप्रभृतीनां व्यवच्छेदः, तेषां अन्वयबोधाप्रतिकूल्येन नात्यन्तं हेयत्वप्रतिपादकत्वात् इति निष्कर्षः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

ननु दशैवेति अवधारणमनुचितं प्रतिज्ञाहान्यादेरपि दोषत्वकीर्त्तनात् । उक्तञ्च, भगवता गोतमेन, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोध इति । यथोदाहृतं, यावज्जीवमहं

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते ।
उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

...नो ... पिता मम । माता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च ... इति । भामहादयस्तु तथा नेच्छन्ति । यथा प्रति-... दृष्टत्र नेष्यत इति । तदेतं सगयमागङ्घाह ... । प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः, हेतुस्तत्साधनं दृष्टान्तः ..., तेषां हानिः विरोधः अभावश्च दोषः ... न वा इति संशये असो प्रश्नविषयो ... प्रायः कर्कशः नैयायिकत्वात् ... इत्यर्थः, तस्मात् तेन विचारेण आलीढेन ... इत्यर्थः किं फलं न किमपि फलमस्ति ... काव्यस्य वैरस्यजनकधर्म एव दोषपदार्थः, ... प्रतीयते नात्र विचारप्रयासेन फलं केवलम् ... एव कतिपये दर्श्यन्ते प्रतिज्ञाहान्यादीनाञ्च ... दृश्यते अप्रतिज्ञातानाम् अपि प्रसङ्गसङ्गत्या ...त्वात्, हेतुभावश्च प्रसिद्धवर्णने न वैरस्यमाहरति, दृष्टान्तः ...स्वरूप एव तदभावेन न काव्यत्वं व्याहन्यते ...णाम् अपि काव्यत्वस्य सर्वैरेवाङ्गीकृतत्वात् इति ... ॥ १२७ ॥

तत्र अपार्थं निरूपयति समुदायेति । समुदायस्य वाक्य-... य अर्थः शाब्दबोधेन एकतामापन्न प्रति-... शून्यं यत् काव्यं तत् अपार्थम् इति इष्यते, तच्च ... यातुलानां मत्तानां सुरापानेन विकृतानां तथा ... शिशूनाम् उक्तेः वचनात् अन्यत्र दुष्यति, उन्मत्तादि-... न दोष इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रं पीयते दैत्यैरस्माभिश्च जगत्त्रयम् ।
अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावणः प्रियः ॥१२९॥
इदमन्यद्विनाप्यन्याभिधानमनिन्दितम् ।
इतरन्न कविः कोऽपि प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥१३०॥
एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।
विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

तत्रोदाहरणमाह समुद्र इति। दैत्यैः पूर्वं [illegible] समुद्र पीयते दैत्यैरित्यत्र [illegible] दृश्यते। [illegible] जगत्त्रयं [illegible]. अमी जीमूता मेघा गर्जन्ति [illegible] [illegible] हरेरिन्द्रस्य प्रियः। अत्र वाक्यद्वयस्य [illegible] [illegible] एकवाक्यतया [illegible] समुदायस्य [illegible] नास्ति। तत्र [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] पुन [illegible] [illegible] इदं [illegible] [illegible] [illegible] दृश्यते। यथा [illegible] [illegible] [illegible] इति बोध्यम्। १२९।

इदमिति [illegible] उपमादीनाम् [illegible] [illegible] [illegible] समुद्रं पीयत इत्यादि वचनम् [illegible] [illegible] त्वेन परिगृहीतं भवतीति शेषः. इतरत् [illegible] इति शेषः उपमादीन् विना [illegible] को वा कविः एवमादिकं प्रयुञ्जीत न कोऽपि कविः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । १३० ।

व्यर्थं निरूपयति एकवाक्ये इति। एकवाक्ये कस्मिन् वाक्ये वा प्रबन्धे महावाक्ये विरुद्धार्थतया विपरीतार्थत्वेन यत्

जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम् ।
तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥१३२॥
अस्ति काचिदवस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः ।
यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥१३३॥
परस्त्राभिलाषो मे कथमार्य्यस्य युज्यते ।
पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥१३४॥

[illegible] पर्यायो आद्यन्तभागयोः पराहत सङ्गति- [illegible] तत् [illegible] अपार्थम् इति दोषेषु मध्ये पठ्यते गण्यते । [illegible] पर्य्यालोचनया प्रतीयते, अपार्थे [illegible] दीनाम् [illegible] एव नास्तीत्यनयो- [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] दर्शयति जहीति । कृत्स्नं समग्रं शत्रुबलं जहि [illegible], इमां [illegible] जय, सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वभूतेषु [illegible] एकोऽपि विद्वेष्टा शत्रुः न अस्तीति शेषः । अत्र [illegible] समग्रशत्रुहनन सर्वभूतानुकम्पिनश्च पृथिवीविजयः [illegible] लोचनया विरुद्धतया प्रतीयते ॥ १३२ ॥

[illegible] व्यर्थताया गुणत्वमपीत्याह अस्तीति साभि- [illegible] वियोगादिदुर्घटनाभिभूतस्य, अभिषङ्गः पराभवे इत्य- [illegible] काचित् अनिर्वचनीया अवस्था अस्ति भवति, [illegible] विरुद्धार्थापि भारती वाणी अभिमता समादृता [illegible] १३३ ॥

[illegible] गुणत्वं दर्शयति परेति । आर्य्यस्य साधोः मे मम [illegible] परस्त्रीषु अभिरतिः कथं युज्यते, तस्याः पर-

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्त्यते।
अर्थतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥१३५॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलकत्विषः।
अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्नवः ॥१३६॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद् विवक्ष्यते।
न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥१३७॥

नार्य्याः तरल लज्जाभयजनितसम्भ्रमात् मकाम्य दशनच्छद कदा नु पिबामि। अत्र पूर्वार्द्धे शान्तभाव उत्तरार्द्धे तु पुन परदारीत्सुक्यमिति विरोधोऽपि प्रयोक्तुर्वियोगाभिभूततया गुणत्वे सङ्गच्छते इति बोध्यम् ॥ १३४ ॥

एकार्थं दर्शयति अविशेषेणेति। यदि पूर्वोक्त वच. अर्थत शब्दत. वापि अविशेषेण अभिन्नतया भूयोऽपि पुन कीर्त्त्यते तत् एकार्थं मतम्. एवञ्च दोषोऽय अर्थगत एकार्थकशब्द-गतश्चेति, तथाच अर्थस्य एकार्थत्वमिति बोध्यम्। यथेति उदा-हरणप्रदर्शनार्थम् ॥ १३५ ॥

अर्थगतमेकार्थं दर्शयति उत्कामिति। तस्या बालाया अलकानामिव त्विषो येषां तादृशा स्तनयित्नव गर्जनशीला तडित्वन्तः सौदामिनीसहिताः गम्भीराः एते अम्भोधरा मेघा उत्कां विरहेणोत्कण्ठितां बालाम् उन्मनयन्ति उन्मनस कुर्वन्ति उद्दीपकत्वादिति भाव.। अत्र उत्कोन्मन शब्दौ अम्भोधरादि-शब्दाश्च स्वरूपाभेदेऽपि एकार्थयुक्तत्वात् पुनरुक्तार्थौ। एवं शब्दगतम् अपि यथायथमूहनीयम् ॥ १३६ ॥

अस्य प्रतिप्रसवमाह अनुकम्पेति। यदि कश्चित् अनु-

गाम

नारी ना वगरीरा स्पर्श
नारी नामगाहो तन्वा
गीतां, पद्दानि मश
मि ता गानामो म
पालोत्तरपत्तो
(निग्मो माता

गनुगमाहोना
ऊमिनी, तदा पन
तानगौभागार
, जग्निना ग
देगोऽ
नितानी
धानकत्व गुण
यानुजानाति इत
कारणनिपुणा क
, मा जनुभाविन
पुन पुनस्त

ईदृशं संशयायैव यदि जातु प्रयुज्यते।
स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद् यथा॥१४१॥
पश्यास्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम्।
कालेनैव कठोरेण ग्रस्तां किं नस्त्वदाशया॥१४२॥

रसलोलेक्षणे! मनोरथप्रियः वाञ्छितप्रेमिकः तस्य आलोक दर्शनं तस्मिन् यः रसः आवेशः तेन लोले चञ्चले ईक्षणे यस्याः तत्सम्बुद्धौ, जारदर्शनव्यापृतनयने। सखि। असौ तव माता आराद् वृत्तिः दूरवर्त्तिनीत्यर्थः अतः ईदृशं तव व्यवहारं द्रष्टुं न क्षमा, अथवा आराद्वृत्तिः समीपवर्त्तिनी अतस्तव ईदृशं दुर्व्यवहारमित्यर्थः द्रष्टुं न क्षमा, आराद् दूरसमीपयोरित्यमरः। अत्र प्रथमार्थे त्वं यथेच्छं विहरेति द्वितीयार्थे इदानीम् ईदृशं कर्म मा कुरु इत्येतयोरर्थयोः संशयः। जारं प्रत्यनुरागिणीं नायिकां प्रति तन्मातुस्तदाचरणपरिज्ञानशङ्कया सख्या उक्तिः॥ १४०॥

अस्य कादाचित् गुणमाह ईदृशमिति। यदि जातु यद्यपि ईदृशं ससंशयं वाक्यं संशयाय संशयप्रतिपादनाय एव प्रयुज्यते व्यवह्रियते, तदा असौ संशयः अलङ्कार एव स्यात्, तत्र न दोषः, तथाच यत्र संशय एव विवक्षितः तत्र असौ गुण एव अविवक्षितस्तु दोष एवेति भावः। तत् तस्य उदाहरणं यथेति वक्ष्यमाणसूचनार्थम्। जातु इत्यत्र जातु इत्यपि पाठो दृश्यते॥ १४१॥

पश्यामीति। अनिन्दितां तां तव कान्तामित्यर्थः अनङ्गजेन आतङ्केन कामपीडया इत्यर्थः लङ्घिताम् आक्रान्ताम् अत एव कठोरेण निर्दयेन कालेन मृत्युना ग्रस्तां पश्यामि, त्वदा-

कामार्त्ता घर्म्मतप्ता वेत्यनिश्चयकरं वचः ।
युवानमाकुलीकर्त्तुमिति दूत्याह नर्म्मगा ॥१४३॥
उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।
अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥१४४॥
स्थितिनिर्म्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

[illegible] तडागगमनेन अस्माकं किं फलम् ? इति अयमर्थः, [illegible] नागरेन शारीरिकपीडया न लङ्घितेति [illegible] कठोरेण कालेन ग्रीष्मेणेत्यर्थः ग्रस्तां [illegible], तडागगमनेन किम् ? अपितु त्वदागमनेन एवेत्यर्थः । [illegible] शारीरिकी पीडा नास्ति, केवलं तदप्राप्तिजनित-[illegible] उद्रेकात् पीडाऽति इत्ययमर्थः । [illegible] भङ्ग्याभिहितत्वात् गुण एव । प्रोषितं नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् ॥ १४२ ॥

[illegible] गुणत्वमुपपादयति कामार्त्तेति । दूती [illegible] आकुलीकर्त्तुं नायिकासमीपगमनाय उत्सुकं कर्त्तुं [illegible] कामार्त्ता घर्म्मतप्ता वा इति अनिश्चयकरं सन्देह-[illegible] इति वचः आह ॥ १४३ ॥

[illegible] निरूपयति उद्देशेति । अर्थानाम् उद्देशानुगुणः [illegible] प्रतिज्ञा तस्य अनुगुणः अनुकूलः अनु पश्चात् उद्देशः [illegible] यदि न कृतः, तदा तम् अपक्रमम् अभिधानं [illegible] क्रमलङ्घनात् अपक्रमाख्यं दोषं बुधाः आचक्षते [illegible] । तथाच, यथाक्रममुपन्यास एव गुणः, तल्लङ्घनन्तु [illegible] ॥ १४४ ॥

[illegible] दर्शयति स्थितीति । जगतां स्थितिः पालनं

शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥१४५॥
यत्र सम्बन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।
क्रमलङ्घनमप्याहुः सूरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥
बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।
आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥
शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धति ।

निर्माणं सृष्टि संहारः ध्वंसः तेषां हेतवः कर्त्तारः, अमी शम्भु-नारायणाम्भोजयोनयः शिवविष्णुब्रह्माणः वः युष्मान् पाल-यन्तु । अत्र प्रथमोद्दिष्टानां स्थितिर्निर्माणसंहाराणां यथा-क्रममन्वये कर्त्तव्ये नारायणाम्भोजयोनिशम्भव इति वक्तुमु-चितं, परन्तु तद्विपरीतमुक्तमिति भग्नक्रमता ॥ १४५ ॥

अस्यादोषत्वमपि क्वचिदित्याह यत्र इति । यदि सम्बन्धस्य अन्वयस्य विज्ञानं विशिष्टावबोध एव हेतुर्यस्य तादृशः तत्र विशिष्टसम्बन्धबोधायैव तादृशक्रमलङ्घनप्रयास इत्यर्थः कृतः कविनेति शेषः, तदा सूरयः विद्वांसः क्रमलङ्घनमपि दूषणं दोषावहं नैव आहुः ॥ १४६ ।

अदोषत्वं दर्शयति बन्धुत्याग इति । बन्धुत्यागः तनुत्यागः देशत्यागः इति त्रिषु विषयेषु मध्ये आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेश-त्यागौ आयतः दीर्घः क्लेशो ययोः तौ, मध्यमस्तनुत्यागस्तु क्षणिकज्वरः क्षणमात्रक्लेशकरः इत्यर्थः । अत्र यथाक्रममुद्दि-ष्टेऽपि बन्धुत्यागादिषु आयतक्लेशभागित्वेन आद्यन्तयोरेव अन्वययोगात् मध्यमलङ्घनं न दोषाय इत्यवधेयम् । १४७ ।

शब्दहीनं निरूपयति शब्दहीनमिति । अनालक्ष्या अदृष्टा

[illegible]गोऽशिष्टैः शिष्टैस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

[illegible] भवते [illegible]मेखलामिमाम् ।

[illegible]जिह्वामा, नास्मीत्यामां गिरां रसः १४९

[illegible]गान्तिकमन् माकताश्चतपादपान् ।

[illegible] ललिताभूतपल्लवाङ्कुरशोभिनः ॥ १५० ॥

[illegible] गत तादृश अगणितानुशासन इत्यर्थः, पदाना [illegible] अशिष्टानाम् अज्ञानाम् इष्ट अनव-[illegible] इत्यर्थः, अतएव शब्दहीन शब्देन अनुशासन-[illegible] हीन तदाख्यदोषाणित्यर्थः. पदप्रयोगस्य कृताभि-[illegible]मिति प्रयुक्त पदमिति वक्तव्यं तेन च [illegible] अन्यत्र कार्य्य इत्यवधेयम्। शिष्टैस्तु [illegible]भिरिष्ट. व्यवहृतस्तु न दुष्यति न दोषमाव-[illegible] ॥ १४८ ॥

[illegible]मुदाहरति अवते इति। हे महाराजन्। भवते [illegible] गङ्गा मेखला यस्या. ता ससागरामित्यर्थ, [illegible] भेदे नदीमेखलयोरपीति मेदिनी। महीम् [illegible] पालयति। अत्र अजिह्नामा मगयाभावात् जिह्नामा न [illegible] मत्यमेवेतदित्यर्थः, आमा गिरा वाचा रस. माधुर्य्या-[illegible] आस्वाद नास्ति। अत्र अवते इत्यात्मनेपद, भवते [illegible] षष्ठ्याने चतुर्थी, महाराजेत्यत्र महाराजन्निति कर्म-[illegible] अनुशासनविरुद्ध अशिष्टैरुपन्यस्त ॥ १४९ ॥

[illegible] शब्दहीन दर्शयति दक्षिणाद्रेरित्यादि। दक्षि-[illegible] पर्वतस्य उपसरन् मलयाचल गच्छन् मारुतः [illegible] तरुन् आम्रतरून् ललितं सुन्दर यथा तथा

यादृशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।
प्रसादपदवद् भाति न च सौभाग्यमुज्झति ।'१५१
श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तद्दूषितं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा ॥ १५२ ॥

हृता ये प्रवाला नवपल्लवा अङ्कुराश्च तै शोभिन इत्यने न्वय । इत्यादि वाक्ये शास्त्रस्य अनुशासनस्य यत् माहात्म्य तस्य दर्शने अलस चेतो येषां तथाभूतानां विदुषाम् सदं अप्रसादपदवत् अप्रसन्नवत् भाति न तु अप्रसन्नरूपेण र्थ । अयं भाव. कर्मणि द्वितीयेति अनुशासनबलेन इत्यादेरित्यत्र द्वितीया भवितुमर्हत्येव परं तां विहाय सम्बन्धविवक्षया षष्ठीविधानेऽपि न दोष.। उक्तञ्च अविवक्षिते कर्मादौ सम्बन्धविवक्षया षष्ठीति। द्वितीयाया अभावेऽ श्रोतृणां न वैरस्योदय इत्याह न चेति। सौभाग्यञ्च लित्यञ्च न च उज्झति न त्यजति. तथाच इदृशस्थले इविरासे दोष एवेति भाव.। मलयपर्वतीयकम्पितलताल- तरोर्वायोर्वर्णनमिदम्। दक्षिणाद्रेरुपसर्पन्नित्यस्य दक्षिणाद्रे. मलयाचलात् उपसर्पन् आगच्छन्नित्यर्थवत्त्वेन कश्चित् नुयोग इति बोध्यम्।' १५०। १५१।

यतिं तद्भ्रष्टञ्च निरूपयति श्लोकेष्विति। श्लोकेषु पद्येषु न पादेषु नियत छन्दःशास्त्रैः निरूपितं स्थानं यस्य तादृशं द छेद विरतिं यतिं विदुः जानन्ति बुधा इति शेष. पदान्ते इष्टविश्रामस्थानं यतिरिति निष्कर्ष । उक्तञ्च. यतिर्जिह्वेष्टश्रामस्थानं कविभिरुच्यते। तद्दूषितं तया. विच्युतं यतिभ्रष्ट श्रवणयोः श्रोत्रयोः उद्वेजनम् असुखजनकम् इत्यर्थ । १५२ ।

...जारम्भ जिमलगान्यार्द्राणीत्यधिकाचरम्॥१५७

...मिन जागा निशिता विमुक्ता

...मीजगाम्तित्ययथागुरुत्वम् ।

...रम्भ जागा निशिताः पतन्ति

...मजगास्तित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

...मितां ...मीत्यमन्धानं पदेषु यत् ।

... वक्तव्ये सप्ताक्षराणीति एको वर्णः न्यून ... । ... आरम्भ जिमलगानि आर्द्राणि, इति ... पादे अष्टाक्षरे वक्तव्ये नवाक्षराणीति एको ... ॥ १५७ ॥

... उदाहरति कामिनेति । कामिन मृगीच... निशिता जागा विमुक्ता, इत्यत्र अयथागुरुत्वम् । तथाच, ... उपेन्द्रवज्रावृत्तम् उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गाविति ... जगणे प्रथम निवेश्ये का इति गुरुवर्णो निवे... जगणस्य जो गुरुमध्यगत इत्युक्तत्वात् आद्यन्तौ लघू ... गुरुरित्येवं वर्णत्रयात्मक इति बोध्यम् । तथा, स्मरस्य ... जागा आमितगाम् पतन्ति, इत्यत्र अयथालघुत्वम् । ... इन्द्रवज्रावृत्तं स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततोगा... तगणात् तत्र तगणे प्रथम निवेश्ये स्मेति लघुवर्णो ..., तगणस्य अन्त्यलघुस्त इत्युक्तत्वात् प्रथमद्वितीयौ ... लघुरित्येव वर्णत्रयात्मक इति बोध्यम् । अत्र ... पश्चादुपेन्द्रवज्रा इत्येवमुपजातिच्छन्दसि ... इति ध्येयम् ॥ १५८ ॥

... निर्दिशति नेति । मङ्गिता वर्णयोर्मिलनरूपां

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।
लुप्तमुद्भेदि घर्माम्भो नभस्यस्मद्वपुष्यपि ॥ १६० ॥

मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमऋतौ प्रिये ।
आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराम्नातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥

सन्धिं न विवक्षामि वक्तुमिच्छामि इति अभिप्रेत्य न प्रगृह्यादिहेतुकं प्रगृह्यादिहेतुं विनेत्यर्थः पदेषु यत् असन्धानं असंयोजनं सन्ध्यभाव इत्यर्थः, तत् विसन्धि विसन्ध्याख्यदोष इत्यर्थः । प्रगृह्य नाम सन्धिसूत्रेण यत्र सन्धिर्निषिद्धः । तद् यथा, अमी ईशा इत्यादि ॥ १५९ ॥

विसन्धिदोषमुदाहरति मन्दानिलेनेति । नभसि आकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले कपोलदेशे अस्मद्वपुषि अस्माकं शरीरेऽपि उद्भेदि घर्माम्भः स्वेदजलं लुप्तम् अपनीतम् । अत्र चलता इत्याकारस्य अङ्गनेत्यकारेण सह दीर्घत्वविधायकसूत्रे सत्यपि सन्धिर्न कृत इति ॥ १६० ॥

प्रगृह्यादिहेतुकं दर्शयति मानेर्ष्ये इति । इह हिमऋतौ हेमन्ते आसु रात्रिषु हेमन्तनिशासु इत्यर्थः प्रिये सर्वादिनि स्त्रीणां मानेर्ष्ये मानः प्रणयकोपः ईर्ष्या नायिकान्तरासङ्गजनितः कोपविशेषश्च शीर्येते शीर्णे भवतः नश्यत इत्यर्थः । इत्यतः ईदृशं व्यस्तं सन्ध्यभावं प्राज्ञैः पण्डितैः परिज्ञैः आम्नातं कथितम् । तथाहि, मानेर्ष्ये इत्यत्र ईदूदेद्द्विवचनं इति सूत्रेण द्विवचननिमित्तस्य एकारस्य सन्धिर्निषिद्धः, तथा हिमऋतौ इत्यत्र ऋत्यकः इति सूत्रेण ऋकारे परे अकारस्य विकल्पेन सन्धिर्निषिद्ध इति बोध्यम् ॥ १६१ ॥

[illegible] वनराष्ट्रादिः कालोरात्रिन्दिवर्त्तवः ।
[illegible]गीतप्रभृतयः कला कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
[illegible]विद्यात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥१६३
तेषु तेष्वयथा रूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
[illegible] प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥
कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।

[illegible] देशादीन् निरूप्य तद्विरोधं निर्दिशति देश इति । [illegible] वन [illegible] राष्ट्रम् इत्येवमादिर्देशः, रात्रिर्दिवा [illegible] काल [illegible]नात् मासवत्सरादीनां ग्रहणम् । का- [illegible] कामश्च अर्थश्च तौ संश्रयौ येषां तथोक्ताः काम- [illegible] अर्थसाधकाश्च नृत्यगीतप्रभृतयः प्रभृतिशब्देन वादि- [illegible] चतुःषष्टिप्रकारा तन्त्रोक्ताः कलाः ॥ १६२ ॥

चराचराणां [illegible] भूतानां प्रवृत्तिः वार्त्ता [illegible] लोक इति संज्ञा जाता अस्या इति अस्य जातार्थे [illegible] । लोकशब्दप्रतिपाद्या, न्यायः हेतुविद्यात्मकः [illegible] तर्कादिना या विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः [illegible] न्याय इत्यर्थः तथा सस्मृतिः स्मृतिः वेदार्थस्मरण- [illegible] तत्संज्ञिता मन्वादिसंहितासहिता इत्यर्थः [illegible] आगमः आगमशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

[illegible] देशादिषु अयथारूढम् अप्रसिद्ध किञ्चित् [illegible] प्रमादात् अनवधानात् प्रवर्त्तते उपन्यस्यते तदा [illegible] तदाख्यदोषवदित्यर्थः इति उच्यते ॥१६४

कलिङ्गवनसम्भूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥
चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः।
इति देशविरोधिन्या वाच प्रस्थानमीदृशम् ॥१६६॥
पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती।
मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥ १६७॥

देशविरोधमुदाहरति कर्पूरेति। मलयानिल कर्पूरपादपानाम् आमर्शेन सम्पर्केण सुरभि सुगन्धि, तथा कलिङ्गवनसम्भूता मतङ्गजा हस्तिनः मृगप्राया मृगवत् अतिक्षुद्रा इत्यर्थः अत्र मलयाद्रौ कर्पूरपादपाना नोत्पत्तिः, चीनादिदेशे एव तदुत्पत्तिरिति तथा कलिङ्गवने मतङ्गजाना मम्भवो न प्रसिद्ध इत्युभयत्र मलयपर्वतः तथा कलिङ्गवनरूपो देशविरोध ॥ १६५ ॥

चोला इति। चोलाः कर्णाटान्तर्गतदेशभेदाः कालागुरुभिः श्यामाः कावेरीनद्याः तीरभूमयः येषु तथोक्ताः। अत्र कावेरीतीरे कालागुरवो न जायन्ते इति तद्रूपो देशविरोध। देशविरोधिन्याः वाचः इति ईदृशम् उक्तरूप प्रस्थान नियम इत्यर्थः॥ १६६ ॥

कालविरोध दर्शयति। पद्मिनी नक्त रात्रौ उन्निद्रा विकसिता इति दिवस एव पद्मिन्या विकासस्य प्रसिद्धे रात्राविति कालविरोध.। कुमुद्वती अह्नि स्फुटति इति रात्रावेव कुमुदिन्या विकासस्य प्रसिद्धेः अह्नि इति कालविरोध। मधु वसन्तः उत्फुल्ला. निचुला यत्र तदोक्तः अत्र निचुलाना प्रावृष्येव विकासस्य प्रसिद्धेः मधुरिति कालविरोध. निदाघ. ग्रीष्मः मेघेन दुर्दिनं यत्र तथोक्तः अत्र वर्षास्वेव दुर्दिनत्व-

[illegible]मगिरो वर्षाः शरदो मत्तबर्हिणः ।
हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८
इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।
मार्गं कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥
वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।
पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्त्तते ॥ १७० ॥

[illegible] निदाघ इति कालविरोधः । निदाघेऽपि कदाचित् [illegible] वर्णितञ्च अकालदुर्दिन मृच्छकटिकादौ इति [illegible] ॥ १६७ ॥

वर्षाः [illegible] समाना गिरः यासु ताः, अत्र शरत्स्वेव [illegible] मधुरनादस्य प्रसिद्धेः वर्षा इति कालविरोधः । शरदः [illegible] यासु ताः अत्र वर्षास्वेव मयूराणां मत्ततायाः प्रसिद्धेः शरद इति कालविरोधः । हेमन्तः निर्मलः आदित्यो [illegible], अत्र हेमन्ते आदित्यस्य हिमावृतत्वात् निर्मल[illegible] अप्रसिद्धम् इति कालविरोधः, तथा शिशिरः शीतर्त्तुः [illegible] आदरणीयं चन्दनं यस्मिन् सः अत्र चन्दनस्य शैत्यात् शिशिरे तस्य श्लाघ्यत्वम् अप्रसिद्धम् इति च कालविरोधः ॥ [illegible] ॥

कालविरोधमुपसंहृत्य कलाविरोधं दर्शयितुमाह इतीति । [illegible] कालविरोधस्य गतिः नियमः दर्शिता, [illegible] विरोधस्य मार्गः नियमः मनाक् अल्पं यथा तथा [illegible] यथेति उदाहरणार्थम् ॥ १६९ ॥

[illegible] वीरशृङ्गारयोः रसयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ [illegible] तथाहि वीरे उत्साहः, शृङ्गारे रतिः

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम्।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति॥ १७१ ॥

स्थायिभावत्वेन कथ्यते, क्रोधः रौद्ररसस्य विस्मयः अद्भुतरसस्य स्थायित्वेन निर्दिष्टौ तदेव स्थिते तद्विरोधो दोष एवेति भावः। स्थायिभावश्च दर्पणकारेणोक्तः, यथा, अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति कीर्त्त्यते इति रसावस्थः परः भावः स्थायितां प्रतिपद्यते इति च। क्रोधविस्मयौ च तेनैवोक्तौ यथा प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध इष्यते। तथा विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत इति, रसविवेकस्य भरतादिभिः नाट्यशास्त्र एव कृतत्वात् नाट्यरूपकलाविरोधोऽयम् इति बोध्यम्। गीतरूपकलाविरोधमाह पूर्णेति पूर्णाः सम्यक् प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निषादादयः यत्र तथोक्तः सङ्गीतविधिरिति शेषः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः इत्यमरः। भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिर्दिष्टस्वरासम्वलितः मार्गः प्रयोगनियमः यस्य तादृशः सन् प्रवर्त्तते प्रचलति अतस्तद्वैपरीत्यं दोष एवेति फलितार्थः उक्तञ्च भरतेन प्रभाते शुद्धो निन्द्यः ऋषभः पञ्चमोऽपि च। पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः। अशी प्रगीतो जनयेद्दुर्मनस्कं विपर्य्ययम् इति। १७० ।

इत्थमिति। इत्थम् अनेन प्रकारेण कलानां चतुःषष्टेः तस्याः विरोधः साधु यथा तथा नीयतां यथा नाट्यगीतरूपयोः कलयोर्विरोधः प्रदर्शितः तथा तदुदाहरणेषु अन्यासामपि कलानां विरोधः दृश्यतामित्यर्थः कलापरिच्छेदे तदाख्यग्रन्थे तस्याः कलायाः रूपम् आविर्भविष्यति प्रकटिष्यति, अनन्तरं

आधूतकेशरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।
गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥
इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।
विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३
सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।
तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि १७४

कलापरिच्छेदं नाम ग्रन्थं करिष्यामि तत्रैव तासां विशेषो द्रष्टव्य इति भावः ॥ १७१ ॥

लोकविरुद्धतां दर्शयति आधूतेति। अयं हस्ती आधूताः केशराः जटाः यस्य तथोक्तः, तुरङ्गमः अश्वः तीक्ष्णे शृङ्गे यस्य तादृशः, एरण्डः तदाख्यवृक्षः गुरुः सारो यस्य तथाभूतः, खदिरद्रुमः नास्ति सारो यस्य तादृक् हस्तिनः सकेशरत्वं तुरङ्गमस्य तीक्ष्णशृङ्गत्वम् एरण्डस्य सारवत्त्वं तथा खदिरतरोः निःसारत्वं लोकविरुद्धम्। अत्र पूर्वार्द्धे चरयोरुत्तरार्द्धे अचरयोर्विरुद्धवर्णनम् ॥ १७२ ॥

इतीति। इति उक्तरूपः लौकिकः लोकप्रसिद्ध एव अयं विरोधः सर्वैः विद्वद्भिः गर्हितः निन्दितः, तथा च देशादिविरोधापेक्षया लोकविरुद्धोपन्यासः प्रयोक्तुर्नितरां हास्यायेति भावः। सम्प्रति न्यायाख्यासु न्यायनाम्नीषु हेतुविद्यासु विरोधः निदर्श्यते उदाह्रियते ॥ १७३ ॥

सुगतदर्शनरूपन्यायविरोधं दर्शयति। सत्यमिति सुगतः बुद्धः संस्कारान् ज्ञानविशेषान् अविनश्वरान् चिरस्थायिनः सत्यमेव आह, तथाहि तमेवार्थं जानीहि सा पूर्वानुभूता

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।
असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥
गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।
अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥
अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।
विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

सर्वोरात्री अद्यापि मे हृदि स्थितैव. स्मरणविषयी भवतीत्यर्थः. स्मृतिं प्रति संस्कारस्य हेतुत्वात् तस्य चाविनश्वरत्वाच्चेति भावः। पदार्थमात्रस्य क्षणभङ्गुरत्वमिति वादिनान्तेषां सौगतानां मतविरुद्धमेतदिति हेतुविद्याविरोधः ॥१७४॥

साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधं दर्शयति कापिलैरिति। कापिलैः कपिलमतानुसारिभिः साङ्ख्यविद्भिः असदुद्भूतिः असतामनित्यानां दुष्टानाञ्च. उद्भूतिः उद्भवः स्थान एव युक्तमेव उपवर्ण्यते, यस्मात् अस्माभिः असतामेव दुष्टानामेव उद्भवा दृश्यन्ते प्रायेण दुर्जना एव जायन्ते न तु साधवः इति भावः। अयं भावः कापिलानुसारिणः सतः सदेव जायते नत्वसदिति मन्यन्ते तथाचोक्तम् असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति तस्मादत्र असदुद्भूतिदर्शनं साङ्ख्यविरुद्धमिति निष्कर्षः ।१७५॥

न्यायविरोधमुपसंहरति गतीति। सा एषा एवंप्रकारा न्यायविरोधस्य गतिः सर्वत्र वैशेषिकादिष्वपि दृश्यते अथ इदानीम् आगमविरोधस्य प्रस्थानं गतिः उपदिश्यते। १७६ ॥

श्रुतिविरोधं दर्शयति। अनेति। एते अक्लिष्टाचारभूषणाः

[illegible]ऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥
विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥
तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

[illegible] जातपुत्राः विप्राः अनाहिताग्नयः [illegible] अपि वैश्वानरीम् इष्टिं यागं वितन्वते [illegible]। अत्र च श्रुतौ कृताग्न्याधानादेरेव वैश्वानर्य्यधि-[illegible]नात् अनाहिताग्नीनां तद्वर्णनं श्रुतिविरुद्धम् ॥ १७७ ॥

[illegible] दर्शयति असाविति । असौ जनः अनुपनीतः [illegible] अपि गुरोः सकाशात् वेदान् अधिजगे [illegible]। तथाहि स्वभावेन प्रकृत्या एव शुद्धः निर्मलः [illegible] संस्कारं शुद्धिं न अपेक्षते। अत्र अनुपनीतस्य वेदा-[illegible] स्मृतिविरुद्धम् उक्तञ्च मनुना नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म [illegible]नयनादृते शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् वेदे न जायते इति । १७८ ॥

उक्तदोषस्य कदाचिद् गुणत्वमप्याह विरोध इति । एषः [illegible] सकलः समग्रः अपि विरोधः कवेः कौशलात् वर्ण-[illegible] कदाचित् दोषगणनाम् उत्क्रम्य विहाय गुण-[illegible] विगाहते गुणत्वेन गणनीयो भवतीत्यर्थः [illegible]

[illegible]स्य गुणत्वं दर्शयति तस्येति। तस्य राज्ञः

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरसागतः ।
धुन्वन् कटुस्वरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥
दोलाभिप्रेरणात्रस्तवधूजनसुखोद्गतम् ।
कासितां लयवैपस्य गेय रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

प्रभावेण महिम्ना तदुद्यानानि तस्य राज्ञ उद्यानानि [illegible] नवानि इत्यर्थः [illegible] प्रवालानि येषां [illegible] शाखिना देवतरूणाम् [illegible] स्थान [illegible] । [illegible] दानेषु [illegible] [illegible] [illegible] प्रभावातिशय [illegible] चमत्कार [illegible] [illegible] इति मल्लिनाथः । १८० ।

[illegible]